

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών

«Επικοινωνία της Επιστήμης»

Διπλωματική Εργασία

«Η επιδημία χολέρας στον αθηναϊκό Τύπο στα χρόνια του Κριμαϊκού πολέμου»

Κούνας Ηλίας-Μάριος

Επιβλέπων Καθηγητής: Ταμπάκης Κωνσταντίνος

Πάτρα, Ιούνιος 2026

Στην κόρη μου, την Ηλέκτρα
Αυτή η εργασία γράφτηκε από χρόνο
Που έπρεπε να περνάω μαζί της

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή Κούνα Ηλία-Μάριου που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

Ευχαριστίες

Για την πραγματοποίηση της παρούσας εργασίας, πρώτα και κύρια θέλω να ευχαριστήσω την οικογένειά μου, τη σύντροφό μου που μου επέτρεψε να κυνηγήσω το όνειρό μου, τη μητέρα μου για τη στήριξή της σε κάθε μου βήμα, τον πατέρα μου που η μνήμη του με φωτίζει να πορεύομαι ταπεινά με το βλέμμα στο άπειρο, και φυσικά την κόρη μου που είναι η αστείρευτη πηγή της δύναμής μου. Έπειτα, ευχαριστώ όλους τους καθηγητές, ερευνητές, φίλους και συγγενείς που με τη βοήθειά τους ελπίζω να απέφυγα τραγικά ολισθήματα. Δεν θέλω να ξεχωρίσω κανέναν – όσοι συνετέλεσαν στην παρούσα εργασία γνωρίζουν καλά ποιοι είναι και ελπίζω να ανταποδώσω.

Σύνοψη

Στην παρούσα εργασία επιχειρείται μια εξέταση της επιδημίας χολέρας του Πειραιά το 1854 στη αθηναϊκή δημόσια σφαίρα μέσα από τη διερεύνηση τριών μεγάλων «σοβαρών» μέσων της εποχής –των τριών συνταγματικών εφημερίδων που εκφράζανε τα τρία πολιτικά κόμματα, *Αθηνά*, *Ελπίς*, *Αιών*– και του επιστημονικού ιατρικού περιοδικού *Εν Αθήναις Ιατρική Μέλισσα*.

Σε αυτό το πλαίσιο γίνεται προσπάθεια α) να οριοθετηθεί η ιστορική έννοια της δημόσιας σφαίρας, να καταδειχθεί β) η σχέση της με την επιστήμη και εν προκειμένω την ιατρική και γ) η σχέση της με την ιστορία των επιδημιών, και δ) να δοθεί απάντηση στα ερευνητικά ερωτήματα μέσω από την ανάλυση του ιστορικού υλικού.

Τα ερευνητικά ερωτήματα περιστρέφονται γύρω 1) από την ύπαρξη ή μη δημόσιας σφαίρας στην αθηναϊκή –και κατ' επέκταση την ελληνική– κοινωνία του 19ου αιώνα, ερώτημα που τελικά ανάγεται στο ζήτημα της ύπαρξης ή μη αστικής τάξης, 2) το ποιος ευθύνεται για την επιδημία χολέρας του Πειραιά, 3) το εάν η επιδημία χολέρας αντιμετωπίστηκε με επιστημονικούς-ιατρικούς όρους στα 1854, 4) το εάν υπήρξαν θεωρίες συνωμοσίας περί «βιολογικού πολέμου» που εξαπολύθηκε μέσω της χολέρας, και 5) το εάν η χολέρα προσεγγίστηκε με θρησκευτικούς όρους στη δημόσια συζήτηση στην ελληνική κοινωνία.

Στην εργασία υποστηρίζεται ότι i) υπήρχε δημόσια σφαίρα στην Αθήνα του 1854, όπως αποδεικνύεται από μια εφαρμογή της κοινωνιογλωσσολογίας, ii) ότι υπήρχε πολιτική ευθύνη για τις επιδημικές διαστάσεις που έλαβε η νόσος, αν και δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί με ακρίβεια, iii) ότι η χολέρα προσεγγίστηκε με επιστημονικούς ιατρικούς μα συνάμα σε μεγάλο βαθμό και με πολιτικούς όρους, iv) ότι διατυπώθηκαν θεωρίες σύμφωνα με τις οποίες οι ξένες κατοχικές δυνάμεις οπλοποίησαν τη χολέρα εις βάρος της Ελλάδος – μα είναι δύσκολο να επαληθευτούν ή να διαψευστούν, και τέλος v) ότι η οργανωμένη θρησκεία σε τουλάχιστον μία περίπτωση συνεπικούρησε το έργο των επιστημόνων ιατρών.

Λέξεις κλειδιά: χολέρα, επιδημία, δημόσια σφαίρα, επιστήμη, θεωρίες συνωμοσίας, θρησκεία, πολιτική, βιολογικός πόλεμος, προπαγάνδα

Abstract

In this research 1854 Piraeus cholera epidemic is examined in Athenian public sphere through three major 'serious' era media—three constitutional newspapers expressing three political parties, *Athena*, *Elpis*, *Aeon*—and scientific medical journal *Iatriki Melissa*.

In this context a) public sphere historical concept is outlined, b) its relation with science, i.e. medicine is shown, c) its relation with epidemic history, and d) research questions are answered analysing historical material.

Research questions regard 1) public sphere existence in Athenian—and Greek—19th-century society, culminating in existence of bourgeoisie, 2) who is to blame for Piraeus cholera epidemic, 3) if cholera epidemic was approached in a scientific-medical manner in 1854, 4) if there were any conspiracy theories on "biological warfare" unleashed by means of cholera, 5) if religious elements influenced public discourse on cholera in Greek society.

It is argued that i) there was an Athenian public sphere, as proved by sociolinguistics application, ii) there was political accountability for cholera epidemic, albeit not easily defined, iii) cholera was approached in both scientific medical and political terms, iv) there were theories on foreign occupation forces weaponising cholera to the detriment of Greece—although difficult to verify or falsify, and finally v) that organised religion in at least one instance assisted medical doctors efforts.

Keywords: cholera epidemic, public sphere, post-colonial studies, trauma studies, conspiracy studies, biological warfare, science & religion, sociolinguistics, propaganda

Περιεχόμενα

1. Εισαγωγή.....	8
Ερευνητικά ερωτήματα.....	15
2. Θεωρία της δημόσιας σφαίρας.....	18
3. Δημόσια σφαίρα και επιστήμη.....	23
4. Ιστορία των επιδημιών και δημόσια σφαίρα.....	27
5. Μεθοδολογία.....	30
6. Ανάλυση.....	31
7. Συμπεράσματα.....	152
8. Βιβλιογραφικές αναφορές.....	165
9. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	180

1. Εισαγωγή

Σκοπός της παρούσης εργασίας είναι να εξετάσουμε την επιδημία χολέρας του Πειραιά το 1854 μέσα από τον αθηναϊκό Τύπο. Η αναφορά στον Κριμαϊκό πόλεμο κρίνεται αναπόφευκτη διότι οι διεθνείς εξελίξεις επηρεάζουνε καταλυτικά τόσο τη γένεση όσο και την πορεία και την έκβαση της επιδημίας στην ελληνική κοινωνία.

Για τον σκοπό αυτό αναλύονται κατά κύριο λόγο τρία σοβαρά έντυπα μέσα της εποχής, και συγκεκριμένα οι εφημερίδες *Αθηνά*, *Ελπίς* και *Αιών* (με αυτή τη σειρά). Η εφημερίδα *Αθηνά* προσφέρει το περισσότερο υλικό. Αξίζει να σημειωθεί ότι δεν κατέστη εφικτός ο πολυτονισμός του συνόλου των μεταφερόμενων αποσπασμάτων· ο συγγραφέας απολογείται, ελπίζοντας ότι η μεταγραφή στο μονοτονικό δεν ξενίζει τον αναγνώστη.

Σημαντικό είναι, σε αυτό το πλαίσιο, να αναφερθούν οι διπλωματικές εργασίες των Καραβασίλη (2021) και Παπαδάκη (χ.χ.) γύρω από την «ξένη» –δηλαδή τη χολέρα– του 1854 και κατ' επέκταση του 19ου αιώνα, και τη χολέρα στην Αθήνα στα 1854, αντίστοιχα. Πρόκειται για δύο πολύτιμες συνεισφορές στη μελέτη της χολέρας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, από τη σκοπιά των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών. Η παρούσα εργασία φιλοδοξεί, λαμβάνοντας υπόψη τις προειρημένες εργασίες, να συμβάλει με μια προσέγγιση που απομακρύνεται από την κλασική ιστοριογραφία και στατιστική και την τομή της με τη λογοτεχνία και την ανθρωπολογία, για να εστιάσει στο πώς η χολέρα του Πειραιά ως ένα ιατρικό-επιστημονικό φαινόμενο επικοινωνήθηκε στην αθηναϊκή δημόσια σφαίρα – στον αθηναϊκό Τύπο, δηλαδή σε βασικά για την εποχή μέσα παραγωγής (πολιτικού αλλά και επιστημονικού) λόγου και διακίνησης ιδεών.

Επιλέγονται εφημερίδες της Αθήνας διότι η Αθήνα ήτανε την εποχή εκείνη η πρωτεύουσα της Ελλάδος, όμορη πόλη με τον Πειραιά, επηρεαζόμενη άμεσα από τα χολερικά τεκταινόμενα και την επιβολή και εφαρμογή (ή μη) καραντίνας με τη γειτονική πόλη, παρακολουθώντας έτσι από κοντά με ανατριχίλα το μέλλον της να

συμβαίνει πρώτα στο αττικό λιμάνι. Το αν η Αθήνα ήτανε ή όχι αστικό κέντρο στα 1854 είναι επίσης ένα αμφιλεγόμενο ζήτημα, ερώτημα σχετικά με το οποίο η παρούσα εργασία αποφαινεται καταφατικά, μέσα από την εξέταση του υλικού. Τηρώντας απόσταση από την ιστορία της υγείας, πεδίο στο οποίο δεν εμπίπτει η παρούσα εργασία, επιχειρείται η ενασχόληση με μια πρώιμη(;) μορφή δημόσιου λόγου, στο πλαίσιο οριοθέτησης του πεδίου της επικοινωνίας της επιστήμης στη δημόσια σφαίρα.

Το ζήτημα της ύπαρξης ή μη δημόσιας σφαίρας προσεγγίζεται κοινωνιογλωσσολογικά, όπως φανερώνεται στην οικεία ενότητα.

Ως εκ τούτου, χρειάζεται να γίνει διάκριση ανάμεσα στη συζήτηση γύρω από ένα επιστημονικό ζήτημα –όπως η χολέρα– στη δημόσια σφαίρα μεταξύ μη-ειδικών/δημοσιολογούντων και στη δημόσια επιστημονική συζήτηση γύρω από τη χολέρα μεταξύ επιστημόνων ιατρών. Γίνεται φανερό ότι οι πρώτοι συνήθως πολιτικοποιούν τη νόσο, επιρρίπτοντας πολιτικές ευθύνες, ενώ οι δεύτεροι ανταλλάσσουν επιστημονικά πυρά, σε εναλλασσόμενα γλωσσικά ύφη, τόνους και επίπεδα. Βλέπουμε λοιπόν ότι στη δημόσια σφαίρα εκτυλίσσεται έντονη *συζήτηση* γύρω από τη χολέρα στα 1854.

Φυσικά, ο Μπαρλαγιάννης (2023) έχει ασχοληθεί εξαντλητικά με την επιδημία χολέρας του 19ου αιώνα, στο πλαίσιο της ιστορίας της ιατρικής επιστήμης. Εδώ επιχειρείται μια διαφορετική προσέγγιση που εστιάζει στη δημόσια σφαίρα από τη σκοπιά μιας επικοινωνίας της επιστήμης, και στο πώς μπορούμε να κάνουμε το αρχείο του αθηναϊκού *Τύπου να μιλήσει* σε γλώσσα κατανοητή για εμάς σήμερα, εξετάζοντας τις επιστημονικές διαμάχες –αλλά και τις πολιτικές διαμάχες των κομμάτων– γύρω από τη χολέρα, την αιτιολογία, την πρόληψη, την αντιμετώπιση της νόσου, το πώς η χολέρα αναδεικνύεται σε ένα δρων υποκείμενο μέσα από τις σελίδες των εφημερίδων (και του ιατρικού περιοδικού), πλάι στους υπόλοιπους δρώντες, το κράτος, την κυβέρνηση και την αστυνομία, τα ξένα στρατεύματα, τους

γιατρούς και τα άλλα ιατρικά επαγγέλματα – και φυσικά τους συντάκτες (εκδότες) των υπό εξέταση εφημερίδων, που ασκήσανε καταλυτική επιρροή στη διαχείριση της επιδημίας, δεδομένου ότι και σήμερα τα μέσα τους αποτελούν νευραλγική πηγή για την εξερεύνηση και την κατανόηση του πεδίου.

Κατά τούτο, η επιδημία χολέρας προσεγγίζεται κυρίως ιστορικά, καθότι ιστορικό φαινόμενο· επικοινωνιακά, στο πλαίσιο της επικοινωνίας της επιστήμης· και κοινωνιολογικά, πολιτικά, γεωπολιτικά και διεθνολογικά, στο πλαίσιο της αναζήτησης της ευθύνης ως βασικό μοτίβο που απασχόλησε τον αθηναϊκό Τύπο στο πλαίσιο της προσπάθειας άρθρωσης μιας αιτιολογίας για την επιδημία χολέρας στον Πειραιά στα 1854 – ευθύνη που συνεπώς αναζητείται στο εσωτερικό της χώρας, στους εγχώριους «παίκτες» μα συνάμα και στους ξένους δρώντες.

Γίνεται λοιπόν φανερό μέσα από την εξέταση του διαθέσιμου υλικού ότι τα ερωτήματα που τέθηκαν γύρω από την επιδημικών διαστάσεων εξάπλωση της χολέρας δεν ήτανε συνήθως αμιγώς ιατρικά, με τη στενή επιστημονική έννοια, μα αντίθετα, ήτανε ερωτήματα κατ' εξοχήν *πολιτικά*: γιατί δεν εφαρμόζονται οι νόμοι; γιατί οι ντόπιοι κάνουνε καραντίνα και οι ξένες κατοχικές δυνάμεις όχι; υπήρχε δυνατότητα να αποσοβηθεί το κακό εάν οι Γάλλοι επικοινωνούσαν την παρουσία χολέρας στις τάξεις τους εγκαίρως; καταλογίζεται ευθύνη στην ελληνική κυβέρνηση που στην καλύτερη περίπτωση ολιγώρησε και στη χειρότερη απέκρυψε την ύπαρξη της χολέρας στο πλαίσιο μιας σκευωρίας με τις ξένες δυνάμεις; Βλέπουμε λοιπόν ότι αυτά και όχι άλλα ήτανε τα ερωτήματα που τέθηκαν ως επί το πλείστον στον αθηναϊκό Τύπο της εποχής, δηλαδή: την επικαιρότητα δεν απασχόλησε στον ίδιο βαθμό το ζήτημα της ιατρικής εξήγησης της επιδημίας χολέρας, όσο το πολιτικό ζήτημα της ευθύνης για την επιδημία.

Κατά τούτο, το διαθέσιμο υλικό κρίνεται επαρκές για να υποστηριχθεί ότι η χολέρα δεν είναι ένα αμιγώς ιατρικό φαινόμενο, η επιδημία της δεν είναι μόνο ένα

υγειονομικό ζήτημα, μα αποτελεί και ένα μείζον κοινωνικοπολιτικό πρόβλημα – με αυτή του τη διάσταση ενίοτε να υπερισχύει της βιοεπιστημονικής.

Είναι επίσης σημαντικό ότι, αν και θα ήτανε επιθυμία του γράφοντα, στο πλαίσιο της παρούσης εργασίας δεν κατέστη δυνατό η χολέρα να προσεγγιστεί από τη σκοπιά της πολιτικής οικονομίας – παρά μόνον ψηλαφητά. Εκτιμάται πως υπάρχει πολύς χώρος για μελλοντική έρευνα στην πολιτική οικονομία της υγείας και των επιδημιών στον ελληνικό χώρο.

Ο λόγος για την επιλογή των τριών προαναφερθέντων μέσων συνίσταται στο ότι φαίνεται να αποτελούν τα κατ' εξοχήν όργανα των τριών μεγάλων πολιτικών παρατάξεων, και συγκεκριμένα του φιλοαγγλικού, του φιλογαλλικού και του φιλωρωσικού κόμματος, αντίστοιχα. Τα τρία μέσα εξετάζονται στην περίοδο που διήρκεσε η επιδημία στον Πειραιά, δηλαδή από το καλοκαίρι έως το φθινόπωρο του 1854.

Οι τρεις εφημερίδες αντιπροσωπεύανε τα τρία συνταγματικά μέσα της εποχής (Δρούλια & Κουτσοπανάγου, 2008). Και οι τρεις εφημερίδες υποστηρίζανε την παραχώρηση Συντάγματος. Η εφημερίδα *Αθηνά* του Εμμανουήλ Αντωνιάδη είχε σαφείς φιλοβρετανικές απόψεις. Η *Αθηνά* εξέφραζε τους Έλληνες με δυτική παιδεία, διατυπώνοντας φιλελεύθερες και δημοκρατικές θέσεις.

Η εφημερίδα *Αιών* του Ιωάννη Φιλήμονα ήτανε επίσης συνταγματική και εισήγαγε νεωτερισμούς όπως η προσθήκη και άλλων συντακτών αρθρογράφων πέραν του Φιλήμονα, ενώ τάσσονταν ενάντια σε κάθε ξένη παρέμβαση, αν και υιοθετούσε ανοικτά φιλωρωσική στάση. Εκδίδονταν στην αρχή και στα γαλλικά. Οι επιθέσεις της εφημερίδας εναντίον των Αγγλογάλλων – συμμάχων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας στον Κριμαϊκό πόλεμο εναντίον των Ρώσων οδήγησε στη σύλληψη και φυλάκιση του Φιλήμονα σε γαλλικό πολεμικό πλοίο, ενώ το τυπογραφείο του *Αιώνος* κάηκε ολοσχερώς. Ως όρος για την αποφυλάκισή του τέθηκε να μην επανακυκλοφορήσει ο *Αιών*. Χωρίς φραγμούς υπεράσπιση των συνταγματικών

ελευθεριών και του ελεύθερου βίου (Δρούλια & Κουτσοπανάγου, 2008). Η συμπερίληψη του Αιώνος στην εργασία κρίνεται απαραίτητη για να δοθεί η σκοπιά και ενός φιλορωσικού εντύπου, ελλείψει άλλου μέσου, παρότι η κυκλοφορία του Αιώνος διακόπτεται απότομα στις 4/9/1854.

Η εφημερίδα *Ελπίς* του Κωνσταντίνου Λεβίδη ήτανε συνταγματική εφημερίδα αρχών όπως και οι άλλες δύο. Εκδίδονταν ανά διαστήματα και στα γερμανικά ή στα γαλλικά. Τάχθηκε ενάντια στην ξενοκρατία. Μάχονταν εναντίον του γαλλικού κατοχικού στρατού παρότι ευνοούσε την γαλλική πολιτική και το φιλογαλλικό πολιτικό κόμμα. Και οι τρεις αγωνίστηκαν για την παραχώρηση Συντάγματος (Δρούλια & Κουτσοπανάγου, 2008).

Μέσα από το υλικό μας φανερώνονται κάθε λογής ζητήματα σχετικά με τον τρόπο που σκεφτόντουσαν οι άνθρωποι γύρω από τη χολέρα στα 1854 – πάντοτε όμως διαμεσολαβημένα, μέσα από το βλέμμα –και τα τυπογραφικά στοιχεία– του εκδότη της εκάστοτε εφημερίδας. Η χολέρα φανερώνεται έτσι ως ένα οικονομικό (κατάρρευση της εμπορικής δραστηριότητας και εκτόξευση του πληθωρισμού), κοινωνικό (αποξένωση λόγω της καραντίνας, καχυποψία), πολιτικό (πολιτική μάχη για τον καταλογισμό ευθυνών), ιατρικό (δημόσια διαμάχη για την αιτιολογία και την αντιμετώπιση της νόσου που λαμβάνει πολιτικές προεκτάσεις), θρησκευτικό (θρησκευτικοί ποιμένες επηρέαζαν τους πιστούς ωθώντας τους στην κατεύθυνση της τήρησης των υγειονομικών μέτρων) και διπλωματικό-διεθνολογικό-γεωπολιτικό (η επιδημία στον Πειραιά βάζει ταφόπλακα στον αναζωπυρωμένο μεγαλοϊδεατισμό και στις βλέψεις για συμμαχία με το ρωσικό στρατόπεδο στον πόλεμο της Κριμαίας), μεταξύ άλλων, φαινόμενο.

Ξεκινάμε λοιπόν με την παράθεση των ερευνητικών ερωτημάτων. Διατυπώνονται πέντε ερωτήματα, τα οποία αφενός καθοδηγούν τη διαδικασία εξερεύνησης του διαθέσιμου υλικού και αφετέρου αναδύονται ως κρίσιμα μέσα από την ανάλυση του ίδιου του υλικού. Στη συνέχεια, γίνεται μια σύντομη πραγμάτευση

της θεωρίας της δημόσιας σφαίρας, στο πλαίσιο της οποίας επιχειρείται να διαμορφωθεί το θεωρητικό πλαίσιο εντός του οποίου εκτυλίσσεται η παρούσα εργασία. Κατά τούτο, εξηγείται τι εννοείται με τον λειτουργικό ορισμό της δημόσιας σφαίρας και καταβάλλεται προσπάθεια η θεωρία να προκύψει μέσα από την ανάλυση του ιστορικού υλικού. Μια πρωτοτυπία της παρούσας εργασίας ίσως βρεθεί στην προσπάθεια κοινωνιογλωσσολογικής απόδειξης περί της ύπαρξης της δημόσιας σφαίρας στην Αθήνα του 1854.

Έπεται η ενότητα για τη δημόσια σφαίρα σε σχέση με την επιστήμη, πάντοτε στο πλαίσιο της υπό εξέταση περιόδου. Αυτή η ενότητα αποτελεί μια προσπάθεια εξειδίκευσης της θεωρίας για τη δημόσια σφαίρα στην ιδιαίτερη σχέση της με το επιστημονικό φαινόμενο του 19ου αιώνα στην ελληνική πρωτεύουσα, δηλαδή σε μια προσπάθεια προσδιορισμού του τρόπου με τον οποίο η επιστήμη γίνονταν ορατή στην εν λόγω δημόσια σφαίρα της αθηναϊκής κοινωνίας στα χρόνια του Κριμαϊκού πολέμου, μέσα από την ιδιαίτερη περίπτωση της επιδημίας χολέρας στον Πειραιά.

Η επόμενη ενότητα, για την ιστορία των επιδημιών σε σχέση τη δημόσια σφαίρα, αποτελεί το πιο βιωματικό-φιλοσοφικό σκέλος της εργασίας, όπου επιχειρείται μεταξύ άλλων μια σύγκριση, κατά το δυνατόν σε υλική ιστορική και εμπειρική-φαινομενολογική βάση, ανάμεσα στο πώς βιώνονταν η χολέρα στα 1854 και στο πώς βιώσαμε την πανδημία του Covid-19 που ξέσπασε το 2019. Η πρόσφατη εμπειρία μπορεί να φωτίσει μα και συνάμα με τη σειρά της να φωτιστεί πολύ από τα διδάγματα του ιστορικού παρελθόντος για το πώς βίωσαν και πώς σκεφτόντουσαν οι άνθρωποι που ζήσανε αντίστοιχες καταστάσεις με αυτές που βιώσαμε και εμείς σήμερα. Αυτή η συγκριτική μέθοδος εγείρει ερωτήματα γύρω από το κατά πόσο μπορεί να γίνει λόγος για μια γραμμική πρόοδο στις ανθρώπινες κοινωνίες, τουλάχιστον όσον αφορά τη γνώση και την επιστημονική κατανόηση ενός ιατρικού φαινομένου όπως μια επιδημική νόσος.

Στη Μεθοδολογία, αναφέρονται απλώς ορισμένες αναγκαίες επισημάνσεις σχετικά με την επιλογή και την οριοθέτηση του υπό εξέταση ιστορικού υλικού. Ύστερα, στην Ανάλυση, που αποτελεί το βασικό σκέλος της παρούσας εργασίας, εξετάζεται το υλικό των τριών βασικών συνταγματικών εφημερίδων της εποχής που εκπροσωπούσαν τα τρία μεγάλα πολιτικά κόμματα, οι εφημερίδες *Αθηνά*, *Ελπίς* και *Αιών*. Επιπροσθέτως, εξετάζεται το σημαντικό ιατρικό περιοδικό –το μόνο που κυκλοφορούσε την υπό εξέταση περίοδο– *Ιατρική Μέλισσα* των Αθηνών. Η ανάλυση αποτελεί το δομικό υλικό της εργασίας, πάνω στο οποίο στηρίζονται όλα τα υπόλοιπα, αφού τόσο η θεωρία όσο ακόμα και η ίδια η μεθοδολογία προκύπτουν από την αδιαμεσολάβητη επαφή με το τι λέγανε στον δημόσιο λόγο τους οι άνθρωποι του 1854 για την επιδημία που συνετάραξε την κοινωνία του Πειραιά και κατ' επέκταση την ελληνική κοινωνία. Με βάση αυτό το αρχειακό υλικό χτίζεται κάθε επιχείρημα που διατυπώνεται στην παρούσα έρευνα – τόσο τα ερωτήματα που προκύπτουν μέσα από αυτό όσο και οι προσπάθειες απάντησής τους.

Στο τέλος παρατίθενται τα συμπεράσματα, στα οποία επί της ουσίας επιχειρείται ναδειχθεί εάν δύναται να δοθεί απάντηση στα ερωτήματα της εργασίας ή όχι, με βάση το διαθέσιμο υλικό· μέσα από το υλικό εγείρονται μεν με τρόπο αναπόδραστο ερωτήσεις με βάση τον τρόπο που σκεφτόντουσαν και όσα λέγανε τα υποκείμενα της εποχής, μα σε καμία περίπτωση οι ερωτήσεις αυτές δεν επιτρέπουν σε εμάς σήμερα να δώσουμε και κατηγορηματικές απαντήσεις – τουλάχιστον όχι στο πλαίσιο αυτής της εργασίας, όχι σε όλες τις περιπτώσεις. Ωστόσο, ελπίζω οι όποιες απαντήσεις να τεκμηριώνονται επαρκώς τόσο στη βάση απτών δεδομένων όσο και μέσα από επαρκώς ανεπτυγμένη λογική επιχειρηματολογία.

Ερευνητικά Ερωτήματα

Τα ερευνητικά ερωτήματα που διατυπώνονται στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας είναι τα εξής:

- 1) Υπήρχε δημόσια σφαίρα στην ελληνική κοινωνία στα 1854;

Το ερώτημα αν υπήρχε δημόσια σφαίρα προκύπτει από τη σχετική συζήτηση αναφορικά τόσο με τη φύση της έννοιας της δημόσιας σφαίρας ως αναλυτικής κατηγορίας που περιγράφει μια ιστορική-κοινωνική πραγματικότητα όσο και συγκεκριμένα με την ελληνική κοινωνία, ζήτημα που άπτεται του εάν και κατά πόσον η ελληνική κοινωνία του 19ου αιώνα ήταν μια αστική –με κοινωνιολογικούς όρους– κοινωνία.

- 2) Αποδίδονται στη δημόσια σφαίρα ευθύνες για την επιδημία χολέρας στον Πειραιά; Σε ποιους καταλογίζεται ευθύνη και ποιος μπορούμε να πούμε ότι πράγματι ευθύνονταν με βάση το διαθέσιμο υλικό;

Η χολέρα είναι μια νόσος η αιτιολογία της οποίας στα 1854 φαίνεται να ήταν ανεπαρκώς προσδιορισμένη από μεριάς των επαγγελματιών-επιστημόνων ιατρών στην ελληνική κοινωνία, εφόσον μαίνονταν ακόμη η διαμάχη γύρω από το μiasματικό και το μολυσματικό επιστημονικό παράδειγμα. Δεδομένης της ξένης κατοχής στην Ελλάδα της περιόδου, οι ευθύνες αναζητούνται αφενός στην ελληνική κυβέρνηση και αφετέρου στα ξένα στρατεύματα.

- 3) Αντιμετωπίζονταν η επιδημία χολέρας με επιστημονικούς-ιατρικούς όρους στην ελληνική κοινωνία στα 1854;

Από τα υπό εξέταση δεδομένα προκύπτει ότι στο πλαίσιο των τριών σοβαρών έντυπων μέσων που αποτελούνε την πρώτη ύλη της παρούσας

εργασίας, η χολέρα αντιμετωπίστηκε ως επί το πλείστον με επιστημονικούς-ιατρικούς όρους, πάντοτε εντός των ορίων που υπαγορεύονται από την ιστορία της ιατρικής και της επιδημιολογίας, κάτι που σημαίνει ότι η επιστημονική-ιατρική γνώση για τη χολέρα της περιόδου οφείλει να προσεγγίζεται με ευαισθησία και κατανόηση, αφού δεν έχει νόημα – τουλάχιστον για τους σκοπούς της παρούσας εργασίας– να επιχειρήσουμε *a posteriori* να επαληθεύσουμε ή να καταρρίψουμε την επιστημονική γνώση μιας παρελθούσας εποχής. Επομένως, η επιστημονική-ιατρική γνώση του 19ου αιώνα είναι αυτό ακριβώς και τίποτε άλλο: η επιστημονική-ιατρική γνώση του 19ου αιώνα.

- 4) Διατυπώθηκαν στα έντυπα μέσα της εποχής «συνωμοσιολογικές» θεωρίες σύμφωνα με τις οποίες η επιδημία χολέρας οφείλονταν σε αυτό που με σημερινούς όρους θα αποκαλούσαμε βιολογικό πόλεμο;

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι μέσα από τα έντυπα της εποχής προκύπτει μια σχετική φιλολογία γύρω από την εν τοις πράγμασι αιτιολογία της νόσου, δηλαδή: όχι σχετικά με την θεωρητική ιατρική ή επιδημιολογική –με τη στενή σημερινή έννοια– αιτιολογία της νόσου, αλλά σχετικά με την αιτιολόγηση του πώς και γιατί εμφανίστηκε η χολέρα στον Πειραιά και του πώς και γιατί εξαπλώθηκε στην πόλη, λαμβάνοντας επιδημικές διαστάσεις.

Κατά τούτο, αξίζει να γίνει μια μεθοδολογική παρατήρηση: εγκύπτοντας στην εξέταση της επιδημίας χολέρας στον Πειραιά στον αθηναϊκό Τύπο του 1854, και επιχειρώνοντας να αποφύγουμε τους αναχρονισμούς, καταβάλλεται μια ρομαντική, θα έλεγε κανείς, προσπάθεια να επιτευχθεί μια ανασύσταση του διανοητικού, πολιτικού και φιλολογικού – με την ευρεία έννοια– κλίματος και πνεύματος της εποχής. Η αιτιολογία της επιδημίας χολέρας επιχειρείται λοιπόν να γίνει η αιτιολογία που δίνεται από τα υποκείμενα στην Αθήνα, την Αττική, την Ελλάδα του 1854. Οι εξηγήσεις

επιχειρείται να γίνουν οι εξηγήσεις των πρωταγωνιστών της ιστορίας. Για να κατανοήσουμε τι σκέπτονταν οι άνθρωποι το 1854, χρειάζεται να τους επιτρέψουμε να μιλήσουν – τη δική τους γλώσσα, με τα δικά της νοήματα, τις πολιτικές αψιμαχίες, τις δικές τους εμμονές, τελικά: να μιλήσουν για τη δική τους πραγματικότητα.

Κάτι ακόμη: στην εξέταση της επιδημίας του 1854 αναπόφευκτα εισχωρεί το τραύμα του βιώματος της πανδημίας του Covid-19 το 2019. Χωρίς να αξιώνεται καμία μεθοδολογική προσπάθεια να γίνει μια αναλογία ανάμεσα στα δύο γεγονότα, αναπόδραστα, το βλέμμα του γράφοντος διαμεσολαβείται από τη σχετική εμπειρία.

Λεχθέντων των ανωτέρω, το ερώτημα περί «συνωμοσιολογικών θεωριών» προκύπτει μέσα από τον ερχομό της σχετικής συζήτησης στη σημερινή επικαιρότητα με αφορμή τη δικιά μας πανδημία. Καταβάλλοντας κόπο για να μην απαντηθεί το εν λόγω ερώτημα με όρους που θα επιβάλλονταν εκ των υστέρων, και μέσα από την κατάδυση στο υλικό του παρελθόντος, αναδυόμαστε για να υποστηρίξουμε ότι, σε τελική ανάλυση, υπήρξαν θεωρίες περί συνωμοσίας γύρω από τη χολέρα, θεωρίες που συχνά μοιάζουνε βάσιμες και που η ανάγνωσή τους πολύ ταλαιπωρεί το πνεύμα που καταγίνεται μαζί τους· μα το ερώτημα αν αυτές οι θεωρίες, που βρίσκουνε το δρόμο του τυπογραφείου στην Αθήνα του 1854, είναι συνωμοσιολογικές ή όχι, είναι ένα ερώτημα που δεν μπορεί να απαντηθεί επιστημονικά. Δηλαδή δεν μπορεί να διατυπωθεί απάντηση με επαρκή τεκμηρίωση ώστε να υποστηριχθεί η μία ή η άλλη θέση. Τουλάχιστον όχι στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας.

- 5) Εμφιλοχώρησαν θρησκευτικοί παράγοντες στον τρόπο με τον οποίο η χολέρα κατέστη αντικείμενο δημόσιας συζήτησης στη δημόσια σφαίρα;

Σε τουλάχιστον μία περίπτωση, η επιδημία χολέρας σχηματίζει στενή σχέση με το θρησκευτικό, στη Σύρο – κάτι που ανέκυψε προς το τέλος της εργασίας από το υπό έρευνα υλικό. Ο Αιών περιγράφει ένα περιστατικό γύρω από τη χολέρα που έλαβε έντονα θρησκευτικές διαστάσεις, σε αυτή την περίπτωση. Όπως αναφέρθηκε ότι επιχειρήθηκε να αποφύγουμε τη Σκύλλα του αναχρονισμού, έτσι και εδώ κινούμενοι περιμετρικά της Χάρυβδης του *σώζειν τα φαινόμενα*, αρνούμαστε να καταλήξουμε στο εύκολο συμπέρασμα ότι η θρησκεία είναι ο εχθρός της επιστήμης: τουλάχιστον κάτι τέτοιο δεν επαληθεύεται από την περίπτωση που παρουσιάζεται στο σχετικό άρθρο του Αιώνας, όπου αντίθετα, η Ορθοδοξία φαίνεται να λειτουργεί ως επιστημονικός Δούρειος Ίππος, για να παροτρύνει τους πιστούς να ακολουθήσουν τις παραινέσεις των ειδικών ιατρών, και όχι το ανάποδο. Βέβαια, αυτή η περίπτωση βρήκε το δρόμο του τυπογραφείου και άρα της δημοσιότητας και, κάτι τέτοιο θα έκανε ένα φιλύποπτο πνεύμα να διερωτηθεί μήπως πρόκειται για την εξαίρεση που επιβεβαιώνει τον κανόνα· μα δεν προέκυψε κάτι από το πρωτογενές υλικό για να υποστηριχθεί μια τέτοια θέση.

2. Θεωρία της δημόσιας σφαίρας

Η δημόσια σφαίρα είναι ένας όρος τον οποίο εισηγήθηκε και ανέπτυξε θεωρητικά ο Γερμανός κοινωνιολόγος Γιούργκεν Χάμπερμας (Habermas, 1991). Ο Χάμπερμας προσδιόρισε την δημόσια σφαίρα ως ένα ιστορικό-κοινωνικό φαινόμενο, το οποίο απαντά σε συγκεκριμένες αστικές κοινωνίες. Ωστόσο, έντονη κριτική (Fraser, 1990) ασκήθηκε στο Χάμπερμας στη βάση του επιχειρήματος ότι κάνοντας χρήση της έννοιας της δημόσιας σφαίρας περιγράφει μια εξιδανικευμένη κατάσταση, η οποία δεν υπήρξε ποτέ στην πραγματικότητα στην καθαρή της μορφή, όπως αντίθετα άφησε να εννοηθεί ο συγγραφέας. Κατά συνέπεια, η συζήτηση για τη δημόσια

σφαίρα εκτυλίσσεται μέχρι σήμερα, με τους επιστήμονες να διαφωνούν ως προς τη φύση και το περιεχόμενο της έννοιας (Ζαρίφη *et al.*, 2021).

Σε αυτό το πλαίσιο, στην παρούσα εργασία δεν θα υιοθετηθεί μια χαμπερμασιανή προσέγγιση· αν η δημόσια σφαίρα ως ιστορικό αστικό φαινόμενο υπήρξε στην εξιδανικευμένη της μορφή όπως θέλησε ο Χάμπερμας, τότε δεν υπήρξε στην ελληνική κοινωνία του 19ου αιώνα, που είναι το αντικείμενο της παρούσας εργασίας και, κατά συνέπεια, δεν θα υπήρχε περιθώριο για την παρούσα εργασία· αν από την άλλη πλευρά η δημόσια σφαίρα –δηλαδή μια πραγματικά δημόσια σφαίρα– δεν υπήρξε ποτέ, όπως υποστηρίζουν οι επικριτές και οι επικρίτριες του Χάμπερμας, και αντίθετα παραμένει ένα αιτούμενο, ένα πρόταγμα για το μέλλον, τότε πάλι δεν μπορεί να υπήρξε ποτέ δημόσια σφαίρα και, κατά συνέπεια, δεν υπήρξε ούτε στην Ελλάδα του 19ου αιώνα.

Μα, όπως φαίνεται από την ανάλυση του αθηναϊκού Τύπου (βλ. παρακάτω), στην ελληνική πρωτεύουσα του 19ου αιώνα υπήρξε πράγματι κάτι σαν δημόσια σφαίρα, ένας ανοιχτός δημόσιος διάλογος για τα ζητήματα της επικαιρότητας στο πλαίσιο μιας αστικής κοινωνίας – εφημερίδες που διατυπώνανε διαφορετικές απόψεις σε ελεύθερη βάση, που διακινούσαν πληροφορίες από διεθνή έντυπα μεταφράζοντας τον ξένο Τύπο, επιστήμονες που κάνανε δημόσια την παρέμβασή τους γύρω από επιστημονικά και μη ζητήματα –συχνά διεξάγοντας ανοιχτές διαμάχες από τα φύλλα των εφημερίδων και των περιοδικών–, ευαισθητοποιημένοι πολίτες που παίρναν θέση επώνυμα ή ανώνυμα γύρω από πολιτικά και διεθνή ζητήματα – το καθετί καθίστατο αντικείμενο συζήτησης με το κάθε έντυπο να το προσεγγίζει από τη δική του σκοπιά, συχνά αναδεικνύοντας διαφορετικά ζητήματα από τα υπόλοιπα έντυπα. Και όλα αυτά παρά το γεγονός ότι η Ελλάδα στα 1854 ήτανε ένα νεοσύστατο κράτος, με μικρά σύνορα, χωρίς τακτικό στρατό, με τις αυτοκρατορίες της εποχής να διεκδικούν σε μόνιμη βάση να επιβάλλουν την προώθηση των δικών τους συμφερόντων στο εσωτερικό της χώρας.

Σε αυτά τα συμφραζόμενα, για τους σκοπούς της παρούσης εργασίας υιοθετείται ένας λειτουργικός ορισμός της δημόσιας σφαίρας. Κατά τούτο, δεν αποτελεί σκοπό της παρούσης εργασίας να διερευνηθεί εάν στην ελληνική κοινωνία του 19ου αιώνα υφίστατο δημόσια σφαίρα με τα κριτήρια του Χάμπερμας. Επίσης, αντικείμενο δεν αποτελεί ούτε το εάν υπήρχε δημόσια σφαίρα σύμφωνα με τα κριτήρια κάποιου άλλου θεωρητικού ρεύματος, που διατύπωσε αντίλογο στον Χάμπερμας (π.χ. φεμινιστική κριτική). Σε αυτό το πλαίσιο, ο όρος δημόσια σφαίρα χρησιμοποιείται λειτουργικά για να δηλώσει το πεδίο εντός του οποίου εκτυλίσσονταν ο δημόσιος διάλογος και τα μέσα (εφημερίδες, περιοδικά, κ.ο.κ.) που χρησιμοποιούνταν για τη διεξαγωγή αυτού του διαλόγου.

Από την ανάλυση που ακολουθεί θεωρείται ότι τεκμηριώνεται επαρκώς το επιχείρημα ότι η Αθήνα της εποχής ήτανε ένα αστικό περιβάλλον και ότι η συζήτηση στη δημόσια σφαίρα διεξάγονταν με αστικούς όρους. Για παράδειγμα, αυτό φαίνεται από τη χρήση της γλώσσας που γίνονταν στα έντυπα ευρείας κυκλοφορίας, η οποία ήτανε συχνά λόγια, με στοιχεία καθαρεύουσας, αρχαϊζουσα και αρχαιοπρεπής, τηρώντας τις συμβάσεις της αρχαιοελληνικής σύνταξης και γραμματικής. Η ελληνική γλώσσα στα έντυπα μέσα του 1854 ήτανε μια γλώσσα με εμφανή συγγένεια με την αρχαία ελληνική γλώσσα, είτε πρόκειται για τα μέσα και τους συντάκτες που χρησιμοποιούσανε μια πιο καθαρευουσιάνικη εκδοχή, είτε για τα κείμενα με έναν πιο έντονο δημοτικό χαρακτήρα στη γλώσσα. Και στις δύο αυτές περιπτώσεις, η γλώσσα που χρησιμοποιούνταν στον δημόσιο διάλογο στη δημόσια σφαίρα στην Αθήνα του 1854 φαίνεται να ήτανε αστική.

Κατά συνέπεια, δεν μας απασχολεί εδώ εάν υπήρξε ιστορική συνέχεια ή όχι με την αρχαία ελληνική γλώσσα, δηλαδή, το ζήτημα δεν είναι εάν η γλώσσα που χρησιμοποιούνταν στα έντυπα μέσα της εποχής «κατασκευάστηκε» ή όχι. Εκείνο που μας ενδιαφέρει είναι ότι πράγματι επαληθεύεται ότι στη δημόσια συζήτηση χρησιμοποιούνταν μια αστική γλώσσα με κοινωνιογλωσσολογικούς όρους (Αρχάκης & Κονδύλη, 2011). Συγκεκριμένα, μπορεί να υποστηριχθεί ότι το γλωσσικό

ιδίωμα που χρησιμοποιούνταν στα έντυπα μέσα της εποχής ήτανε αστικό, με την έννοια ότι η πολυπλοκότητα της γλώσσας ήτανε ιδιαίτερα υψηλή, το λεξιλόγιο ιδιαίτερα πλούσιο και εκλεπτυσμένο, η σύνταξη περίτεχνη και σύνθετη, οι κανόνες της αρχαιοελληνικής γραμματικής τηρούνταν με ευλάβεια στις πλείστες περιπτώσεις, το ύφος ήτανε συνήθως λόγιο, καταδεικνύοντας μια ισχυρή συνείδηση του γράφοντος ότι διατυπώνει δημόσιο λόγο –ότι δηλαδή απευθύνεται σε ένα ευρύ κοινωνικό ακροατήριο και ότι αναλαμβάνει την ευθύνη για τα γραφόμενά του και τις συνέπειες του λόγου που αρθρώνει–, ο τόνος ήτανε υψηλός, με έντονα ρητορικά σχήματα και γενικότερα στοιχεία ρητορικής, έτσι που ευρύτερα ο δημόσιος (συνήθως πολιτικός) λόγος στα έντυπα (σοβαρά) μέσα να χαρακτηρίζεται ρητορικός (πάρτε για παράδειγμα την αγόρευση του Λεωνίδα Πετιμεζά βουλευτή Καλαβρύτων στη συνεδρίαση της Βουλής της 29ης Νοεμβρίου του 1855, με θέμα το νομοσχέδιο για τη χορήγηση σύνταξης στην οικογένεια του αποβιώσαντος γερουσιαστή και διατελέσαντος νομάρχη Αχαΐας και Ήλιδος Γεωργίου Γλαράκη, που αναδημοσιεύεται στην Αθηνά, 12/12/1855).

Με βάση τα παραπάνω, μπορεί να υποστηριχθεί με μια κοινωνιογλωσσολογική προσέγγιση ότι οι συντάκτες των κειμένων που μελετήθηκαν στην παρούσα εργασία κατείχαν υψηλό πολιτισμικό κεφάλαιο και διακρίνονταν από υψηλό μορφωτικό επίπεδο –τουλάχιστον όσον αφορά τη γλωσσική τους επάρκεια–, κάτι που καταδεικνύει την υψηλή κοινωνική τους θέση. Η ποιότητα της γλώσσας στον δημόσιο λόγο είναι τέτοια ώστε να τεκμαρθούμε ένα τουλάχιστον αστικό κοινωνικό στρώμα στην πρωτεύουσα του ελλαδικού κράτους, την Αθήνα, στα 1854.

Σε αυτό το πλαίσιο, σημειώνεται ότι για τους σκοπούς της παρούσης εργασίας δεν μπορούμε να απαντήσουμε οριστικά το ζήτημα για το αν υπήρχε αστική τάξη στην ελληνική κοινωνία του 19ου αιώνα, ή όχι – συζήτηση που έχει απασχολήσει πολλούς επιστήμονες από τον 20ό αιώνα μέχρι σήμερα. Απλώς παρατηρείται ότι η εμπορική τάξη αποτελεί κατ' εξοχήν τμήμα της αστικής τάξης,

πόσο μάλλον οι Έλληνες έμποροι με λόγια ενδιαφέροντα, που ήτανε διάσπαρτοι στην Ευρώπη και στον κόσμο τουλάχιστον από τα τέλη του 18ου αιώνα, και οι Έλληνες πανεπιστημιακής μόρφωσης που ασκούσανε αστικά-ελεύθερα επαγγέλματα, ή οι Έλληνες διανοούμενοι.

Επιστρέφοντας στο κοινωνιογλωσσολογικό μας επιχείρημα, και για να ολοκληρώσουμε το σκεπτικό μας, πέρα από τα μορφικά στοιχεία της γλώσσας στη δημόσια σφαίρα, σημαντική είναι και η παρουσία των ποιοτικών δεικτών στο περιεχόμενο του δημόσιου λόγου. Οι εφημερίδες που εξετάζονται στην παρούσα εργασία βρίθουν από αναφορές στην αρχαία Ελλάδα, στη μυθολογία και την Ιστορία, με τους συντάκτες να επιχειρούν συχνά στο πλαίσιο της προαναφερθείσας ρητορικής τους να τις επιστρατεύουν για να σχηματίσουνε μια αναλογία με κάποιο ζήτημα της επικαιρότητας, στο πλαίσιο κάποιας δημόσιας διαμάχης ή απλώς στη διατύπωση ενός επιχειρήματος σε ένα ενημερωτικό άρθρο.

Συνεπώς, ο ιστορικός, γλωσσικός και ευρύτερος φιλολογικός εγγραμματισμός παρουσιάζονται ως ιδιαίτερα υψηλού επιπέδου, δείγμα της αστικής τάξης της εποχής. Οι πολιτικές διαμάχες διεξαγόntonτουσαν με επίκληση στις αρχαίες αυθεντίες, στους αρχαίους ιστορικούς και στη μυθολογία. Υπήρχε ελεύθερη διακίνηση των ιδεών από το εξωτερικό προς το ελληνικό κράτος, με πληθώρα ανταποκρίσεων και μεταφράσεων αλλόγλωσσων κειμένων, απόδειξη της ανοιχτής επικοινωνίας με τον έξω κόσμο.

Η δημόσια πολιτική συζήτηση διεξάγεται με ελεύθερη διατύπωση απόψεων. Ο συντάκτης (εκδότης) του εκάστοτε μέσου ενδεχομένως προωθεί τα συμφέροντά του και αυτό δεν αποκλείει να προκρίνει τη συνεργασία με τη μια ή την άλλη ξένη δύναμη. Προφανώς αυτό εξυπηρετεί τα συμφέροντα της εκάστοτε ξένης δύναμης, που κοιτάζει πώς θα εκμεταλλευτεί την κατάσταση για να προωθήσει την ατζέντα της στο εσωτερικό της Ελλάδας. Μα αυτό δεν σημαίνει ότι ο εκάστοτε συντάκτης και, γενικότερα, ο κάθε Έλληνας πολίτης που «συμπαθεί» ή «αντιπαθεί» τη μια ή την

άλλη ξένη δύναμη δεν είναι ελεύθερος να το πράξει, θεωρώντας έτσι ότι προάγει το ελληνικό –ή απλώς το ιδιωτικό του– συμφέρον. Και οι ξένες δυνάμεις κοιτάζουν πώς να παρέμβουν αποτελεσματικότερα, κάτι για το οποίο φέρουν δικό τους μερίδιο ευθύνης και το οποίο οφείλει να εξεταστεί στο πλαίσιο μιας μετα-αποικιακής θεώρησης και αυτοκριτικής. Ωστόσο, ρεαλιστικά, το γεγονός του ξένου παρεμβατισμού δεν αναιρεί κάτι που επίσης αποτελεί γεγονός, ότι στην Ελλάδα διαμορφώνονται ελεύθερα τα διαφορετικά στρατόπεδα, κι ότι σε τελική ανάλυση, οι Έλληνες δρουν στο πεδίο μιας χώρας που έχει μικρότερη ή μεγαλύτερη δύναμη στο παγκόσμιο παίγνιο.

Παρά το μαινόμενο πολιτειακό ζήτημα, η δημόσια σφαίρα υπάρχει στην Αθήνα διότι διεξάγεται δημοκρατικός διάλογος – στο μέτρο τουλάχιστον που δεν παρεμβαίνουν ξένες δυνάμεις για να τον φιμώσουν. Υπάρχει ελευθεροτυπία, πολυφωνία, κριτική, ελευθερογνωμία, ελεύθερη διακίνηση των ιδεών στον ελλαδικό χώρο – και η εξέταση της άποψης που αρνείται την ύπαρξή της δημόσιας σφαίρας στην Ελλάδα οφείλει να λάβει υπόψη τη διάσταση της ενοχής για την ευθύνη αυτών των δυνάμεων ως προς τις συστηματικές τους προσπάθειες να την περιστείλουν. Άλλωστε, ο ίδιος ο Χάμπερμας ξεκινά το περίφημο βιβλίο του για τη δημόσια σφαίρα εντοπίζοντας τις ιστορικές απαρχές τις στην Αθήνα (Habermas, 1991). Επομένως, σε αντίθεση με τη φεμινιστική κριτική της δημόσιας σφαίρας, εδώ υποστηρίζεται ότι υπήρχε δημόσια σφαίρα· και σε αντίθεση με τον Χάμπερμας, υποστηρίζεται ότι υπήρχε δημόσια σφαίρα στην Αθήνα. Η Αθήνα του 19ου αιώνα είναι μια αστική κοινωνία.

3. Δημόσια σφαίρα και επιστήμη

Όπως φαίνεται από την ανάλυση που γίνεται στην παρούσα εργασία, η επιστήμη είχε θέση στη δημόσια σφαίρα της εποχής και μάλιστα εξέχουσα. Συχνά διεξάγονταν ανοιχτός δημόσιος διάλογος για επίκαιρα και μη επιστημονικά ζητήματα της εποχής

μέσα από τις σελίδες των έντυπων μέσων. Η επιστήμη, όχι ως μια γνώση που αξιώνει απόλυτη και καθολική ισχύ, αλλά ως μια κοινωνική μορφή γνώσης, έχει σημαντική παρουσία στα έντυπα μέσα.

Κατά καιρούς, όπως στην υπό εξέταση περίοδο που είναι περίοδος υγειονομικής και συνάμα πολιτικής κρίσης, αναγκαστικά η επιστήμη λαμβάνει μια πιο «επιθετική» στάση, όπως για παράδειγμα μέσα από υγειονομικούς νόμους, βασιλικά διατάγματα και διαιτητικά παραγγέλματα. Ωστόσο, αυτή η διάσταση αφορά την πολιτική χρήση της επιστήμης. Από την άλλη μεριά, βλέπουμε γιατρούς να διατυπώνουν θεωρίες από τις σελίδες των εφημερίδων, συχνά για νέες πειραματικές θεραπείες, όπως βλέπουμε και ανταποκρίσεις από το εξωτερικό για πειραματικές θεραπείες ή για θεραπείες που δοκιμάστηκαν και αποτύχανε. Βλέπουμε όλα αυτά να γίνονται με έναν νηφάλιο, δημοκρατικό τρόπο, χωρίς κάποιος να ισχυρίζεται ότι κατέχει το αλάθητο. Βλέπουμε γιατρούς να διαφωνούν ανοιχτά και να υπερασπίζονται με σθένος τις απόψεις τους στο πλαίσιο μιας δημόσιας επιστημονικής-ιατρικής διαμάχης.

Στα σοβαρά μέσα της Αθήνας του 19ου αιώνα διαβάζουμε για νέα ιατρικά στην Ελλάδα και στην Ευρώπη, που υπόσχονται την οριστική αντιμετώπιση της χολέρας. Διαβάζουμε μέσα πρόληψης της χολέρας, στο πλαίσιο της ιατρικής γνώσης της εποχής – για παράδειγμα, όπως φαίνεται παρακάτω στην εξέταση των διαιτητικών παραγγεμάτων, ανεξάρτητα από το αν οι επιστημονικές απόψεις που προωθούνταν θεωρούνται και σήμερα σωστές ή όχι, βλέπουμε μια συστηματική και μεθοδική προσπάθεια να γίνει διάκριση ανάμεσα σε επιβλαβείς και ευεργετικές τροφές και ποτά ως προς την αντιμετώπιση της χολέρας. Έτσι, η διατροφή φαίνεται να παίζει πολύ σημαντικό ρόλο από ιατρική άποψη στην πρόληψη και τη θεραπεία της νόσου.

Λανθασμένες με βάση τα σημερινά ισχύοντα επιστημονικά δεδομένα επιστημονικές-ιατρικές απόψεις φυσικά και διαδίδονταν στα σοβαρά μέσα της

εποχής, και μάλιστα πολλές φορές με τη μορφή βασιλικού και υπουργικού διατάγματος. Από τη στιγμή που μέχρι σήμερα η ιατρική επιστήμη δεν έχει φτάσει στο τέλος της –καθότι τελικά δεν φτάσαμε στο τέλος της Ιστορίας– το αλάθητο δεν έχει η ιατρική επιστήμη ούτε σήμερα, επομένως δεν το είχε ούτε τον 19ο αιώνα (αν δεχτούμε ότι η επιστήμη προοδεύει). Αν πάλι δεν δεχτούμε ότι η επιστήμη προοδεύει, τότε δεν έχει νόημα η ίδια η έννοια του αλάθητου.

Κάτι που θα είχε περισσότερο ενδιαφέρον είναι εάν στα υπό εξέταση έντυπα μέσα αναπαράγονταν λανθασμένες ιατρικές απόψεις όχι με τα σημερινά δεδομένα, μα λανθασμένες με βάση τα δεδομένα του 1854. Ψηλαφούμε ορισμένες σχετικές περιπτώσεις και ακροβατούμε στο ομιχλώδες τοπίο του τι είναι σωστό και τι λάθος, από επιστημονική σκοπιά, τον 19ο αιώνα.

Φυσικά, η ιατρική δεν ήταν η μόνη επιστήμη που απασχόλησε τον αθηναϊκό Τύπο στους μήνες της επιδημίας του Πειραιά το 1854. Για παράδειγμα, ιδιαίτερη μνεία οφείλει να γίνει στη στήλη με τίτλο «ΕΞΩΤΕΡΙΚΑ», που συναντάμε στις περισσότερες μεγάλες εφημερίδες και η οποία περιείχε ανταποκρίσεις αλλά πολύ συχνά και αναλύσεις για το διεθνές θέατρο. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι, αν και συχνά έντονα στρατευμένες, οι συγκεκριμένες αναλύσεις είναι σοβαρές και ενδεχομένως να δικαιούνται χώρο σε μια σύγχρονη διεθνολογική ανάλυση.

Μια άλλη επιστήμη που απασχόλησε ιδιαίτερα έντονα στην υπό εξέταση περίοδο τα έντυπα μέσα ήταν η επιστήμη της αρχαιολογίας. Συχνά διαβάζουμε στον Τύπο αναφορές σε αρχαιολογικά ζητήματα, ενώ ιδιαίτερη μνεία χρειάζεται να γίνει σε μια μεγάλη επιστημονική διαμάχη γύρω από την αρχαιολογία ανάμεσα σε επιστήμονες της εποχής που συνδεόντουσαν με την Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Η αλήθεια είναι ότι δύσκολα συναντά κανείς κατάφωρα αντι-επιστημονικές αντιλήψεις στα σοβαρά μέσα της εποχής. Με αυτό δεν θέλουμε να ισχυριστούμε ότι στα 1854 δεν υπήρχανε αντι-επιστημονικές αντιλήψεις στην Ελλάδα. Αντίθετα, σε

εφημερίδες της εποχής δίνονται παραδείγματα αντι-επιστημονικών αντιλήψεων από την ελληνική κοινωνία, αντι-επιστημονικών (ακόμα και) με τα δεδομένα της εποχής. Αυτό που θέλουμε να πούμε είναι ότι φαίνεται να υπάρχει ένα μεγαλύτερο χάσμα ανάμεσα στην αστική δημόσια σφαίρα, με την επιστημονικότητά της, και στην κοινωνία απ' ό,τι σήμερα. Με αυτόν τον ισχυρισμό δεν θέλουμε να στοχοποιήσουμε τα σημερινά «σοβαρά» μέσα στην ελληνική κοινωνία. Απλώς ισχυριζόμαστε ότι σήμερα υπάρχουνε πολλά μέσα που διαδίδουνε εμφανώς αντι-επιστημονικές θέσεις, θέσεις που μάλλον στον 19ο αιώνα δεν βρίσκανε τόσο εύκολα το δρόμο του τυπογραφείου. Βέβαια, το γεγονός ότι τα ψηφιακά μέσα δεν διαμεσολαβούνται από τον θεσμό του τυπογραφείου ίσως να επιτείνει αυτό το φαινόμενο.

Σε τελική ανάλυση, πάντως, την πιο ζωντανή παρουσία στα σοβαρά μέσα της εποχής είχε η πολιτική συζήτηση (πρόκειται άλλωστε για διακηρυγμένα πολιτικές εφημερίδες). Οι σημερινές πολιτικές εφημερίδες δεν φαίνεται να είναι λιγότερο στρατευμένες από εκείνες του 1854, αλλά φαίνεται να «κάνουν πολιτική» πολύ λιγότερο ανοιχτά απ' ό,τι το 1854. Στις εφημερίδες του 1854 η πολιτική γίνεται λιγότερο συγκαλυμμένα, πιο απροκάλυπτα, με λιγότερη διάκριση ανάμεσα στον πολιτικό φορέα και το μέσο επικοινωνίας και ενημέρωσης. Αυτό από μόνο του δεν καθιστά την κοινωνία του 19ου αιώνα λιγότερο ή περισσότερο δημοκρατική από σήμερα. Με μια δόση ρομαντισμού, θα λέγαμε πως τότε τα πράγματα μοιάζανε πιο απλά, οι πολιτικές ταυτότητες ήτανε πιο φανερές, ο συντάκτης έλεγε αυτό που ήθελε να πει χωρίς πολλές περιστροφές. Αυτό προκαλεί εντύπωση δεδομένης της ξένης κατοχής των Αγγλογάλλων, εάν λάβουμε υπόψη ότι σήμερα δεν υπάρχει μια αντίστοιχη κατοχή στη χώρα.

4. Ιστορία των επιδημιών και δημόσια σφαίρα

Ίσως τελικά αυτό που λέμε σήμερα, ότι τον 19ο αιώνα δεν υπήρχε ιατρική επιστήμη, να σήμαινε το αντίθετο από αυτό που εκ πρώτης όψεως νομίζουμε ότι σημαίνει: ίσως να σημαίνει ότι στον μακρύ 20ό αιώνα έχουμε μια πολύ πιο λανθασμένη εικόνα για την επιστήμη απ' ό,τι είχανε οι άνθρωποι τον 19ο, στο μέτρο που αντιλαμβάνοντουσαν ότι αντιμετωπίζουνε μια νόσο με ανεπαρκή εργαλεία στη διάθεσή τους, ότι μετέρχονται αμφισβητούμενες ιατρικές θεωρίες και φθαρτά επιχειρήματα, ότι το σκοτάδι της άγνοιας υπερισχύει της λάμψης της γνώσης.

Στον 20ό αιώνα πιστέψαμε για μια στιγμή ότι γνωρίσαμε ό,τι υπήρχε να μάθουμε, ή ακόμα πιστεύουμε ότι η απόλυτη γνώση είναι πάρα πολύ κοντά, περιμένοντάς μας μόλις στρίψουμε στη γωνία. Το πώς διαχειριστήκαμε την πανδημία του Covid-19 ως κοινωνία αλλά και παγκόσμια είναι τρανή απόδειξη αυτής της θέσης. Από τη μια οι επιστήμονες να παραδέχονται ανοιχτά την άγνοιά τους, και από την άλλη οι πολιτικοί να οπλοποιούν την επιστήμη για να επιβάλουνε την πολιτική τους ατζέντα.

Στα σοβαρά μέσα του 19ου αιώνα δινόντουσαν τακτικά στατιστικά δεδομένα για την πορεία της επιδημίας, με τρόπο ανάλογο με εκείνον του 21ου αιώνα (Υγειονομικά δελτία Περαιώς). Τα σοβαρά μέσα του 19ου αιώνα καλούνταν σε «αυτοσυγκράτηση» μεσούσης της επιδημίας, όπως βλέπουμε για παράδειγμα στην περίπτωση της φίμωσης του Αιώνα, αφού είχανε πρώτα προηγηθεί υπουργικές συστάσεις για να ανακληθούν συγκεκριμένες απόψεις και να μην ερεθίζεται το δημόσιο αίσθημα μέσα από τη διάδοση αυτού που θα λέγαμε σήμερα «θεωριών συνωμοσίας». Το σημερινό αντίστοιχο του Αιώνα θα ήτανε για κάποιους αυτό που αποκαλούνε «ρωσοψέκ», έννοια με την οποία ο γράφων δεν είναι εξοικειωμένος και δεν γνωρίζει ποιες αντιλήψεις και απόψεις περιγράφει. Θα είχε ενδιαφέρον για παράδειγμα να αντιπαραβληθούν οι περί ης ο λόγος «θεωρίες συνωμοσίας» με τους ισχυρισμούς του προέδρου των ΗΠΑ Ντόναλντ Τραμπ για την αιτιολογία της

πανδημίας, στο πλαίσιο μιας νηφάλιας, επιστημονικά ουδέτερης, αντι-αποικιοκρατικής προσέγγισης. Βάσει των διαθέσιμων επιστημονικών-ιατρικών δεδομένων, κάποιες είναι περισσότερο και κάποιες λιγότερο συνωμοσιολογικές;

Υπήρξαν ανοιχτές επιστημονικές διαμάχες για την πανδημία που ξέσπασε το 2019 στην ελληνική κοινωνία; Πολύ δε περισσότερο, πώς διαχειριστήκαμε εμείς, οι πολίτες, την κρίση του ιατρικού παραδείγματος; Μάλλον όχι με πολύ διαφορετικό τρόπο απ' ό,τι το 1854: άλλοι εφαρμόσαμε κατά γράμμα τις συμβουλές των ιατρών, άλλοι αναζητήσαμε τη λύση στη θρησκεία, και άλλοι πιστέψαμε ότι με «λίγο τσιπουράκι» θα αντιμετωπίσουμε τον ιό.

Μα το πρόβλημα εντοπίζεται στην μετατόπιση –σαν σε εκκρεμές– ανάμεσα στην πίστη σε μια απόλυτη επιστημονική γνώση και στην πίστη σε μια απόλυτη επιστημονική άγνοια. Κατασκευάστηκε ο ιός στα εργαστήρια στην Κίνα ή ξεκίνησε από το φάγωμα μιας νυχτερίδας; Το «μπόλι» βάζει το 5G στο DNA μας; Θέλουν να εξαφανίσουν ή να μεταλλάξουν το ελληνικό DNA; Μεταδίδεται ο κορωνοϊός από την θεία κοινωνία; Δεν γνωρίζουμε θετικά, ως κοινωνία, πολλά περισσότερα απ' ό,τι γνωρίζανε οι άνθρωποι τον 19ο αιώνα. Μα η πεποίθηση ότι οι γιατροί ή θα γνωρίζουν τα πάντα ή δεν γνωρίζουν τίποτα φαίνεται να είναι εντονότερη σήμερα απ' ό,τι ήτανε στα 1854.

Η αλήθεια είναι ότι μέσα από την εξέταση του διαθέσιμου υλικού, δεν μαθαίνουμε πολλά για το πώς σκεφτότανε η κοινωνία, οι απλοί πολίτες, στα 1854. Μαθαίνουμε περισσότερο τις απόψεις που θέλανε να προωθήσουνε τα πολιτικά κόμματα εν μέσω της υγειονομικής κρίσης, καθώς και επιμέρους απόψεις επιστημόνων ιατρών, δημοσιογράφων και δημοσιολογούντων πολιτικών, που διαθέτανε επαρκές πολιτισμικό κεφάλαιο για να διεκδικήσουν μια θέση σε κάποιο φύλλο εφημερίδας στην ελληνική κοινωνία του 1854. Μαθαίνουμε δηλαδή κυρίως τις απόψεις των ανώτερων κοινωνικών τάξεων της ελληνικής κοινωνίας.

Σε κάθε περίπτωση, αξίζει να κρατήσουμε ότι τον 19ο αιώνα υπήρξαν επιστημονικές διαμάχες στη δημόσια σφαίρα γύρω από την αιτιολογία και την αντιμετώπιση της νόσου, διαμάχες μάλλον εντονότερες –αν όχι επιστημονικότερες– από τις διαμάχες που εκτυλίχθηκαν στην ελληνική δημόσια σφαίρα στις αρχές του 21ου αιώνα.

Τα αστικά μέσα της εποχής καταναλώνονταν από την αστική τάξη· για αυτό και μπορούσαν να διατυπωθούνε εναλλακτικές απόψεις, χωρίς τον κίνδυνο να «διαρρεύσει» κάτι στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα· τα αστικά μέσα του 19ου αιώνα ήτανε χώρος διαλόγου και μέσα συζήτησης γιατί υπήρχε η ασφάλεια ότι οι αστοί θα τοποθετηθούνε και θα αποφασίσουνε δημοκρατικά και ελεύθερα γύρω από το εκάστοτε ζήτημα· στα *μαζικά* μέσα της εποχής διατυπώνεται η γραμμή της αστικής τάξης προς την κοινωνία, χωρίς να σηκώνει αμφισβήτηση, επιτακτικά, ως εάν να επρόκειτο για την απόλυτη αλήθεια της ημέρας· στα αστικά μέσα του 19ου αιώνα την ελευθερία του Τύπου την καταστέλνανε οι ξένες κατοχικές δυνάμεις· στα *μαζικά* μέσα της εποχής η ελευθερία της έκφρασης και της γνώμης είναι ανύπαρκτη, με την εξαίρεση ίσως των ψηφιακών μέσων, όπου όμως ο θόρυβος της οχλαγωγίας δημιουργεί ένα αντεστραμμένο *μαζικό* μέσο, ένα *μαζικό* μέσο όπου πια η δημοκρατία δεν χάνεται από την αυταρχική επιβολή της μονολιθικής γραμμής της αστικής τάξης από πάνω προς τα κάτω μα από τον άκρατο αλγοριθμικό σχετικισμό όπου για παράδειγμα η γνώμη ενός επιστήμονα ιατρού παρατίθεται ως ισότιμη δίπλα δίπλα σε μια «ψεκασμένη» γνώμη για να κριθούνε ως εφάμιλλες – εξευτελίζοντας έτσι αυτοδίκαια τη γνώμη του πρώτου– στο «τσίρκο» της ψηφιακής ρωμαϊκής αρένας· δεν υπάρχει πια διάκριση ανάμεσα σε ειδικούς και μη-ειδικούς γιατί δεν υπάρχει κριτήριο, υπάρχουνε μόνο προκαταλήψεις, αξιολογικές κρίσεις και εντυπώσεις, έτσι που η τεχνοκρατία να γίνεται το αντίθετό της, η ιπποκρατική πρόληψη να δίνει τη θέση της στην προληπτική δεισιδαιμονία.

Η ιστορία της επιδημίας χολέρας στον Πειραιά το 1854 μέσα από τον αθηναϊκό Τύπο της εποχής είναι η ιστορία μιας ελληνικής τραγωδίας με φόντο τον

Κριμαϊκό πόλεμο – του 1854-1857. Κατά τούτο, προκαλεί εντύπωση η αναλογία της σημερινής ιστορικής συγκυρίας. Στην παρούσα εργασία, σε πρωταγωνιστές της ιστορίας αναδεικνύονται οι Έλληνες συντάκτες των μεγάλων εφημερίδων, κάποιοι γιατροί και ορισμένοι πολιτικοί. Σε ορισμένες περιπτώσεις, την παράσταση κλέβουν τα γαλλικά κατοχικά στρατεύματα. Μα σε τελική ανάλυση είναι μια τραγωδία με θέμα –και όχι πρωταγωνίστρια– τη χολέρα που εκτυλίσσεται κάτω από την επιβλητική σκιά του Κριμαϊκού πολέμου, και κάθε θέση γύρω από τη χολέρα διαβάζεται –ενίοτε: αποκρυπτογραφείται– ως μια τοποθέτηση στο Ανατολικό ζήτημα, στη Μεγάλη Ιδέα, στις αλησμόνητες πατρίδες, στην Ελληνική Αυτοκρατορία, στη μοναρχία – θέσεις που άλλοτε μεταφέρονται κάτω απ’ το πέπλο της αρχαίας Ελλάδας, και άλλοτε κωδικευμένα, έχοντας κατά νου τον πιθανό αντίκτυπο μιας λανθασμένης διατύπωσης στη ρωμιοσύνη της Πόλης, τις συνέπειες στη Σμύρνη και σε όλες τις ανελεύθερες περιοχές όπου το ελληνικό στοιχείο είναι ακόμη έντονο, διατηρώντας την ελπίδα της ένταξης. Και αντίστροφα, ο ίδιος μυστικισμός παρατηρείται στις διατυπώσεις του ελληνόφωνου Τύπου στη Σμύρνη ή στις ανταποκρίσεις από το Φανάρι, που παρακολουθούν με αγωνία τα τεκταινόμενα στο ελληνικό κράτος.

5. Μεθοδολογία

Στην παρούσα εργασία περιοριζόμαστε στην εξέταση της επιδημίας χολέρας στον Πειραιά το καλοκαίρι του 1854 και δεν επεκτεινόμαστε στην εξέταση της επιδημίας χολέρας στην Αθήνα λίγους μήνες μετά, για λόγους που συνδέονται με το πρωτογενές μας υλικό. Συγκεκριμένα, εξετάζουμε την επιδημία του Πειραιά μέσα από τον αθηναϊκό Τύπο, δηλαδή μέσα από τρία μεγάλα μέσα: τις εφημερίδες *Αθηνά*, *Ελπίς*, και *Αιών*. Περί τα τέλη Αυγούστου – αρχές Σεπτεμβρίου του 1854, συνελήφθη ο εκδότης («συντάκτης») της εφημερίδας *Αιών* Ιωάννης Φιλήμων από τα γαλλικά κατοχικά στρατεύματα και, παρότι σύντομα αφέθηκε ελεύθερος, η κυκλοφορία της

εν λόγω εφημερίδας αναστάλθηκε μέχρι το τέλος του Κριμαϊκού πολέμου και της αγγλογαλλικής κατοχής. Κατά συνέπεια, κρίνεται ότι για την επιδημία χολέρας στην Αθήνα δεν θα μπορούσαμε να σχηματίσουμε μία σφαιρική γνώση που να εξυπηρετεί τους σκοπούς της παρούσης εργασίας βασιζόμενοι αποκλειστικά στα έντυπα των οποίων η κυκλοφορία επιτρέπονταν από το κατοχικό καθεστώς, καθώς δεν θα επαρκούσαν για να διαμορφώσουμε μία σφαιρική άποψη για την επιδημία. Η εφημερίδα *Αιών* αποτελούσε το βασικό φιλορωσικό έντυπο της εποχής, άτυπο(;) «όργανο» του λεγόμενου «Ρωσικού» κόμματος, σε μια εποχή όπου μεγάλη μερίδα της ελληνικής κοινωνίας εκφραζόταν από τις απόψεις που διατυπώνονταν από αυτό τον πολιτικό χώρο και από το συγκεκριμένο έντυπο. Το «Ρωσικό» ήταν ένα από τα τρία μεγάλα πολιτικά κόμματα της εποχής, πλάι στο «Αγγλικό» και το «Γαλλικό». Συνεπώς, προκειμένου να έχουμε μία ολοκληρωμένη θέαση των ιδεολογικών τοποθετήσεων που επικρατούσαν στην Αθήνα γύρω από την επιδημία του 1854, θεωρείται καλύτερη τακτική να περιοριστούμε στον τρόπο με τον οποίο καλύφθηκε από τα προαναφερθέντα τρία «μεγάλα μέσα» μόνο η επιδημία του Πειραιά. Τα τρία μέσα θεωρούνται μεγάλα και επιλέγονται βάσει της κυκλοφορίας και της δημοτικότητάς τους, που θεωρείται ότι αντικατοπτρίζουν και την ευρύτερη ιδεολογική τους επιρροή.

6. Ανάλυση

Εφημερίδες Αθηνά, Ελπίς, Αιών

Εφημερίδα Αθηνά

Αθηνά, 14/6/1854

Αθηνά, 16/6/1854

Αθηνά, 19/6/1854

Αθηνά, 21/6/1854

Αθηνά, 23/6/1854

Αθηνά, 25/6/1854

Αθηνά, 28/6/1854

Αναφέρεται ότι το πλοίο στο οποίο επέβαινε ο Μαυροκορδάτος από Μασσαλία προσβλήθηκε από χολέρα και προσάραξε αναγκαστικά στην Μάλτα (Μελίτη) (σ. 3).

Αθηνά, 30/6/1854

Δημοσιεύεται άρθρο «Περί της εν Γαλλία υπάρχουσας χολέρας και της καθάρσεως των εκείθεν προελεύσεων» (σ. 3).

Αθηνά, 2/7/1854

Αθηνά, 5/7/1854

Αθηνά, 7/7/1854

Αναφέρεται ότι μέχρι την ημέρα κυκλοφορίας του φύλλου δεν ακούστηκαν κρούσματα χολέρας στους κατοίκους του Πειραιά (σ. 3). Η νόσος περιορίστηκε στο γαλλικό νοσοκομείο Πειραιά, αλλά και εκεί τελεί περιορισμένη χάρη στα δραστήρια μέτρα.

Δημοσιεύεται εγκύκλιος του υπουργού Εσωτερικών Παλαμίδη για τα κρούσματα χολέρας στον Πειραιά, όπου γίνεται λόγος περί κινδύνου για τη δημόσια υγεία (σ. 4).

Αθηνά, 9/7/1854

Στο Φάληρο συστήθηκε υγειονομείο Β' τάξεως (σ. 3). Διατάγματα του Παλαμίδη για τη χολέρα (σ. 4).

Αθηνά, 12/7/1854

Με αφορμή τη δημοσίευση του κειμένου με τίτλο «Διαιτητικά παραγγέλματα εις προφύλαξιν από της χολέρας» στο εν λόγω φύλλο, ακολουθεί μια συνοπτική παρουσίαση και ενδεικτική ανάλυση των διαιτητικών παραγγελλμάτων. Σκοπός της είναι να καταδυθούμε στην ιατρική ρητορική της κυβέρνησης στα 1854 στο πλαίσιο μιας οιονεί ιστορίας της χολέρας, εξετάζοντας πώς προσεγγίζονταν και επικοινωνούνταν από την πλευρά της ελληνικής κυβέρνησης η αιτιολογία, η έναρξη, η εξάπλωση, η πρόληψη, η διαχείριση, η αντιμετώπιση της επιδημικής νόσου. Κατά τούτο, λαμβάνονται υπόψη σημερινά δεδομένα γύρω από τη χολέρα, και ακολουθούν ορισμένες λογικές συνεπαγωγές ανάμεσα στην τοτινή και τη σύγχρονη επιστημονική-ιατρική γνώση – με κάθε επιφύλαξη, καθώς ο γράφων δεν καμώνεται τον ιατρό, ούτε προσβλέπει σε μια εκ των υστέρων κατάρριψη της επιστημονικής γνώσης του 19ου αιώνας.

Αυτή η οιονεί ανάλυση θα χρησιμεύσει αργότερα στην ανάδειξη της τριμερούς σχέσης ανάμεσα α) στην επιστημονική-ιατρική αιτιολογία της νόσου στα 1854, β) στη σημερινή κατανόηση και αιτιολογία της χολέρας και γ) στην αιτιολογία της χολέρας που τελικά αναφαίνεται μέσα από τη μέθοδο της κατάδυσης-ανάδυσης στο ιστορικό περικείμενο της εποχής, τουτέστιν, στο πώς τελικά αιτιολογούσαν την επιδημία χολέρας τα ζώντα και δρώντα υποκείμενα της εποχής, επικοινωνώντας αυτή τους την προσέγγιση μέσα από τον αθηναϊκό Τύπο του 1854.

Ανάλυση ιστορικών οδηγιών πρόληψης χολέρας («Διαιτητικά παραγγέλματα») υπό το φως της σύγχρονης ιατρικής, Αθηνά 12/7/1854

Σκοπός μας εδώ είναι να διερευνήσουμε κατά πόσο ευσταθεί επιστημονικά το συγκεκριμένο κείμενο που δημοσιεύτηκε από το Ιατροσυνέδριο για την προφύλαξη από τη χολέρα, στο πλαίσιο. Σε αυτό το πλαίσιο, σημαντικό είναι να λάβουμε υπόψη ότι πρόκειται για κείμενο γραμμένο από επιστήμονες ιατρικούς-ειδικούς και όχι από δημοσιογράφους ή άτομα με άλλη ιδιότητα. Συγκεκριμένα, θα διενεργήσουμε επαλήθευση γεγονότων (fact-checking) από ιατρική σκοπιά στους ισχυρισμούς του κειμένου. Στόχος μας είναι να συνεισφέρουμε στην κατανόηση του επιστημονικού

υποβάθρου και πλαισίου εντός του οποίου εκτυλίσσόταν η δημόσια συζήτηση και ο δημόσιος διάλογος για τη χολέρα στην Αθήνα της επιδημίας του 1854, καθώς και πώς επικοινωνούνταν οι (ορθές, ή ενδεχομένως και λανθασμένες) αντιλήψεις και απόψεις των επιστημόνων ιατρών σε εκείνο τον τόπο και χρόνο. Ορισμένα ενδεικτικά ερωτήματα, που ανακύπτουν κατά την ανάγνωση του κειμένου, είναι:

A) Το κείμενο προτρέπει τους πολίτες να απέχουν από την κατανάλωση συγκεκριμένων τροφών. Ισχύει ότι όλες αυτές οι τροφές δυνητικά «μεταδίδουν» (εάν μπορούμε να επικαλεστούμε τη θεωρία της μεταδοτικότητας σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο) τη νόσο;

B) Υπάρχουν σημεία στο κείμενο που να καθιστούν εμφανές ότι το υφέρπον θεωρητικό υπόβαθρο που προκρίνουν οι συντάκτες του συνάδει με μία μiasματική θεώρηση;

Γ) Υπάρχουν ενδεχομένως σημεία όπου το κείμενο είναι ορθό με τα σημερινά δεδομένα, όπως για παράδειγμα προτροπές να είμαστε προσεκτικοί ως προς την πόση νερού;

Δ) Επίσης, το κείμενο προειδοποιεί πως οτιδήποτε μπορεί να προκαλέσει διάρροια είναι επικίνδυνο, διότι η διάρροια θεωρείται σύμπτωμα «προηγούμενον» της εκδήλωσης χολέρας. Ισχύει κάτι τέτοιο; Υπάρχει σε αυτή την περίπτωση αιτιακή ή απλώς χρονική συσχέτιση ανάμεσα στα δύο γεγονότα (διάρροια από άσχετη αιτία και εμφάνιση χολέρας);

1. Ενότητα «Περί φαγητών»

Στην ενότητα «Περί φαγητών», προτείνεται η αποφυγή παντός «ό,τι δύναται να γεννήση διάρροιαν ή δυσπεψίαν», καθώς η διάρροια, ακόμα κι αν δεν ενοχλεί τον πάσχοντα, θεωρείται «το συνηθέστερον σύμπτωμα το προηγούμενον της χολέρας, και όταν παραμεληθή, επιφέρει πολλάκις την νόσον ταύτην» (Αθηνά, 12/7/1854, σ. 3). Όμως, σήμερα είναι κοινή γνώση ότι η διάρροια είναι *σύμπτωμα* και όχι *αίτιο* της

χολέρας, και η απλή χρονολογική διαδοχή μεταξύ διάρροιας προκληθείσας από άλλο αίτιο με τυχαία κατοπινή εκδήλωση χολέρας δεν αρκεί για να καθιερώσουμε αιτιολογική σχέση. Τροφές που μπορεί να προκαλούν σε ένα άτομο διάρροια για λόγους άσχετους με τη χολέρα δεν συνδέονται με την εμφάνιση χολέρας. Επομένως, το συγκεκριμένο μέτρο μοιάζει σήμερα να διακατέχεται από πρόληψη.

Η σύσταση του 1854 να αποφεύγονται τροφές όπως φρούτα, λαχανικά, γαλακτοκομικά, παχέα κρέατα, όσπρια, γλυκίσματα και πολύ αλμυρά φαγητά βασίστηκε στην τότε αντίληψη ότι οι τροφές αυτές ενδέχεται να προκαλέσουν διάρροια και έτσι να «οδηγήσουν» σε χολέρα. Στη σύγχρονη ιατρική γνώση, η χολέρα δεν προκαλείται από τη σύσταση ή το είδος της τροφής, αλλά από μια λοίμωξη με το βακτήριο *Vibrio cholerae*, το οποίο μεταδίδεται με την κατανάλωση μολυσμένου νερού ή τροφίμων (CDC, 2025a· WHO, 2024). Δηλαδή, η χολέρα είναι νόσημα υδατογενούς/τροφικής μετάδοσης και όχι αποτέλεσμα της πέψης «ερεθιστικών» τροφών.

Ωστόσο, δεν αποκλείεται η χολέρα να εκδηλωθεί λόγω της κατανάλωσης συγκεκριμένων τροφών, μολυσμένων με το βακτήριο· μα στην περίπτωση της επιδημίας του 1854, η πηγή μόλυνσης ήτανε το νερό (πηγή). Ως εκ τούτου, ο κατάλογος τροφών που παρατίθεται από τους ιατροσυνέδρους συνιστά περισσότερο μια εμπειρική παρά επιστημονικά τεκμηριωμένη καταγραφή. Συνεπώς, καμία συγκεκριμένη κατηγορία τροφίμων από μόνη της δεν προκαλεί χολέρα, εκτός αν έχει επιμολυνθεί με το εν λόγω βακτήριο. Για παράδειγμα, ωμά ή ατελώς πλυμένα φρούτα/λαχανικά μπορεί να αποτελέσουν κίνδυνο μόνο αν έχουν πλυθεί ή έρθει σε επαφή με νερό ή χώμα μολυσμένο με το *Vibrio*. Πράγματι, οι σύγχρονες οδηγίες συνιστούν σε περιοχές με χολέρα να καταναλώνονται μόνο καλά μαγειρεμένες τροφές και φρούτα που καθαρίζονται από τον ίδιο τον καταναλωτή, αποφεύγοντας τα ωμά λαχανικά ή φρούτα που δεν μπορούν να ξεφλουδιστούν (CDC, 2025b). Επομένως, η προειδοποίηση ότι, «Τα ωμά λαχανικά είναι πολύ επιβλαβή, και διὰ τούτο πρέπει νὰ τρώγωνται πάντοτε έψημένα καὶ μετ' άλλων

φαγητῶν» (Αθηνά, 12/7/1854, σ. 3), φαίνεται να ευσταθεί, αν και όχι λόγω επιστημονικής τεκμηρίωσης μα σε εμπειρική βάση.

Ομοίως, τα μη παστεριωμένα γαλακτοκομικά προϊόντα μπορούν να μεταφέρουν παθογόνα, συμπεριλαμβανομένου του *Vibrio cholerae*, αν έχουν μολυνθεί κατά την επεξεργασία ή διάθεση. Στις σύγχρονες συμβουλές υγιεινής διατροφής σε περιοχές με επιδημία, συνιστάται η αποφυγή μη παστεριωμένου γάλακτος και προϊόντων του, καθώς και οποιωνδήποτε τροφίμων που μπορεί να έχουν εκτεθεί σε μολυσμένο νερό ή πάγο (Motarjemi, *et al.*, 2014· Rabbani, *et al.*, 1999). Ωστόσο, πέραν αυτών, δεν φαίνεται να επαληθεύονται οι γενικόλογoi ισχυρισμοί του Ιατροσυνεδρίου για το γάλα: «Από τοῦ γάλακτος, τὸ ὁποῖον δύναται νὰ βλάψῃ μεγάλως ὅταν πίνεται μόνον καὶ κατὰ μεγάλην ποσότητα (...)» (Αθηνά, 12/7/1854).

Το κείμενο των ιατροσυνέδρων «πέφτει μέσα» σε ορισμένες τροφές, μα το κριτήριό τους είναι ότι οι εν λόγω τροφές συνδέονται –ή εικάζεται ότι συνδέονται– συχνά με την εμφάνιση διάρροιας.

Η ιστορική ανησυχία ότι συγκεκριμένες τροφές (αυτές που αναφέρονται στα *Διαιτητικά παραγγέλματα*) προκαλούν διάρροια –και άρα «χολέρα»– βασιζόταν σε παρατήρηση συμπτωμάτων χωρίς κατανόηση της αιτίας. Είναι αλήθεια ότι η χολέρα εκδηλώνεται αρχικά με αιφνίδια, υδαρή διάρροια, που συχνά ξεκινά ήπια πριν εξελιχθεί (MedlinePlus, χ.χ.). Στα μέσα του 19ου αιώνα υπήρχε σύγχυση μεταξύ της πρόδρομης διάρροιας ως αρχικού συμπτώματος της χολέρας και μιας διάρροιας από άσχετη αιτία (π.χ. κατανάλωση αλλοιωμένου φρούτου) που χρονικά συνέπιπτε με επιδημία. Οι γιατροί τότε θεωρούσαν ότι οποιαδήποτε διάρροια μπορούσε να «μετεξελιχθεί» σε χολέρα, ενώ στην πραγματικότητα μόνο η λοίμωξη από το βακτήριο είναι η αιτία. Η διάρροια αυτή καθ'εαυτή δεν προκαλεί χολέρα – αντιθέτως, η χολέρα είναι που προκαλεί τη διάρροια. Το βακτήριο παράγει τοξίνη στο έντερο, η οποία οδηγεί σε μαζική απέκκριση υγρών (υδαρή κόπρανα) (Cleveland

Clinic, 2024). Επομένως, η διάρροια από άλλες αιτίες (τροφική δυσανεξία, υπερκατανάλωση φρούτων, εντερικές ιώσεις) δεν θα εξελιχθεί σε χολέρα αν δεν υπάρχει μόλυνση με το βακτήριο *Vibrio*. Ωστόσο, σε συνθήκες επιδημίας, μια απλή διάρροια μπορεί να είναι ήδη εκδήλωση λοίμωξης χολέρας και πρέπει να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη (π.χ. έγκαιρη ενυδάτωση) ώστε να μην επιδεινωθεί (Chowdhury, *et. al.*, 2022).

Συνοψίζοντας, οι διατροφικές απαγορεύσεις του 1854 ήταν *εμπειρικές* και δεν βασίζονταν σε γνώση του παθογόνου. Στόχευαν στο να αποφευχθούν τροφές που «ερεθίζουν» το έντερο. Σήμερα γνωρίζουμε ότι αυτός ο κατάλογος τροφών δεν προλαμβάνει την πραγματική αιτία της χολέρας. Αντίθετα, η σύγχρονη πρόληψη εστιάζει στο να μην καταναλωθούν *μολυσμένα* από *το βακτήριο* τρόφιμα/νερό και στη σωστή υγιεινή προετοιμασία: π.χ. καλό πλύσιμο/μαγείρεμα, αποφλοίωση φρούτων, απολύμανση ύδατος (CDC, 2025b· MedlinePlus, χ.χ.). Η μόνη έμμεση ωφέλεια από την αποφυγή «βαριών» γευμάτων σε συνθήκες επιδημίας είναι ότι περιορίζει τυχόν γαστρεντερικές ενοχλήσεις που θα μπορούσαν να συγκαλύψουν τα πρώιμα συμπτώματα ή να αποδυναμώσουν έναν ήδη μολυσμένο οργανισμό. Δεν υπάρχει όμως καμία ειδική «αντιχολερική» δίαιτα επιστημονικά τεκμηριωμένη. Η ιδέα ότι «τροφές που προκαλούν διάρροια οδηγούν σε χολέρα» είναι εσφαλμένη: αντιστρέφει την πραγματική σχέση αιτίου-αποτελέσματος (που είναι χολέρα → διάρροια και όχι διάρροια → χολέρα) και αγνοεί ότι η παρουσία του μικροβίου είναι αναγκαία προϋπόθεση για τη νόσο (CDC, 2025a).

2. Ενότητα «Περί ποτών»

Οι οδηγίες του 1854 θεωρούσαν βλαπτικά ορισμένα ποτά: συγκεκριμένα ανέφεραν ότι η μπίρα, τα γαλακτοκομικά ποτά, τα πολύ ψυχρά ροφήματα, τα γλυκίσματα (πιθανώς εννοώντας γλυκά ποτά ή σιρόπια) και γενικά η πόση με άδειο στομάχι πρέπει να αποφεύγονται. Αντιθέτως, πρότειναν ως προτιμητέα την κατανάλωση ρακής, καφέ ή κρασιού, καθώς και

διαφόρων αφεψημάτων (βοτανικών τσαγιών) (Αθηνά, 12/7/1854). Από τη σκοπιά της δημόσιας υγείας σήμερα, αυτές οι συμβουλές έχουν ανάμικτη αξία – ορισμένες είναι μύθοι, ενώ άλλες εμπεριέχουν στοιχεία ωφέλιμα λόγω των συνθηκών παρασκευής.

α. Μπίρα (ζύθος)

Το 1854 η μπίρα θεωρήθηκε πιθανόν επιβαρυντική («πρέπει ν' απέχωσιν από τῆς μπίρας», Αθηνά, 12/7/1854). Δεν υπάρχει όμως σύγχρονη ένδειξη ότι η μέτρια κατανάλωση μπίρας αυξάνει τον κίνδυνο χολέρας. Αντίθετα, σε ιστορικά συμφραζόμενα, η μπίρα (όπως και το κρασί) είχε συχνά μικροβιολογικά πιο ασφαλές προφίλ από το νερό, επειδή κατά την παρασκευή της γίνεται βρασμός του ζύθου και περιέχει αλκοόλη και χαμηλό pH που δυσκολεύουν την επιβίωση του βακτηρίου *Vibrio* (Menz, *et. al.*, 2009). Σύγχρονα πειράματα έδειξαν επίσης ότι το *Vibrio cholerae* δεν επιβιώνει μέσα σε διάλυμα κρασιού 6,25% περισσότερο από 30 λεπτά, ενώ σε αραιωμένο τζιν (αλκοολικούς βαθμούς ~20%) απαιτούνται ώρες για να εξαλειφθεί το βακτήριο (Guthrie & Ho-Yen, 2011). Επομένως, η παρουσία αλκοόλης σε ποτά μπορεί να έχει κάποια τοπική βακτηριοκτόνο δράση στο υγρό.

Ωστόσο, η κατανάλωση μπίρας από μόνη της δεν αποτελεί εγκεκριμένη προληπτική μέθοδο, διότι στην πράξη οι άνθρωποι πίνουν την μπίρα, δεν απολυμαίνουν το νερό με αυτήν. Το *Vibrio* μπορεί να εισέλθει στον οργανισμό μέσω μολυσμένων τροφίμων/νερού ανεξάρτητα από το αν κάποιος πίνει μπίρα παράλληλα. Επιπλέον, ιστορικά παρατηρήθηκε ότι οι βαρείς πότες (αλκοολικοί) είχαν υψηλότερη επίπτωση χολέρας (Guthrie & Ho-Yen, 2011). Η σύγχρονη εξήγηση είναι ότι ο χρόνιος αλκοολισμός μειώνει την οξύτητα του στομάχου (γαστρίτιδα, υποχλωριδρία), με αποτέλεσμα να απαιτείται μικρότερη δόση μικροβίου για να προκαλέσει λοίμωξη (Chari, Teyssen, & Singer, 1993). Αντίθετα, η ήπια κατανάλωση αλκοολούχων (π.χ. ένα ποτήρι κρασί με το φαγητό) μπορεί να διεγείρει την έκκριση γαστρικού οξέος, ενισχύοντας την φυσική άμυνα

του στομάχου (Guthrie & Ho-Yen, 2011). Συμπερασματικά, η παρότρυνση να μην πίνει κανείς μπίρα ήταν πιθανώς αυθαίρετη και δεν υιοθετείται από τη σύγχρονη ιατρική, παρότι υπήρχαν πράγματι ενδείξεις ότι ο αλκοολισμός συνδέονταν με ευπάθεια απέναντι στη χολέρα. Η έμφαση πρέπει να δίνεται στο ασφαλές νερό (καθαρό, βρασμένο ή χλωριωμένο) και όχι στο είδος του ποτού (CDC, 2025b).

β. Άλλα αλκοολούχα ποτά

Με αντίστοιχο τρόπο θα μπορούσαμε να εξετάσουμε το σύνολο των ιατρικών οδηγιών των «Παραγγελμάτων», μα θα ξεφεύγαμε πολύ από τους σκοπούς της παρούσης εργασίας. Στόχος ήταν να δείξουμε ότι, υπό το φως της σύγχρονης επιστημονικής ιατρικής γνώσης, πολλές από τις οδηγίες που αναπαράγονταν στον Τύπο της εποχής, ακόμα και από το Ιατροσυνέδριο, ήταν σε μεγάλο βαθμό εμπειρικές και καταρρίπτονται με τα σημερινά δεδομένα, θεωρούμενες ως ανυπόστατες. Αντίστοιχες αναλύσεις θα μπορούσαν να γίνουν σχετικά με τις οδηγίες για τα «γαλακτοκομικά» ποτά, τα «ψυχρά» ποτά, τα γλυκίσματα και τα «γλυκά» ποτά, για την πόση με άδειο στομάχι, και ούτω καθεξής. Σε αυτό το πλαίσιο, θα άξιζε να γίνει μια μελέτη από τη σκοπιά της ιστορίας της ιατρικής, σχετικά με την προέλευση και την ευστάθεια των «Διαιτητικών παραγγελμάτων».

Ωστόσο, αξίζει να γίνει μια σύντομη μνεία στις οδηγίες σχετικά με τη ρακή, το κρασί και λοιπά αλκοολούχα ποτά. Εδώ οι οδηγίες ουσιαστικά ενθάρρυναν την προσθήκη αλκοόλ στο νερό («Καλὸν εἶναι νὰ προσθέτῃ τις εἰς αὐτὸ [σ.σ.: στο νερό] ὀλίγας σταγόνας ρακῆς ἢ ρουμίου ἢ ὀλίγον κρασί [...])» (Αθηνά, 12/7/1854). Αυτό, υπό το φως της σύγχρονης γνώσης, ήταν εν μέρει ευεργετικό – μα κατά τύχη. Το κρασί και η ρακή, ως αλκοολούχα, ήταν συχνά ασφαλέστερα από το νερό (το κρασί έχει χαμηλό pH και μέτρια περιεκτικότητα σε αλκοόλ ~10%, η δε ρακή υψηλή περιεκτικότητα ~40%). Όπως αναφέραμε παραπάνω, υπάρχουν ενδείξεις ότι η μέτρια κατανάλωση κρασιού/οινόπνευματος μπορεί να μειώσει παροδικά το βακτηριακό φορτίο σε ένα μολυσμένο ποτό ή στομάχι. Για παράδειγμα, όπως

προαναφέρθηκε, εργαστηριακά η προσθήκη μικρής ποσότητας κρασιού εξουδετερώνει ταχύτερα τα μικρόβια. Από την άλλη, η υπερκατανάλωση αλκοόλ είναι επιβλαβής – μειώνει τα αντανακλαστικά, προκαλεί αφυδάτωση και καταστέλλει το ανοσοποιητικό. Σήμερα, καμία υγειονομική αρχή δεν συστήνει αλκοόλ για πρόληψη λοιμώξεων. Μάλιστα, όπως αναφέρθηκε, οι χρόνιοι αλκοολικοί έχουν μειωμένη αντοχή στη χολέρα (Guthrie & Ho-Yen, 2011). Άρα, το ότι οι γιατροί του 1854 πρότειναν λίγη ρακή ή κρασί «προληπτικά» αντανακλά την πεποίθηση ότι το αλκοόλ «τονώνει» τον οργανισμό ή «απολυμαίνει» το νερό. Εν μέρει, πίνοντας τέτοια ποτά μπορεί κάποιος να απέφυγε το ακάθαρτο νερό, αλλά αυτή δεν είναι αξιόπιστη μέθοδος πρόληψης.

Σε αυτό το πλαίσιο, αξίζει να σημειωθεί ότι αντίστοιχες αντιεπιστημονικές πεποιθήσεις, που προέκριναν την καθημερινή κατάποση ρακής ή τσίπουρου ή και άλλων «δυνατών» αλκοολούχων ποτών ευδοκίμησε στην Ελλάδα και στην πρόσφατη πανδημία του Covid-19, παρότι ιατρικές μελέτες και ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας ξεκαθαρίζουν ότι τα αλκοολούχα ποτά δεν «απολυμαίνουν» με κάποιον τρόπο τον οργανισμό προφυλάσσοντάς τον από τον ιό (Chick, 2020· WHO, Regional Office for Europe, 2020). Συγκεκριμένα, ο Chick (2020) ξεκαθαρίζει ότι η σύνδεση της κατανάλωσης αλκοόλ με την προφύλαξη από ιούς αποτελεί διαδεδομένο μύθο με βαθιές ιστορικές ρίζες, αναφέροντας μεταξύ άλλων και το παράδειγμα της Θείας Κοινωνίας στις ορθόδοξες χώρες της Ευρώπης. Ο Chick παραπέμπει σε δημοσιογραφικό άρθρο (Synovitz, 2020) όπου γίνεται λόγος για τη σύγκρουση ανάμεσα στις επίσημες οδηγίες των εν Ελλάδι Συλλόγων Νοσοκομειακών Ιατρών, οι οποίοι προειδοποιούσαν ότι δεν πρέπει να γίνονται εξαιρέσεις στις κρατικές υγειονομικές οδηγίες για σκοπούς θρησκευτικούς, μεταφυσικούς ή τέλεσης μυστηρίων· μα, αναφέρει το άρθρο, η Εκκλησία της Ελλάδος απέρριψε τις συμβουλές των ιατρών, προβάλλοντας το επιχείρημα ότι η καθαγιασμένη Κοινωνία δεν μπορεί να διαδώσει τη νόσο μεταξύ των πιστών. Για τον Chick (2020), η κατανάλωση αλκοόλ αλληλεπιδρά επικίνδυνα με πνευματικές και

υγειονομικές κοινωνικές διεργασίες. Στο ίδιο πνεύμα, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (2020) τονίζει ότι σε καμία περίπτωση η κατανάλωση αλκοόλ δεν προστατεύει από τον Covid-19.

Συμπερασματικά, οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι στα «Παραγγέλματα» του Ιατροσυνεδρίου ενδέχεται να περιλαμβάνονταν και ορισμένες ορθές ιατρικές συμβουλές για την προφύλαξη από τη χολέρα, όμως αυτό συχνά δεν σήμαινε απαραίτητα ότι υπήρχε και το ανάλογο ιατρικό επιστημονικό-θεωρητικό υπόβαθρο: οι σωστές συμβουλές μπορεί να ήτανε τυχαίες ή εμπειρικές. Πέραν τούτου, πολύ συχνά δίδονταν λανθασμένες συμβουλές, οι οποίες δεν χαρακτηρίζονταν από κάποια πρακτική αξία για την πρόληψη ή την αντιμετώπιση της χολέρας, οφειλόμενες σε αναχρονιστικές αντιλήψεις ή λανθασμένες πεποιθήσεις. Ωστόσο, δεν μπορούμε να χαρακτηρίσουμε τα διαιτητικά παραγγέλματα ως διασπορά ψευδών ειδήσεων ή σκόπιμη παραπληροφόρηση, διότι δεν διαφαίνεται κάποια τέτοια πρόθεση, τουλάχιστον από μόνη την ανάγνωσή τους. Κάτι τέτοιο θα συνιστούσε από μέρους μας καταφυγή σε θεωρία συνωμοσίας. Αντίθετα, αυτό που οφείλουμε να κάνουμε είναι να αναγνωρίσουμε ότι η ιατρική επιστήμη στο Ελληνικό κράτος της εποχής, και στο μέτρο που μπορούσε και ήταν ενήμερη για τις διεθνείς εξελίξεις, δεν είχε κατακτήσει ακόμα τον επιθυμητό βαθμό κατανόησης της νόσου, της αιτιολογίας της, της φύσης της διάδοσής της, έτσι ώστε κατ' επέκταση να διατυπώσει και αποτελεσματικές μεθόδους για την πρόληψη και την αντιμετώπισή της. Γίνεται σαφές ότι από τη σκοπιά της δημόσιας συζήτησης για τη χολέρα δεν υπάρχει μεγάλο ενδιαφέρον για τις αμιγώς ιατρικές συμβουλές, σε ιατρική βάση, για τους σκοπούς της παρούσης εργασίας. Κατά συνέπεια, τα «Διαιτητικά παραγγέλματα» και αντίστοιχες ιατρικές παρεμβάσεις στον δημόσιο διάλογο γύρω από τη χολέρα αποτελούν υλικό που παρουσιάζει μεγαλύτερο ενδιαφέρον για μια ιστορία της ιατρικής επιστήμης, και συγκεκριμένα για τη διερεύνηση της πορείας και εξέλιξής της υπό το φως της σύγχρονης ιατρικής, παρά

για μια πραγμάτευση της χολέρας στη δημόσια σφαίρα στην Ελλάδα του 19ου αιώνα.

Λεχθέντων των παραπάνω, οφείλουν να γίνουν και ορισμένες τελικές θεωρητικές παρατηρήσεις για το ιατρικό πλαίσιο της εποχής. Αφενός είναι επιστημονικά γνωστό λόγω της χρονολογίας της δημοσίευσής των «Διαιτητικών παραγγελμάτων» και, αφετέρου, φανερώνεται μέσα από την ανάγνωσή τους, ότι το υφέρπον θεωρητικό ιατρικό πλαίσιο για τη διατύπωση των αντιλήψεων που αναπαράγονται στο κείμενο είναι εκείνο της μiasματικής θεωρίας. Αν και το 1854 ο Τζον Σνόου είχε ήδη δημοσιεύσει την έρευνά του στο Λονδίνο (Rosenberg, 1992, σ. 117), στην Ελλάδα και ευρύτερα η μiasματική θεώρηση κυριαρχούσε μέχρι τουλάχιστον τη δεκαετία του 1860-1870, με αποτέλεσμα να μην έχει υιοθετηθεί ευρέως η μικροβιακή θεώρηση. Απ' όσο μπορούμε να διακρίνουμε, το θεωρητικό υπόβαθρο των οδηγιών είναι κατά βάση μiasματικό, με τους συγγραφείς να αποδίδουν τη χολέρα σε ανθυγιεινές συνθήκες και όχι σε ένα συγκεκριμένο μικρόβιο. Αυτό ήταν σύμφωνο με την κρατούσα ιατρική αντίληψη της εποχής, λίγα χρόνια πριν οι βακτηριολογικές ανακαλύψεις (του Koch κ.ά.) ανατρέψουν οριστικά τη θεωρία του μιάσματος (Barlagiannis, 2023).

Ένα ενδεικτικό επιστημονικό σημείο που επισημαίνουμε αναφορικά με την ανεπάρκεια του ιατρικού ερμηνευτικού πλαισίου της εποχής είναι η ανάγκη για διάκριση μεταξύ αιτιότητας και χρονικής συσχέτισης ανάμεσα στη διάρροια και τη χολέρα (σύγχυση συμπτώματος με αίτιο): Αν κάποιος έχει ήπια διάρροια σε ενδημική περιοχή, πιθανώς ήδη έχει λοίμωξη χολέρας – άρα ναι, πρέπει να αντιμετωπιστεί έγκαιρα (π.χ. ενυδάτωση) για να μην επιδεινωθεί. Όμως, οι γιατροί του πρώτου μισού του 19ου αιώνα πίστευαν ότι και μια διάρροια π.χ. από κακή διατροφή μπορούσε «να ανοίξει το δρόμο» στο μιάσμα. Σε αυτό το πλαίσιο, επίκαιρη είναι η σύγχρονη μεθοδολογική αντίληψη ότι η συσχέτιση δεν πρέπει να συγχέεται με την αιτιότητα. Εν προκειμένω, το πρώιμο σύμπτωμα (διάρροια) συγχέθηκε με "παράγοντα κινδύνου" στην παλιά θεωρία.

Ένα άλλο σημείο, που προκύπτει μέσω της σύνταξης του καταλόγου τροφών προς αποφυγή, είναι ότι τέτοιες προτροπές βασιζόντουσαν σε εμπειρική και όχι σε αυστηρά επιστημονική (με σημερινούς όρους) βάση, δεν τεκμηριώνονταν δηλαδή επιστημονικά. Οι συγκεκριμένες απαγορεύσεις τροφίμων δεν βασίζονταν σε κατανόηση της μετάδοσης, αλλά σε παρατηρήσεις/δοξασίες και σε ιατρική παράδοση. Η μη κατανόηση της μικροβιακής φύσης της χολέρας οδηγούσε τους γιατρούς να απαγορεύουν οποιαδήποτε τροφή φαίνεται να προκαλούσε διάρροια, αφού δεν γνώριζαν ότι υπήρχε ένα βακτήριο που, ανεξαρτήτως τροφής, μόλυνε το λεπτό έντερο προκαλώντας την εν λόγω διατάραξη.

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι οι γιατροί έδιναν ορισμένες σωστές συμβουλές, χωρίς απαραίτητα να τις τεκμηριώνουν σε ορθή επιστημονική βάση. Για παράδειγμα, η έμφαση στην καθαριότητα είναι σε γενικές γραμμές σωστή, αν και οι άνθρωποι της εποχής την συνέδεαν με απομάκρυνση του μιάσματος χωρίς να αντιλαμβάνονται ότι πρακτικά αφαιρούσαν εστίες μικροβίων. Η σύγχρονη δημόσια υγεία θα έδινε αντίστοιχες συμβουλές σήμερα, αν και θα τις βάσιζε σε ένα διαφορετικό επιστημονικό πλαίσιο. Ιστορικά, μάλιστα, αυτός ο τομέας, δηλαδή η υγιεινή περιβάλλοντος, ήταν που όντως βοήθησε στην καταπολέμηση επιδημιών, πολύ πριν βρεθεί το αίτιο. Τα μέτρα υγιεινής που ελήφθησαν σε πόλεις (σύστημα υπονόμων, καθαρισμός δρόμων) μείωσαν δραστικά τη χολέρα, έστω και αν πιστευόταν ότι διώχνουν το μίasma.

Αθηνά, 14/7/1854

Μετά τη «Διαιτητικά Παραγγέλματα» του φύλλου της 12ης Ιουλίου 1854, στο επόμενο φύλλο (Αθηνά, 14/7/1854) η εφημερίδα Αθηνά δημοσίευσε αυτή τη φορά στη στήλη «ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ» και όχι στα «ΔΙΑΦΟΡΑ» εγκύκλιο του επί των Εσωτερικών υπουργείου «περί της εν Πειραιεί ενσκηψάσης χολέρας και περί των προς αποτροπήν αυτής ληφθέντων μέτρων». Η εγκύκλιος έχει σκοπό την ενημέρωση των πολιτών σχετικά με τις ενέργειες της Κυβέρνησης, από τη στιγμή που ελήφθη γνώση

για την εμφάνιση της νόσου στη Γαλλία, αλλά και για την κατάσταση που επικρατούσε στον Πειραιά τη δεδομένη στιγμή και για τα ληπτέα μέτρα προφύλαξης απέναντι στη χολέρα (Αθηνά, 14/7/1854, σσ. 2-3).

Ήδη από την πρώτη παράγραφο του κυρίως μέρους της δημοσιευθείσης εγκυκλίου αναδύονται ζητήματα με ενδιαφέρον. Συγκεκριμένα, όπως αναφέρει ο υπουργός Εσωτερικών Παλαμίδης, η έκθεση σχετικά με την εμφάνιση της χολέρας σε ορισμένες νότιες επαρχίες της Γαλλίας είχε φτάσει στο υπουργείο μέσω της Μάλτας ήδη από την 27η Ιουνίου. Συγκλήθηκε συμβούλιο του Ιατροσυνεδρίου και διαπιστώθηκε πως το νόσημα έφερε χαρακτήρα «επιδημικής ή λοιμώδους χολέρας». Παρ' όλα αυτά, στη βάση της εκφρασθείσας γνώμης της υγειονομικής συνόδου του Παρισιού το 1852, το Ιατροσυνέδριο πρόσθεσε ότι οι ισχύουσες υγειονομικές διατάξεις ήταν «αυστηρότεροι του δέοντος», αποφασίζοντας έτσι τον μετριασμό των μέτρων προφύλαξης για χάρη «του εμπορίου και της συγκοινωνίας» (Αθηνά, 14/7/1854, σ. 2). Σε αυτό το πλαίσιο εκδόθη το από 28 Ιουνίου Βασιλικό Διάταγμα και κοινοποιήθηκε στους νομάρχες του κράτους με την υπ' αριθ. 27 εγκύκλιο.

Στις 4 Ιουλίου διαδόθηκε φήμη ότι στην πόλη του Πειραιά εμφανίστηκαν συμπτώματα χολέρας. Τότε, ο Παλαμίδης μετέβη αμέσως στον Πειραιά μαζί με τον νομάρχη, τον πρόεδρο του Ιατροσυνεδρίου Ιωάννη Βούρο και τον νομοϊατρό. Αφού συνέλεξαν πληροφορίες από τις αρχές και τους ιατρούς του Πειραιά, οι παραπάνω ζήτησαν άδεια για να προσεγγίσουν τον αρχηγό του «συμμαχικού στρατού», δηλαδή τον Γάλλο ναύαρχο, και τον αρχίατρο του γαλλικού νοσοκομείου του Πειραιά, για να τους πάρουν συνέντευξη. Αφού τον ρώτησαν, ο ιατρός με «παραδειγματικήν ειλικρίνειαν άνευ δισταγμού, άνευ προφυλάξεως» τους πληροφόρησε ότι ανάμεσα στους νοσηλεύόμενους του γαλλικού νοσοκομείου του Πειραιά συγκαταλέγονταν και ασθενείς με χολέρα (Αθηνά, 14/7/1854, σ. 2). Μάλιστα, τα συμπτώματα παρατηρήθηκαν από την 23η Ιουνίου (παλαιό ημερολόγιο), και τις τελευταίες ημέρες ήτανε «εκτός πάσης αμφιβολίας η ύπαρξις τοιούτου νοσήματος».

Την ίδια πληροφορία τους έδωσε έπειτα και ο αρχηγός του γαλλικού στρατού, «με πολλήν του λύπην».

Σε αυτό το σημείο εγείρονται ορισμένα ερωτήματα: Γιατί ο αρχηγός του γαλλικού στρατού και ο αρχίατρος του γαλλικού νοσοκομείου Πειραιά δεν επικοινωνήσαν νωρίτερα την ύπαρξη κρουσμάτων χολέρας στις τάξεις του στρατεύματος και εντός του νοσοκομείου; Εάν ο στρατός ήτανε πράγματι «συμμαχικός», δεν θα ήτανε λογικό να ενημερώσουν την τοπική κοινωνία για την ύπαρξη στις τάξεις του μιας λοιμώδους νόσου που είχε καταγραφεί ήδη σχεδόν δύο εβδομάδες; Κάτι τέτοιο δεν φαίνεται να επιβεβαιώνεται από την ανάγκη μετάβασης θεσμικών εκπροσώπων στον Πειραιά, για να ζητήσουν άδεια για να ενημερωθούν από τους Γάλλους αρμοδίους αυτοπροσώπως. Μήπως δεν ήτανε σαφές ότι η νόσος ήτανε λοιμώδης, στο πλαίσιο του επιστημονικού-ιατρικού παραδείγματος της εποχής, και άρα δεν προέκυπτε ανάγκη να επικοινωνηθεί η ύπαρξή της; Πάντως, το γεγονός ότι η υγειονομική σύνοδος των Παρισίων είχε χαλαρώσει τη στάση της απέναντι στη χολέρα ήδη από το 1852 μάλλον δεν επαρκεί για να δικαιολογήσει την απουσία έγκαιρης ενημέρωσης της Ελληνικής Πολιτείας από πλευράς της Γαλλίας σχετικά με κρούσματα ενός επιδημικού και λοιμώδους νοσήματος.

Στη συνέχεια, ο Παλαμίδης αναφέρει ότι το βράδυ της 4ης Ιουλίου (π.η.) και το πρωί της 5ης συνήλθε το Ιατροσυνέδριο για να διαπιστώσει ότι βάσει των συλλεχθεισών πληροφοριών καταγράφηκε χολέρα στον Πειραιά (Αθηνά, 14/7/1854). Επομένως, η ύπαρξη χολέρας έγινε γνωστή μόνον αφότου έκανε την εμφάνισή της στους κατοίκους του Πειραιά, και όχι από τη στιγμή της άφιξης των γαλλικών στρατευμάτων στο λιμάνι.¹

¹ Είναι σημαντικό ότι τα περισσότερα δημοσιεύματα στον σύγχρονο ελληνικό Τύπο σχετικά με το χρονικό της χολέρας φαίνεται να δίνουν λανθασμένες πληροφορίες για την εμφάνιση και την εξάπλωση της νόσου στον Πειραιά και την Αθήνα (Βλ. Παράρτημα).

Την 5η προς 6η Ιουλίου διατάχθηκε απαγόρευση κάθε συγκοινωνίας μεταξύ Αθήνας και Πειραιά, απαγόρευση η αυστηρότητα της οποίας μετριάστηκε μετά δύο μέρες, επιτρέποντας μόνο σε πλήρως υγιή άτομα να εξέρχονται του Πειραιώς, με βεβαίωση διορισμένων ιατρών και άδεια της αστυνομίας, ενώ αναφέρεται ότι ιδιαίτερα απαγορεύθηκε η έξοδος «ασθενών, οικογενειών, κλινοστρωμνών και των τοιούτων» (Αθηνά, 14/7/1854, σ. 3). Απαγορεύτηκε επίσης η μεταξύ Αθήνας και Πειραιά μετακίνηση στρατιωτικών χωρίς σχετική βεβαίωση και άδεια, ενώ το ίδιο ζητήθηκε να εφαρμόσει και «ο αρχηγός του συμμαχικού στρατού». Ύστερα καταγράφονται υγειονομικά μέτρα που λήφθηκαν λόγω της περίπτωσης.

Απευθυνόμενος στους νομάρχες της χώρας, ο Παλαμίδης αναφέρει ότι το αποτέλεσμα απέβη με τη συνδρομή του Θεού «ευχάριστον», μέχρι τη στιγμή της υπογραφής της εγκυκλίου (11/7/1854). Το νόσημα περιορίστηκε εντός του Πειραιά, ενώ δεν διαδόθηκε καν στο σύνολο της πόλης, κατάσταση που αποκαλεί «ευάρεστον». Επομένως, ο Παλαμίδης επικοινωνεί στους νομάρχες μέσω δημοσίευσης σε μια μεγάλης, για τα δεδομένα της εποχής, κυκλοφορίας αθηναϊκή πολιτική εφημερίδα ότι λήφθηκαν και εφαρμόστηκαν όλα τα απαραίτητα μέτρα με αποτέλεσμα τον περιορισμό της εξάπλωσης της νόσου, ενώ δεν παραλείπει να αναφερθεί σε φήμη που άκουσε με δυσaráσκεια, η οποία διαδόθηκε οπωσδήποτε με αξιόμεμπτη πρόθεση, ότι τα μέτρα δεν εφαρμόστηκαν πλήρως λόγω αντίδρασης («εξ αντιπράξεως») του συμμαχικού στρατού (Αθηνά, 14/7/1854, σ. 3).

Μάλιστα, στη συνέχεια, ο Παλαμίδης αισθάνεται την ανάγκη να αποκαταστήσει την αλήθεια σχετικά με τη στάση των Αγγλογάλλων απέναντι στην επιδημία χολέρας στον Πειραιά. Επισημαίνει ότι σεβάστηκαν παραδειγματικά την ιδιοκτησία των πολιτών και ότι συνεργάστηκαν πλήρως με την Κυβέρνηση στην εφαρμογή των μέτρων χωρίς να φέρουν την παραμικρή αντίρρηση, δείχνοντας ευχαρίστηση, προθυμία και συμμόρφωση. Οι πρέσβεις της Αγγλίας και της Γαλλίας και ο «ναύαρχος του εν Πειραιεί συμμαχικού στόλου» συνεργάστηκαν πλήρως. Ο Παλαμίδης ένιωσε την ανάγκη να αναφερθεί στο συγκεκριμένο γεγονός για να

διασκεδάσει την ανησυχία, «την οποίαν η ανυπόστατος αύτη φήμη ενδεχόμενον να διασπείρη μεταξύ του λαού» (Αθηνά, 14/7/1854, σ. 3). Επομένως, φαίνεται ότι η φήμη σχετικά με την αντίδραση των Αγγλογάλλων ως προς την εφαρμογή μέτρων προς αντιμετώπιση της χολέρας ήταν υπαρκτή, οδηγώντας τον Παλαμίδα να τοποθετηθεί για να τη χαρακτηρίσει δημοσίως, με σημερινά δεδομένα, «ψευδή είδηση» (fake news).

Κλείνοντας την παρέμβασή του, ο Παλαμίδης ζητά από τους νομάρχες της επικράτειας να κοινοποιήσει την έκθεσή του στους πολίτες «προς γνώσιν και ησυχίαν» τους, διαβεβαιώνοντάς τους ότι η Κυβέρνηση διαπνέονταν από ζωηρό καθήκον για την προστασία της δημόσιας υγείας και ότι έκανε ό,τι περνούσε από το χέρι της για να την διατηρήσει χωρίς να αντιμετωπίσει κανένα πρόσκομμα από τους ξένους. Εγγυάται ότι η Κυβέρνηση θα συνεχίσει να πράττει στο ίδιο πνεύμα. Υπενθυμίζει όμως ότι εναπόκειται και στην ατομική ευθύνη των πολιτών να εφαρμόζουν τα απαραίτητα μέτρα για την πρόληψη και την αντιμετώπιση της χολέρας, όπως περιγράφονται στα «Διαιτητικά Παραγγέλματα» του Ιατροσυνεδρίου, των οποίων η κυβέρνηση έδωσε «ικανά αντίτυπα» για να διαδοθούν στις επαρχίες και στους δήμους των νομών (Αθηνά, 14/7/1854).

Ακολούθως, στη στήλη «ΔΙΑΦΟΡΑ» η συντακτική ομάδα της εφημερίδας Αθηνά αναγγέλλει με ευχαρίστηση ότι μέχρι την ώρα της κυκλοφορίας της εφημερίδας, «η πρωτεύουσα χαίρει ου μόνον υγείαν, αλλά πλησμονήν υγείας», ενώ δεν προσβλήθηκε καθόλου από το χολερικό μίasma, επισημαίνοντας ότι ελπίζει να μην προσβληθεί και στο μέλλον, αφού το κλίμα της Αθήνας δεν φαίνεται επιδεκτικό της ασθένειας (Αθηνά, 14/7/1854). Σε αυτό το σημείο γίνεται φανερό ότι η εφημερίδα Αθηνά υιοθετεί ρητά την επικρατούσα την εποχή εκείνη ιατρική θεωρία περί μιάσματος, υποστηρίζοντας μάλιστα ότι η ατμόσφαιρα στην πόλη της Αθήνας δεν ευνοούσε την εξάπλωση της νόσου.

Ύστερα, αναφέρεται ότι κατά το «χθεςινόν» (13/7/1854) δελτίο των διορισμένων από την Κυβέρνηση γιατρών στον Πειραιά, δεν καταγράφηκε κανένα κρούσμα χολέρας παρά μόνο «μία χολερίνη μόνη», σε γυναίκα της εργατικής τάξης (Αθηνά, 14/7/1854, σ. 3). Η γυναίκα παρουσιάζει διάρροιες και δέχεται θεραπεία με επιτυχία, ενώ ένας ηλικιωμένος που κατοικούσε στο λοιμοκαθαρτήριο έχασε τη ζωή του από χολέρα την οποία έφερε από τις πρώτες ημέρες εμφάνισης της νόσου. Στο γαλλικό νοσοκομείο τα κρούσματα ελαττώνονταν κάθε μέρα ενώ στο αγγλικό αυξάνονταν.

Σε αυτό το σημείο, σημαντική είναι η αναφορά της χολερίνης. Όπως γνωρίζουμε σήμερα, η χολερίνη δεν είναι υπαρκτή νόσος. Το γεγονός ότι τα κρούσματα χολερίνης αναφέρονταν διακριτά από τα κρούσματα χολέρας, έτσι που για παράδειγμα την 14η Ιουλίου του 1854 να μην αναφέρεται κανένα κρούσμα χολέρας στην Αθηνά παρά μόνο χολερίνης, εξυπηρετούσε το αφήγημα ότι όλα έβαιναν καλώς και ότι δεν υπήρχε λόγος ανησυχίας. Συνεπώς, ο Τύπος επικοινωνούσε στη δημόσια σφαίρα μια εσφαλμένα αισιόδοξη στάση για την πορεία και την έκβαση της επιδημίας.

Έπειτα, αναφέρεται ότι το μεγαλύτερο μέρος του Αγγλογαλλικού στρατού θα μετέβαινε την επομένη (15/7/1854) στην Αίγινα, γεγονός που ενίσχυε την ελπίδα ότι, με αυτή την αραιώση, θα επιτυγχάνετο ταχεία εξάλειψη «του χολερικού μιάσματος» (Αθηνά, 14/7/1854, σ. 3).

Στη συνέχεια, παρατίθενται τα διαδοχικά υγειονομικά δελτία του Πειραιά για τις μέρες που προηγήθηκαν μέχρι την κυκλοφορία του εν λόγω φύλλου της Αθηνάς. Στο πρώτο «Δελτίον Υγειονομικόν Πειραιώς», αναφέρεται από τους ιατρούς Βουσάκη και Γούδα, στους οποίους αναφέρεται ο Μπαρλαγιάννης (2023), καθώς και από τους Καρατζά και Οριγόνη, με την υπογραφή του νομάρχου Αττικής και Βοιωτίας Πετσάλη, με υπογραφή 9/10 Ιουλίου του 1854, ότι εκείνη τη μέρα παρατηρήθηκε ένα μόνο κρούσμα χολέρας, σε Ελληνίδα, η οποία έπασχε δεκαπέντε

ημέρες από διάρροια μα δεν τηρούσε καμία διατροφική οδηγία. Τονίζεται ότι πριν από την ανάπτυξη της χολέρας «προηγείται διάρροια αρκετάς ημέρας», ενώ με εφαρμογή της σωστής διατροφής προλαμβάνεται «η έκρηξις» αυτού του νοσήματος. Πολλοί λίγοι χολερικοί εισήλθαν την 9η Ιουλίου στο γαλλικό νοσοκομείο με χολέρα, ενώ πέθαναν τέσσερα άτομα (Αθηνά, 14/7/1854, σ. 3).

Ακολούθως, στο επόμενο «Δελτίον Υγειονομικόν Πειραιώς» (Αθηνά, 14/7/1854, σσ. 3-4), με ημερομηνία 10/11 Ιουλίου, σημειώνεται ότι στην πόλη δεν παρατηρήθηκε κανένα νέο κρούσμα «χολέρας οξείας», παρά μόνον ένα κρούσμα χολερίνης που προσέβαλε Έλληνα ναύτη είκοσι ετών. Η Υδραία εργάτρια που αναφέρθηκε παραπάνω στο ίδιο φύλλο ότι προσβλήθηκε από χολερίνη πέθανε μέσα στην ίδια μέρα, όπως και ένα βρέφος που έπασχε από την προηγούμενη Τρίτη. Πέθαναν επίσης τέσσερα άτομα στο γαλλικό και εννέα στο αγγλικό νοσοκομείο από χολέρα, ενώ στο τελευταίο εισήλθαν άλλα δεκαπέντε άτομα με το νόσημα.

Στο «Δελτίον» της 11ης/12ης Ιουλίου αναφέρεται ότι μόνο ένα νέο κρούσμα χολέρας παρατηρήθηκε, αλλά ότι στη μεσαία και την «τελευταίαν» κοινωνική τάξη της κοινωνίας του Πειραιά επικρατούν («επιπολάζουσι») πολλές διάρροιες. Από αυτό προκύπτει μάλλον ότι τα κρούσματα χολέρας ήτανε, ιδιαίτερα στους φτωχούς, πολύ περισσότερα απ' ό,τι επικοινωνούνταν στη δημόσια σφαίρα από τους κυβερνητικούς φορείς μέσω του Τύπου, γεγονός δικαιολογημένο αν λάβει κανείς υπόψη το ιατρικό πλαίσιο της εποχής και τη διάκριση ανάμεσα στην «προδρομική διάρροια» ή τη «χολερίνη» και τη χολέρα, διάκριση στην οποία αναφερόμαστε αλλού στην παρούσα εργασία (βλ. Ενότητα για *Ιατρική Μέλισσα*).

Στο τελευταίο δελτίο που παρατίθεται στην εφημερίδα αναφέρονται με το ίδιο σκεπτικό αποβιώσεις λόγω χολέρας, κρούσματα χολερίνης και νέα κρούσματα χολέρας στα νοσοκομεία των Αγγλογάλλων.

Παρακάτω, δημοσιεύεται ανώνυμη επιστολή με την υπογραφή «Ευθ.», στο οποίο ο συγγραφέας διαμαρτύρεται για την παύση του δημάρχου Πειραιώς Πέτρου

Ομηρίδη Σκυλίτζη από την Κυβέρνηση. Ο ανώνυμος αρθρογράφος επισημαίνει ότι ο Ομηρίδης ήταν εκλεγμένος δήμαρχος ο οποίος εξυπηρετούσε με αυτοθυσία τους δημότες της Πόλης, σε αντίθεση με πολλούς άλλους δημάρχους οι οποίοι αναρριχώνται στην εξουσία «ζητεύοντες» τις ψήφους των δημοτών με πολλές πανουργίες και δωροδοκίες (Αθηνά, 14/7/1854, σ. 4). Στο αναφερόμενο φύλλο της Αθηνάς δεν καθίστανται γνωστοί οι λόγοι της παύσης του Ομηρίδη και εάν αυτή συνδέονταν με την επιδημία χολέρας που ξέσπασε στην πόλη.

Αθηνά, 16/7/1854

Στο επόμενο φύλλο της Αθηνάς, στη στήλη «ΔΙΑΦΟΡΑ», αναφέρεται ότι η υγεία του δήμου Πειραιά βαίνει «εις λίαν ευάρεστον κατάστασιν, εκτός των ολίγων αποβιώσεων» στα νοσοκομεία των Αγγλογάλλων (Αθηνά, 16/7/1854, σ. 3). Μάλιστα, η σύνταξη δεν διστάζει να προσθέσει ότι, δεδομένου ότι η δημόσια υγεία στον Πειραιά ήταν τόσο καλή, «με λύπην μας παρατηρούμεν την συγκοινωνίαν του Πειραιώς μετά της πρωτευούσης διακεκομμένην, και πάντες οι ξένοι εμπαίζουσι τα μέτρα της κυβερνήσεως, και δικαίως» (!!) (Αθηνά, 16/7/1854, σ. 3). Η φιλοαγγλική δηλαδή εφημερίδα Αθηνά στηλίτευε το μέτρο δημόσιας υγείας που απαγόρευε τις μετακινήσεις μεταξύ Αθήνας-Πειραιά με στόχο την πρόληψη της εξάπλωσης της χολέρας στην Αθήνα, ενώ για να ενισχύσει το επιχείρημά της παρατηρούσε ότι όλοι οι ξένοι χλευάζουν δικαίως τα κυβερνητικά μέτρα. Αξίζει να παρατηρήσει κανείς ότι στο αμέσως προηγούμενο φύλλο της εφημερίδας, δύο μέρες πριν, δημοσιεύτηκε, όπως είπαμε παραπάνω, η εγκύκλιος του υπουργού Εσωτερικών Παλαμίδα, όπου διαβεβαίωνε ότι λαμβάνονται όλα τα απαραίτητα μέτρα για την προστασία της δημόσιας υγείας, μεταξύ των οποίων και η απαγόρευση μετακινήσεων μεταξύ Αθήνας-Πειραιά, και ότι οι ξένοι, δηλαδή οι Αγγλογάλλοι, συνεργάζονται πλήρως με ευχαρίστηση, προθυμία, υπευθυνότητα και συμμόρφωση, στηλιτεύοντας τις κακοπροαίρετες ψευδείς φήμες ότι αντιδρούσαν στα εν λόγω κυβερνητικά μέτρα (Αθηνά, 16/7/1854, σ. 3). Εάν δεν μεσολάβησε κάποια δραματική αλλαγή σε αυτό το διάστημα των δύο ημερών, τότε είτε ο Παλαμίδης είτε η Αθηνά θα ψεύδονταν, αφού

προέβαλλαν εκ διαμέτρου αντίθετες εικόνες για την αντιμετώπιση της επιδημίας από μεριάς της κυβέρνησης καθώς και για τη στάση των Αγγλογάλλων απέναντι στα μέτρα δημόσιας υγείας. Η μόνη μείζων αλλαγή που φαίνεται να συντελέστηκε σε αυτό το διήμερο στα εσωτερικά της χώρας φαίνεται να είναι ότι ο «κύριος Α. Μαυροκορδάτος οριστικώς πλέον δέχεται την πρωθυπουργίαν και το επί των Εξωτερικών υπουργείον» («ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ», Αθηνά, 16/7/1854, σ. 3).

Η εφημερίδα χειροκροτεί την ανάληψη των καθηκόντων από τον Μαυροκορδάτο, μα τονίζει ότι για να επιτευχθεί μια πλήρης αναδιοργάνωση του κρατικού μηχανισμού, η οποία θεωρείται απαραίτητη προκειμένου να παταχθεί το «πελατειακό», θα λέγαμε με σημερινούς όρους, κράτος, θα έπρεπε να αλλάξει συνολικά η σύνθεση του προσωπικού των υπουργείων, για να αντικατασταθεί από ανθρώπους της εμπιστοσύνης του Μαυροκορδάτου, αφού μόνον αυτοί θα ήταν ικανοί να φέρουν την πολυπόθητη αλλαγή («ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ», Αθηνά, 16/7/1854, σ. 3).

Επιστρέφοντας όμως στα «ΔΙΑΦΟΡΑ», και συγκεκριμένα στον σαρκασμό των κυβερνητικών μέτρων πρόληψης της χολέρας στην Αθήνα, η εφημερίδα Αθηνά συνεχίζει:

Ερωτώμεν τας αρμοδίους αρχάς πώς η συγκοινωνία του Πειραιώς μετά της Πρωτευούσης απαγορεύεται εις τους πολίτας, ενώ όλοι οι ξένοι αξιωματικοί παντός έθνους, οι πρέσβεις, οι πρόξενοι, υποπρόξενοι, πράκτορες, υπηρέται, μάγειροι, κλητήρες, χωροφύλακες, ιππείς πηγαينوέρχονται καθεκάστην και ακωλύτως; Αν η χολέρα ήναι κολλητική διά τους πολίτας, είναι κολλητική και διά τους ανωτέρω («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 16/7/1854, σ. 3).

Αυτό είναι ένα εύλογο ερώτημα, και πράγματι η χολέρα, όπως αποδείχθηκε, ήτανε κολλητική τόσο για τους μεν όσο και για τους δε. Μα εκείνο που προκαλεί εντύπωση είναι ότι οι συντάκτες της εφημερίδας δεν ζητούν να περιοριστεί η κίνηση και των ξένων, αλλά να επιτραπεί η κίνηση και στους γηγενείς. Πράγματι, σε ένα καθεστώς κατοχής, έστω και «συμμαχικής», η ελεύθερη μετακίνηση των ξένων εν μέσω

απαγόρευσης των μετακινήσεων για τον ντόπιο πληθυσμό θα προκαλούσε αμηχανία, αν όχι βαθιά δυσφορία. Μα εδώ υπεισέρχεται ως καθοριστικός ο παράγοντας των λανθασμένων ιατρικών επιστημονικών θεωριών της εποχής: στο πλαίσιο αφενός της ανεπαρκούς ιατρικής γνώσης και αφετέρου του ελλιπούς επιστημονικού εγγραμματισμού των πολιτών, η εφημερίδα *Αθηνά* μπορούσε να προωθεί πολιτικές απόψεις επικίνδυνες για τη δημόσια υγεία της πρωτεύουσας, στην οποία δεν είχε ακόμη καταγραφεί κρούσμα χολέρας, δυνητικά επηρεάζοντας την κοινή γνώμη προς αυτή την κατεύθυνση, ασκώντας πίεση προς την κυβέρνηση.

Ύστερα, η *Αθηνά* συνεχίζει το ίδιο τροπάριο σε ακόμα πιο επιθετικό τόνο:

Διατί λοιπόν οι μεν αναβαινοκαταβαίνουν εις Πειραιά και Αθήνας, των δε η προσωπική ελευθερία να δεσμεύεται, αφού μάλιστα απεδείχθη ότι ο Πειραιεύς και αι Αθήναι χαίρουσιν εφέτος πληθώραν υγείας σχετικώς προς τα παρελθόντα έτη; (...) Αξιούσι τινές, ότι ενέσκηψεν η χολέρα· ερωτώμεν τους αποκλείσαντας τον Πειραιά και τας Αθήνας και καταφοβίσαντας τον κόσμον· πού οι πρόοδοι της χολέρας; Τα υγειονομικά Δελτία μαρτυρούσι περί τούτου. Απευθύνομεν τας ολίγας ταύτας παρατηρήσεις προς το υπουργείον, πεποιθότες ότι θέλει συνέλθει και σκεφθή ωρίμως περί των ανυπολογίστων ζημιών, των οποίων εγένετο πρόξενον, καταστραφέντων τοσούτων εμπορικών και βιομηχανικών συμφερόντων. Τα καυσόξυλα, οι άνθρακες και λοιπά είδη υπερετιμήθησαν επί τοσούτον, ώστε κατ' ανάγκην οφείλει η κυβέρνησις να λάβη σύντονον πρόνοιαν περί της θεραπείας του κακού («ΔΙΑΦΟΡΑ», *Αθηνά*, 16/7/1854, σ. 3).

Βλέπουμε λοιπόν ότι η θέση της εφημερίδας *Αθηνά* στη δεδομένη συγκυρία συνίσταται σε μία αμφισβήτηση της επικινδυνότητας της κατάστασης, χαρακτηρίζοντας ως υπερβολικά τα ληφθέντα μέτρα, επικοινωνώντας στη δημόσια σφαίρα μια πολιτική στάση που σκοπό έχει να ασκήσει πίεση στην Κυβέρνηση ώστε να χαλαρώσει τα μέτρα πρόληψης εξάπλωσης της νόσου, θέση που η εφημερίδα υιοθετεί στο πλαίσιο της υπεράσπισης των εμπορικών και βιομηχανικών συμφερόντων («ΔΙΑΦΟΡΑ», *Αθηνά*, 16/7/1854, σ. 3). Επομένως, στη δεδομένη

συγκυρία, η εφημερίδα *Αθηνά* θεωρούσε ότι το βασικό «κακό» που έπρεπε να «θεραπεύσει» η κυβέρνηση αφορούσε την οικονομική καταστροφή που επήλθε ως συνέπεια των υγειονομικών μέτρων, και όχι η χολέρα.

Παρακάτω στην ίδια στήλη παρατίθενται τα πρόσφατα περιστατικά χολέρας και χολερίνης, ενώ αναφέρεται ο θάνατος μίας Αθηναίας γυναίκας η οποία προσβλήθηκε με χολέρα στον Πειραιά («ΔΙΑΦΟΡΑ», *Αθηνά*, 16/7/1854).

Αθηνά, 19/7/1854

Στο επόμενο φύλλο της *Αθηνάς*, αναφορές στη χολέρα γίνονται ήδη από το πρωτοσέλιδο και συγκεκριμένα στη στήλη «ΕΞΩΤΕΡΙΚΑ» με υπότιτλο *Πολιτική Επιθεώρησις* (*Αθηνά*, 19/7/1854). Συγκεκριμένα, στο πλαίσιο της πολεμικής ανταπόκρισης για το μέτωπο της Κριμαίας, η εφημερίδα αναφέρει ότι ο διοικητής της Λεγεώνας των Ξένων στρατηγός Καρβούκας πέθανε στην Καλλίπολη της Προποντίδας από χολέρα, λίγο μετά από τον στρατηγό Νέϋ (*Αθηνά*, 19/7/1854, σ. 1). Στη συνέχεια αναφέρεται ότι η χολέρα εξαπλώθηκε και εκτός της Καλλίπολης, στην Κωνσταντινούπολη, και συγκεκριμένα στον στρατώνα του Δαούτ Πασά όπου έχασαν τη ζωή τους από τη νόσο κάποιοι Γάλλοι. Η οθωμανική κυβέρνηση έσπευσε να βοηθήσει τα αγγλογαλλικά στρατεύματα παρέχοντας ογδόντα σκηνές σε ανοιχτό χώρο. Από τη Βάρνα έφτασε στην Κωνσταντινούπολη ατμόπλοιο με ογδόντα κρούσματα χολερίνης. Οι αφίξεις από Βάρνα υποβάλλονται σε πενθήμερη κάθαρση (*Αθηνά*, 19/7/1854, σ. 1).

Στη στήλη «ΔΙΑΦΟΡΑ» αναφέρεται ότι ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος κατέβηκε την προηγούμενη στον Πειραιά για να χαιρετίσει τον Γάλλο ναύαρχο και τους διοικητές του Αγγλογαλλικού στρατού («ΔΙΑΦΟΡΑ», *Αθηνά*, 19/7/1854, σ. 2). Παρακάτω, ύστερα από μια αναφορά ότι το Σάββατο που πέρασε ο πρωθυπουργός Αλ. Μαυροκορδάτος ορκίστηκε ενώπιον του βασιλιά και ανέλαβε τα χρέη του, παρατηρείται ότι η «μιασματική νόσος» της χολέρας που παρουσιάστηκε στον Πειραιά περιορίστηκε αισθητά («έλαβεν επαισθητήν ύφεσιν»), χάρη στα «δραστήρια

μέτρα» της κυβέρνησης. Ταυτόχρονα, η δημόσια υγεία στην πρωτεύουσα εξακολουθεί να είναι άριστη. Μάλιστα, ακολούθως καταγράφεται ότι πρόκειται να δοθεί γεύμα στα Ανάκτορα με προσκεκλημένους το διπλωματικό σώμα της Αθήνας και τους ανώτερους αξιωματικούς των Αγγλογαλλικών στρατευμάτων του Πειραιά. Παρ' όλα αυτά, παρακάτω αναφέρεται ότι «χολερικά συμπτώματα» παρατηρήθηκαν στο λοιμοκαθαρτήριο της Ύδρας, σε ορισμένα άτομα που έφθασαν εκεί από τον Πειραιά. («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 19/7/1854, σ. 2).

Στην επόμενη σελίδα, στην ίδια στήλη, δίνονται τα τελευταία υγειονομικά δελτία, με αναφορά σε ορισμένους θανάτους από χολέρα και νέα κρούσματα. Παρατηρείται ότι δεν καταγράφηκε νέο κρούσμα «χολερίνης». Ενδιαφέρον παρουσιάζει η σημείωση της σύνταξης, που αφορά την αναφορά σε προηγούμενο φύλλο (Δελτίο 15/7/1854) περί γυναίκας που προσβλήθηκε από χολέρα στην Αθήνα και απεβίωσε στον Πειραιά. Η εφημερίδα Αθηνά διευκρινίζει ότι η γυναίκα ήτανε μόνιμος κάτοικος Πειραιά, και επισκέφτηκε την Αθήνα στις 9 Ιουλίου αποκρύπτοντας από τους γιατρούς ότι έπασχε από διάρροια. Την 10η του μηνός άρχισε να παρουσιάζει συμπτώματα που δημιούργησαν στους γιατρούς την υπόνοια ότι πάσχει από χολέρα, γι' αυτό και η αστυνομία την «απέπεμψε» αμέσως στον Πειραιά μαζί με όλους τους οικείους της και τα προσωπικά τους αντικείμενα, καθαρίζοντας στη συνέχεια την οικία όπου διέμεναν «διά των αρμοδίων μέσων», με αποτέλεσμα να εξαλειφθεί η πιθανή «μιασματική εστία». Η σημείωση έχει υπογραφή την 17η Ιουλίου. Στο δελτίο του Πειραιά αναφέρονται επίσης τα σχετικά πρόσφατα στατιστικά για χολέρα και «χολερίνη» αντίστοιχα. Ύστερα, δίνεται ανταπόκριση και από την Αθήνα, η οποία όμως αναφέρει ότι δεν έχει σαφείς πληροφορίες για την κατάσταση στο Γαλλικό και το Αγγλικό νοσοκομείο, αν και δίνει στοιχεία για τον Πειραιά γενικότερα («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 19/7/1854, σ. 3).

Αθηνά, 21/7/1854

Στο επόμενο πρωτοσέλιδο της Αθηνάς, αναφέρεται ότι η χολέρα εξαπλώθηκε και στην ιταλική πόλη της Γένοβας («ΕΞΩΤΕΡΙΚΑ», Αθηνά, 21/7/1854, σ. 1). Στα «ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ», η σύνταξη διατυπώνει φιλοβασιλικές απόψεις ως προς τη μορφή του πολιτεύματος, οι οποίες όμως δεν είναι εφικτό να γνωρίζουμε σε ποιον βαθμό γινόντουσαν αναγκαστικά, προκειμένου να μπορέσει εν συνεχεία να ασκηθεί η όποια κριτική ήτανε εφικτή στο πλαίσιο της ελευθεροτυπίας της εποχής (ας μην ξεχνάμε άλλωστε ότι τη δεδομένη στιγμή η Ελλάδα τελούσε υπό ξένη κατοχή) («ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ», Αθηνά, 21/7/1854, σ. 2). Κατά τα άλλα, ουδείς λόγος γίνεται περί της χολέρας στο εν λόγω φύλλο.

Αθηνά, 23/7/1854

Στα «ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ», 23 Ιουλίου του 1854, της εφημερίδας Αθηνάς, γίνεται λόγος για «σπουδαίαν είδησιν» σχετικά με τη χολέρα, προερχόμενη από γαλλικές εφημερίδες («ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ», Αθηνά, 23/7/1854, σσ. 2-3). Συγκεκριμένα:

Εκ διαφόρων μερών μανθάνομεν ότι τέλος πάντων ευρέθη σχεδόν αλάνθαστον τι προφυλακτικόν κατά της χολέρας μέσον. Γνωστόν είναι τοις πάσιν, ότι πρόδρομοι της ενσκήψεως της φοβεράς αυτής νόσου είναι ταραχαί τινες ειας τας της χωνεύσεως λειτουργείας. Το μεταλλικόν ύδωρ του Κονδιλλάκ, πινόμενον κατά την ώραν του γεύματος, ή προ, ή μετά, εν μετρία ποσότητι, προλαμβάνει όλας ταύτας της κοιλίας τας επαναστάσεις, και γενομένας μάλιστα τας καταστέλλει, εάν τις εν δέοντι πίνη εκ του μεταλλικού αυτού ύδατος («ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ», Αθηνά, 23/7/1854, σσ. 2-3).

Διαβάζουμε λοιπόν ότι σύμφωνα με γαλλικά δημοσιεύματα βρέθηκε ένα σχεδόν αλάνθαστο μέσο πρόληψης της χολέρας, το μεταλλικό νερό του Κοντιλάκ, το οποίο προλαμβάνει όλες τις διαταραχές στη χώνεψη. Στη συνέχεια, αναφέρεται ότι «[φ]ίλος» της Αθηνάς επιβεβαίωσε ότι σπόρος της «αστοιβής ή αστοιβιάς», η οποία στην Αττική φαίνεται ότι αποκαλείτο δορβάτα ή αδορβάτα, είναι ιδιαίτερα αποτελεσματικός στη θεραπεία «της ανωμαλίας και ταραχής των πεπτικών

οργάνων», όπως και της διάρροιας των λεγόμενων «τανυσμάτων» («ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ», Αθηνά, 23/7/1854, σσ. 2-3), δηλαδή αυτού που στη σημερινή ιατρική αποκαλείται τεινεσμός. Ο φίλος της Αθηνάς φέρεται να επιβεβαίωσε τις ιαματικές δράσεις του σπόρου της αστοίβης μέσω της παράδοσης αλλά και δοκιμάζοντάς την στον εαυτό του και στους γνωστούς του. Ύστερα, αναφέρεται η ακριβής διαδικασία προετοιμασίας και λήψης του σπόρου. Έπειτα, η σύνταξη δίνει συμβουλή στο Ιατροσυνέδριο να ερευνήσει επιστημονικά και να εξακριβώσει τις παραλλαγές και την αποτελεσματικότητα («την ενέργειαν και τα ιδιώματα») του βοτάνου αυτού στην Ελλάδα. Μάλιστα, καταγράφεται ότι βρίσκεται σε αφθονία στον Λυκαβηττό, ενώ η εποχή του καλοκαιριού, όταν και γράφεται το εν λόγω άρθρο, είναι η πλέον κατάλληλη για τη συλλογή του. Τελικά, δίνονται οδηγίες για τη συλλογή του, «ήτις γίνεται την αυγήν, τιθεμένου υπ' αυτό μανδηλίου και τιναζομένου του θαμνίσκου διά τινος ξύλου» («ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ», Αθηνά, 23/7/1854, σ. 3). Η εφημερίδα δηλαδή προτρέπει το Ιατροσυνέδριο να διερευνήσει τις ευεργετικές ιδιότητες ενός βοτάνου το οποίο προτείνεται από ανώνυμη πηγή, και ύστερα καθοδηγεί τους αναγνώστες της στο πώς θα συλλέξουν το εν λόγω βότανο για να το χρησιμοποιήσουν με στόχο την προστασία από τη χολέρα. Εγείρονται ερωτήματα ως προς το εάν η εν λόγω αναφορά της εφημερίδας Αθηνά μπορεί να θεωρηθεί μια παρέμβαση στο πλαίσιο μιας επικοινωνίας της επιστήμης ή εάν αντίθετα η απουσία πηγών και επιστημονικής τεκμηρίωσης της επίδρασης του βοτάνου, καθώς και η παρότρυνση σε χρήση της ουσίας με σκοπό τη θεραπεία χωρίς να προηγηθεί συμβουλή ειδικού μπορεί να την εντάξει στο πλαίσιο της ψευδοεπιστήμης.

Στην επόμενη είδηση, αναφέρεται ότι η Αθήνα χαίρει «πληθώραν υγείας», γεγονός για το οποίο ευθύνεται σε μεγάλο βαθμό η «αξιέπαινος δραστηριότης του Διευθυντού της Αστυνομίας Κ. Τσούχλου, όστις μεγίστην καταβάλλει προσπάθειαν υπέρ της πιστής εφαρμογής των Αστυνομικών διατάξεων» («ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ», Αθηνά, 23/7/1854, σ. 3). Συγκεκριμένα, η συνεισφορά της Αστυνομίας έγκειται στο γεγονός ότι, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η εφημερίδα, η πρωτεύουσα μέχρι πρότινος

θύμιζε την αυλή του Αυγεία λόγω του ότι παντού υπήρχαν ακαθαρσίες και τα στενά είχαν μετατραπεί σε «ουροδοχεία των διαβατών», με αποτέλεσμα να μολύνεται ο αέρας. Πλέον, η καθαριότητα της πόλης φυλάσσεται με ακρίβεια και ασφάλεια και απαγορεύεται σε κάθε πολίτη να ουρεί στους δρόμους («ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ», Αθηνά, 23/7/1854, σσ. 3). Αξίζει να αναφερθεί ότι η μόλυνση του αέρα ίσως παραπέμπει εδώ σε ένα μiasματικό ιατρικό ερμηνευτικό πλαίσιο.

Παρακάτω, αναφέρεται με βεβαιότητα ότι στο Γαλλικό Νοσοκομείο Πειραιά η χολέρα εξαλείφθηκε «σχεδόν ολοτέλως». Επίσης, στο λιμάνι Κανθάρου, δεξιά του λιμένα Πειραιώς, συστάθηκε τρίτο «υγειονομείον», για τη διευκόλυνση των αναχωρήσεων και των αφίξεων «εκ τόπου αμολύντου και υπό ελευθέραν κοινωνίαν» («ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ», Αθηνά, 23/7/1854, σ. 3). Αυτό σημαίνει ότι το υγειονομείο στον Κάνθαρο εξυπηρετούσε πλοία και πρόσωπα που έφθαναν από τόπους όπου δεν παρουσιάζονταν κρούσματα χολέρας και όπου θεωρούνταν ότι μπορούν να κυκλοφορούν ελεύθερα, χωρίς καραντίνα. Αυτό συνέβαινε για να διευκολύνονται τα πλοία που φθάνανε από «αμόλυντους» τόπους, σε αντίθεση με όσα έφθαναν από μέρη που πλήττονταν από τη χολέρα, γλιτώνοντας έτσι την υποχρεωτική υποβολή σε καθεστώς καραντίνας στο ελληνικό λιμάνι.

Ύστερα, στο ίδιο φύλλο, αναφέρονται νέα κρούσματα και θάνατοι από τη χολέρα στον Πειραιά, ενώ με ημερομηνία 20 Ιουλίου του 1854 υπογράφεται ότι δεν υπάρχει κανένα νέο από τα νοσοκομεία των Γάλλων και των Άγγλων («ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ», Αθηνά, 23/7/1854, σ. 3).

Αθηνά, 26/7/1854

Στο επόμενο φύλλο της Αθηνάς, λόγος περί χολέρας γίνεται για πρώτη φορά μόλις στη σελίδα 3, στη στήλη «ΔΙΑΦΟΡΑ» («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 26/7/1854, σ. 3). Συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι ο Πειραιάς κατάντησε σε «ελεεινήν κατάστασιν», παρότι υπάρχει υγεία, τουλάχιστον στην τάξη των πολιτών (οι οποίοι διακρίνονται από τους στρατιώτες των Αγγλογάλλων και από άλλες κοινωνικές ομάδες).

Υποστηρίζεται ότι τα μέτρα του υπουργείου Εσωτερικών βλάψανε την υγεία των πολιτών αντί να την ωφελήσουν, καταστρέφοντας τα συμφέροντά τους, την ώρα που οι υγειονομικές διατάξεις «εμπαίζονται ασυστόλως» («ΔΙΑΦΟΡΑ», *Αθηνά*, 26/7/1854, σ. 3).

Έπειτα, η εφημερίδα *Αθηνά* ασκεί δριμεία κριτική στην κυβερνητική στάση αλλά και στη στάση των γιατρών ως προς τη διαχείριση της επιδημίας χολέρας, με τρόπο που μοιάζει επίκαιρος στο πλαίσιο της πρόσφατης πανδημίας του Covid-19. Συγκεκριμένα, το ενδιαφέρον είναι το ίδιο το γεγονός ότι η εφημερίδα ασκεί τόσο έντονη κριτική, κάτι που καταμαρτυρά μία σχετική ελευθεροτυπία στην Ελλάδα του 19ου αιώνα.

Χρειάζεται εδώ να θυμηθούμε ότι η *Αθηνά* δεν ήτανε μια ουδέτερη εφημερίδα, καθώς διαπνέονταν από έντονο φιλοαγγλισμό και συχνά τάσσονταν ανοιχτά υπέρ της κυβέρνησης. Επομένως, ενδέχεται η κριτική που ασκεί να κατευθύνεται προς τον βασιλιά, με στόχο να ασκηθεί πίεση στο Παλάτι για την άρση των κυβερνητικών μέτρων. Δεδομένης της Αγγλογαλλικής κατοχής, ίσως η απουσία λογοκρισίας να μην αντικατοπτρίζει τόσο την ελευθερογνωμία της εποχής όσο τον συσχετισμό δυνάμεων στο εσωτερικό της χώρας και την αγγλική επιρροή στα ελληνικά πράγματα. Με άλλα λόγια, αφενός διατυπώνονται ανοιχτά απόψεις που ασκούν κριτική στην βασιλεία του Όθωνα, αφετέρου όμως η κριτική αυτή δεν είναι ουδέτερη ούτε προέρχεται φέρ' ειπείν από τα κατώτερα λαϊκά στρώματα, μα από δημοσιολογούντες φίλα προσκείμενους σε μία ιμπεριαλιστική δύναμη, η οποία συνεισέφερε βέβαια στην Απελευθέρωση. Το ίδιο δεν ίσχυε για παράδειγμα στην περίπτωση της εφημερίδας *Αιών*, τα γραφεία της οποίας κάψανε το 1854 Γάλλοι στρατιωτικοί. Για να το θέσουμε σε διαφορετική βάση, απ' ό,τι φαίνεται δεν είχαν όλοι δικαίωμα στην κριτική, παρά μόνον οι υποστηρικτές των ξένων κατοχικών δυνάμεων.

Ας περάσουμε όμως στην παρουσίαση της κριτικής. Σύμφωνα με την εφημερίδα *Αθηνά* της 26ης Ιουλίου του 1854, οι άλογες προφυλάξεις που λήφθηκαν από την αρχή της υγειονομικής κρίσης και ο «θόρυβος» κατά της χολέρας από μέρους των γιατρών και των υπαλλήλων της κυβέρνησης κατατρόμαξε σε τέτοιο βαθμό τον κόσμο ώστε πολλοί ασθένησαν, αφού προσβλήθηκαν «μάλλον από φόβον, παρά από το νόσημα της χολέρας» («ΔΙΑΦΟΡΑ», *Αθηνά*, 26/7/1854, σ. 3). Πίσω από αυτή την άποψη φαίνεται να βρίσκονται οι θεωρίες του Γούδα περί του φόβου ως αιτίου νόσησης από τη χολέρα (*Ιατρική Μέλισσα*, 1854, σ. 270· βλ. και παρακάτω). Άλλωστε, στην αμέσως επόμενη πρόταση η *Αθηνά* παραθέτει αποδείξεις περί της θέσεως ότι πολλοί νοσήσανε από φόβο:

[Ο]τι δε εκ του φόβου ή εκ του νοσήματος πολλοί ασθενούν έχομεν παράδειγμα και τους προσβληθέντας από απλούν φόβον τρεις ιατρούς, τον Αφεντούλην, τον Γούδαν και τον Βρόσκη, εκ των οποίων οι δύο πρώτοι ανεχώρησαν εις τας νήσους διά να εκκαθαρισθώσιν. («ΔΙΑΦΟΡΑ», *Αθηνά*, 26/7/1854, σ. 3· υπογράμμιση δική μου)

Έτσι λοιπόν ο Γούδας όχι απλώς υποστήριζε ότι γίνεται να ασθενήσεις από τον φόβο αλλά χρησιμοποίησε τον εαυτό του ως παράδειγμα ανθρώπου που ασθένησε ο ίδιος από τον φόβο του και όχι από το μίasma της χολέρας. Η εφημερίδα λοιπόν κατηγορεί ανοιχτά ορισμένους γιατρούς ότι διέσπειραν αδικαιολόγητα τον φόβο σχετικά με την επιδημία χολέρας, παίρνοντας το μέρος ενός συναδέλφου τους που ασθένησε από τον φόβο του. Επομένως, σύμφωνα με αυτή τη λογική, δεν υπήρξε τόσο επιδημία χολέρας όσο επιδημία φόβου. Αυτή η επιδημία φόβου υποκινήθηκε άλογα από την κυβέρνηση και την ιατρική κοινότητα. Αυτή η άποψη της εφημερίδας *Αθηνά* μοιάζει αρκετά ψευδοεπιστημονική και παραπέμπει ευθέως σε θεωρία συνωμοσίας. Στόχος είναι μάλλον να αρθεί η ευθύνη από τα κατοχικά στρατεύματα για το ξέσπασμα της επιδημίας χολέρας στο λεκανοπέδιο Αττικής και ευρύτερα στον ελλαδικό χώρο.

Στη συνέχεια, γίνεται λόγος για την απαγόρευση της συγκοινωνίας του Πειραιά με την πρωτεύουσα η οποία χαρακτηρίζεται ως άλογη και ως «εμπαιγμός των υγειονομικών διατάξεων» («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 26/7/1854, σ. 3). Σύμφωνα με την εφημερίδα, υπέρ αυτής της άποψης συνηγορούν όλοι οι πολίτες και αδημονούν να αρθεί η απαγόρευση, διότι «δι' αυτούς μόνον υπάρχει αυστηρά απαγορεύσεις, εις δε τους στρατιωτικούς και πολιτικούς υπαλλήλους της Κυβερνήσεως, εις τους ξένους εν γένει αξιωματικούς και πολιτικούς, τους υπερέτας και μαγείρους αυτών» επιτρέπεται να ανεβοκατεβαίνουν ανεμπόδιστα από την Αθήνα στον Πειραιά και το αντίστροφο. Μάλιστα, η εφημερίδα παροτρύνει όποιον θέλει να κάνει τον κόπο να κατέβει στις παράγκες, όπου υπάρχει ο «υγειονομικός σταθμός του Κ. Παλαμίδου», για να διαπιστώσει μετά βεβαιότητος του λόγου το αληθές, καθώς εκεί θα συναντήσει πολλά άτομα από τις κατηγορίες που αναφέρθηκαν παραπάνω να διαβαίνουν χωρίς να υποβάλλονται σε εξετάσεις υγείας, καθώς επίσης και άμαξες που φτάνουν από τον Πειραιά με επιβάτες, από τους οποίους οι ξένοι ανεβαίνουν χωρίς κώλυμα με άλλη άμαξα στην Αθήνα ενώ οι Έλληνες εμποδίζονται να το πράξουν, με «τα γράμματα και τα χρήματα αυτών να καπνίζονται και να βυθίζονται εις το όξος», δηλαδή με τις επιστολές και τα χρήματά τους (κυρίως τα κέρματα) να υποβάλλονται σε καπνοαπολύμανση και να εμβαπτίζονται σε όξινο διάλυμα προτού επιτραπεί η διακίνησή τους, πρακτική που βασίζονταν στην τότε κυριαρχούσα μiasματική αντίληψη περί μετάδοσης της νόσου μέσω μολυσμένων επιφανειών («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 26/7/1854, σ. 3). Επίσης, εκεί θα συναντήσει κανείς, σύμφωνα με την Αθηνά, και άλλα τραγελαφικά παρατράγουδα, για να θέσει το ρητορικό ερώτημα αν δεν είναι αισχρό να αναγκάζονται πολλοί Έλληνες πολίτες να καταφύγουν σε ξένους αξιωματικούς, προξένους και πράκτορες, για να γίνουν υπηρέτες και υπάλληλοί τους, ώστε να μπορέσουν να λάβουν άδεια για να ανέβουν στην Αθήνα για τις υποθέσεις τους. Ύστερα δίνεται ένα σχετικό παράδειγμα, το οποίο αξίζει να παρατεθεί αυτούσιο:

Εις έμπορος έχων σπουδαίαν υπόθεσίν του εις Αθήνας, προσήλθεν εις τον διευθυντήν της Αστυνομίας Κ. Πάκμβρα και εξήτησε μετά πολλών παρακλήσεων να του χορηγήση την άδειαν, επειδή όμως ο Κ. Αστυνόμος εστάθη άκαμπτος, ο έμπορος επανήλθεν αδημονών εις το κατάστημά του· δεν παρήλθε δε πολλή ώρα και εισέρχεται εις αξιωματικός Άγγλος και ερωτά εάν έχη να τω πωλήση φανέλλας. Ναι, κύριε αξιωματικέ, τον αποκρίνεται ο έμπορος, αλλ' έχω αυτάς εις Αθήνας, και αν με δίδετε την άδειαν να υπάγω, θέλω σάς ευχαριστήσει· ο Άγγλος αμέσως τού δίδει την άδειαν και ούτω ετελείωσεν ο έμπορος την υπόθεσίν του («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 26/7/1854, σ. 3).

Το παραπάνω απόσπασμα φανερώνει τον βαθμό αυθαιρεσίας που επιβάλλονταν μέσα από την Αγγλογαλλική κατοχή στην Ελλάδα, ενώ αναπαράγεται μέχρι και σήμερα ως χαρακτηριστική τραγελαφική περίπτωση ξένου παρεμβατισμού στην Ελλάδα. Μα εκείνο που μας ενδιαφέρει περισσότερο εν προκειμένω είναι ότι η εφημερίδα Αθηνά, μέσα από τη διαδικασία προαγωγής των φιλοαγγλικών αισθημάτων της, καταδείκνυε έμμεσα και τις πιο χυδαίες όψεις της ξένης κατοχής στην Ελλάδα τον καιρό της επιδημίας της χολέρας.

Παρακάτω, η εφημερίδα συνεχίζει αναφέροντας την περίπτωση ενός άλλου πολίτη, ο οποίος αφού ζήτησε την άδεια να μεταβεί στον κήπο του που απείχε ένα τέταρτο της ώρας από τον Πειραιά, και δεν την πήρε, έλαβε έναν Γάλλο στρατιώτη ως φύλακα («διασακτοήν») και πήγε στη δουλειά του ανεμπόδιστα («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 26/7/1854, σ. 3). Όλα αυτά, τονίζει η Αθηνά, είναι γελοία, μα το γελοιωδέστερο όλων είναι ότι ο αστυνόμος επιθεωρεί τις άδειες που δίνονται από τους ξένους σε εκείνους στους οποίους ο ίδιος αστυνόμος πριν από λίγο αρνήθηκε να δώσει άδεια. Εν κατακλείδι, η εφημερίδα αναθεματίζει:

Οποία προσβολή της αξιοπρέπειας των κυβερνώντων την Ελλάδα! Οποίος εμπαιγμός των Νόμων και διατάξεών μας! Έπειτα από τοιαύτην κατάστασιν πραγμάτων δεν έχουν άρα δίκαιον οι πολίται να αδημονώσι; δεν έχουν δίκαιον να

απελπίζονται περί της βελτιώσεως της τύχης των; («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 26/7/1854, σ. 3).

Επομένως, η εφημερίδα καταλήγει ασκώντας ευθεία κριτική στον ανεπίτρεπτο παρεμβατισμό των ξένων στα ελληνικά πράγματα, παρεμβατισμός ο οποίος υπονομεύει την ελληνική κυβέρνηση, εμπαίζει τους νόμους και τις διατάξεις.

Παρακάτω, παρατίθενται τα ημερήσια χολερικά κρούσματα και οι αποβιώσεις, με ημερομηνίες 22, 23 και 25 Ιουλίου του 1854, στον Πειραιά, μεταξύ των οποίων και ένα «κρούσμα χολερίνης» σε γυναίκα που ήρθε από τη Ζάκυνθο προ είκοσι ημερών («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 26/7/1854, σ. 3).

Αθηνά, 28/7/1854

Στο επόμενο φύλλο της Αθηνάς, η πρώτη αναφορά στη χολέρα έρχεται στη 2η σελίδα και συγκεκριμένα στη στήλη «ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ», όπου δίνεται ανταπόκριση από τον πόλεμο της Κριμαίας. Εκεί παρατηρείται ότι τα κρούσματα και οι θάνατοι από χολέρα ελαττώθηκαν αισθητά στην Καλλίπολη, στη Βάρνα και στην Κωνσταντινούπολη (Αθηνά, 28/7/1854, σ. 2). Η πρώτη αναφορά στα της χολέρας εν Ελλάδι έρχεται στην επόμενη σελίδα και είναι τηλεγραφική, αναφέροντας ότι την προπροηγούμενη ημέρα σημειώθηκε ένα κρούσμα χολέρας στον Πειραιά, ενώ την προηγούμενη κανένα, ούτε και αποβίωση («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 28/7/1854, σ. 3). Αξίζει να σημειωθεί ότι η εφημερίδα φαίνεται να χαμηλώνει τους τόνους σχετικά με τη χολέρα, κάτι που φαίνεται να έχει διφορούμενη σημασία: αφενός μεν θα μπορούσε να υπονοείται ότι περιορίζεται η επιδημία, αφετέρου δε, κάτι που είναι και πιθανότερο δεδομένης της τροπής που γνωρίζουμε ότι έλαβαν τα γεγονότα, μάλλον η σύνταξη αντιλαμβάνεται ότι είναι πιο συνετό να αποφεύγονται οι μεγαλοστομίες περί εξάλειψης της νόσου εν μέσω γενικευμένης αβεβαιότητας και μεσούσης ακόμη της υγειονομικής κρίσεως.

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι δημοσιεύεται φιλοβρετανική επιστολή «Προς την Α. Γενναιότητα, τον Διευθυντήν του Αγγλικού ατμοπλοίου "Τρίτων" κύριον Κίμον Λοΐδ» με πολλαπλούς Έλληνες υπογράφοντες (Αθηνά, 28/7/1854, σσ. 3-4).

Αθηνά, 30/7/1854

Στο φύλλο της 30ης Ιουλίου του 1854, η πρώτη αναφορά είναι και πάλι τηλεγραφική και απαντά στην 3η σελίδα του φύλλου, στη στήλη «ΔΙΑΦΟΡΑ». Εκεί αναφέρεται ότι μέρα με τη μέρα η χολέρα υποχωρεί στον Πειραιά, καθώς εμφανίζεται από ένα κρούσμα μέρα παρά μέρα, με αποτέλεσμα οι συντάκτες της Αθηνάς να πιστεύουν ότι γρήγορα η Ελλάδα θα δει την ολοκληρωτική εξάλειψη του «χολερικού μιάσματος» («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 30/7/1854, σ. 3). Όμως, παρακάτω, δίνεται μια ενδιαφέρουσα είδηση που αφορά το ελληνικό δημόσιο σύστημα υγείας και συγκεκριμένα στην πρωτεύουσα. «Και πάλιν υψούμεν την φωνήν μας», γράφει η Αθηνά, απαιτώντας τη συντονισμένη μέριμνα της κυβέρνησης για το Δημοτικό Νοσοκομείο Αθηνών, το οποίο φέρεται να έχει περιέλθει «εις ελεεινοτάτην κατάστασιν». Η εφημερίδα απαιτεί από την κυβέρνηση «να βιάση» τη Δημοτική αρχή που έχει παραμελήσει σε τέτοιον βαθμό τα καθήκοντά της απέναντι στη συντήρηση του νοσοκομείου, με στόχο να «θεραπευτεί» η κατάσταση του ιδρύματος. Για να επιτευχθεί αυτό, η Αθηνά υποστηρίζει ότι πρέπει να διατεθούν οικονομικοί πόροι για τα «αναγκαία μέσα», τα οποία ματαίως δαπανώνται σε δευτερεύουσες ανάγκες, ενώ οι ανάγκες του νοσοκομείου είναι κατεπείγουσες («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 30/7/1854, σ. 3). Επομένως, βλέπουμε ότι η εφημερίδα Αθηνά φέρνει στην επιφάνεια ένα μείζον ζήτημα της Ελλάδας της εποχής, που είναι η υποχρηματοδότηση της υγείας.

Στο παραπάνω πλαίσιο, αξίζει να σημειωθεί ότι το δάνειο που χορηγήθηκε στον Όθωνα από τις μεγάλες δυνάμεις καθόλου δεν κατευθύνθηκε στην υγεία, ούτε σε κάποιον παραγωγικό σκοπό (Ψαλιδόπουλος, 2019). Δεν διατέθηκαν χρήματα από το δημόσιο ταμείο για την ανάπτυξη ενός σύγχρονου, κατά τα ξένα πρότυπα

της εποχής, συστήματος υγείας. Κατά συνέπεια, η κριτική που ασκεί η *Αθηνά* στην αδιαφορία της κυβέρνησης για τη δημόσια υγεία μοιάζει βάσιμη και δικαιολογημένη. Η περίπτωση της επιδημίας έφερε στην επικαιρότητα τις ελλείψεις στην υγεία, ξεκινώντας από την πρωτεύουσα.

Επιπλέον, σημειούται ότι η χολέρα έπληξε με ορμητικότητα την πόλη Νέα Έφεσο (Κουσάντασι) («ΔΙΑΦΟΡΑ», *Αθηνά*, 30/7/1854, σ. 3).

Ας σημειωθεί επίσης ότι τόσο από τη στήλη «ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ» όσο και από τη στήλη «ΔΙΑΦΟΡΑ» η *Αθηνά* εξαπολύει δριμεία αντιπολιτευτική κριτική εναντίον του υπουργού Εσωτερικών Παλαμίδα, δηλώνοντας απορία για το γεγονός ότι ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος συνεχίζει να συνεργάζεται μαζί του (*Αθηνά*, 30/7/1854, σσ. 2-3).

Αθηνά, 2/8/1854

Στο επόμενο φύλλο της *Αθηνάς*, στις 2 Αυγούστου του 1854, αναφέρονται στη στήλη «ΔΙΑΦΟΡΑ» τα νεότερα σχετικά με τα κρούσματα χολέρας και «χολερίνης», καθώς και τις αποβιώσεις από τη νόσο («ΔΙΑΦΟΡΑ», *Αθηνά*, 2/8/1854, σ. 3).

Αθηνά, 4/8/1854

Στο φύλλο της *Αθηνάς* της 4ης Αυγούστου του 1854, περιλαμβάνεται περισσότερο υλικό σχετικά με τη χολέρα. Συγκεκριμένα, στη στήλη «ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ», παρατίθεται ενημέρωση «Προς τους Νομάρχες του Κράτους» από μέρος του υπουργού Παλαμίδα, με υπογραφή 31 Ιουλίου του 1854 (*Αθηνά*, 4/8/1854, σ. 3). Εκεί, ο Παλαμίδης αναφέρει ότι:

Ο κύριος πρέσβυς της Γαλλίας ευηρεστήθη να κοινοποιήση εις την κυβέρνησιν φαρμακευτικήν τινα σκευασίαν κατά της νόσου χολέρας, συσταινομένην πολύ εκ Παρισίων, ως επενεγκούσαν σημαντικήν ωφέλειαν εις τους παθόντας την νόσον ταύτην. Το υπουργείον εζήτησε περί τούτου την γνώμην του ιατροσυνεδρίου, την

οποίαν σάς κοινοποιούμεν παρακατιόν, διά να παρατηρήσετε ότι και ο σύλλογος ούτος εγκρίνει το φάρμακον τούτο ως ωφέλιμον κατά την έναρξιν της χολέρας, και διά τούτο σάς προσκαλούμεν να κάμητε αυτό γνωστόν εις όλους τους υπό την δικαιοδοσίαν σας ιατρούς, ιδίως δε εις τους ιατρούς εκείνους οίτινες είναι διωρισμένοι εις υγειονομικάς θέσεις και είναι επιφορτισμένοι με την επίσκεψιν νοσοκομείων των χολερικών, λοιμοκομείων και λοιμοκαθαρηρίων. Την συνταγήν του φαρμάκου τούτου ευρίσκετε εις την κοινοποιουμένην γνωμοδότησιν του ιατροσυνεδρίου. («ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ», Αθηνά, 4/8/1854, σ. 3)

Δηλαδή, ο Παλαμίδης προτείνει εκ μέρους του πρέσβη της Γαλλίας φαρμακευτικό σκεύασμα για την αντιμετώπιση της χολέρας, το οποίο συστήνεται από γιατρούς στο Παρίσι και εγκρίνεται από το Ιατροσυνέδριο της Ελλάδας. Το φάρμακο προτείνεται σε όλους τους γιατρούς που επιφορτίζονται με τη διαχείριση της χολερικής κρίσης, γι' αυτό και κοινοποιείται η συνταγή του φαρμάκου, ώστε να αξιοποιηθεί από τους εν λόγω γιατρούς της Αθήνας και του Πειραιά.

Έπεται «Απόσπασμα της από 30 Ιουλίου 1854 Συνεδριάσεως του Ιατροσυνεδρίου» 1854 («ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ», Αθηνά, 4/8/1854, σ. 3), σχετικά με το γιατρικό («περί ιατρικού χρησίμου») για τη θεραπεία της χολέρας:

Δώδεκα σταλαγμοί λαυδάνου του Συδενχάμου μετά ολίγου κόμμεως αραβικού αναμίγνυεται εις σεράπιον διά κόμμεως, και έπειτα προστίθεται λεύκωμα του ωού ανατεταραγμένου πρότερον μετ' ανθονέρου όσον κοχλιάριον. Όταν αισθανθή τις την παραμικράν ενόχλησιν λαμβάνει το ποσόν τούτο εις δύο δόσεις κατά την αυτήν ημέραν. («ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ», Αθηνά, 4/8/1854, σ. 3· υπογραμμισμένο στο πρωτότυπο)

Υπογραμμίζεται ότι το συγκεκριμένο γιατρικό προτείνονταν ως ωφέλιμο προς χρήση «κατά την έναρξιν της χολέρας («Προς τους Νομάρχας του Κράτους», «ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ», Αθηνά, 4/8/1854, σ. 3).

Το κείμενο του Ιατροσυνεδρίου συνεχίζει επεξηγώντας γιατί θεωρείται ότι ο συνδυασμός των συγκεκριμένων συστατικών θεωρείται θεραπευτικός για τη συγκεκριμένη νόσο «κατά την έναρξιν των συμπτωμάτων της χολέρας» («Απόσπασμα της από 30 Ιουλίου 1854 Συνεδριάσεως του Ιατροσυνεδρίου», «ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ», Αθηνά, 4/8/1854, σ. 3), σχετικά με το γιατρικό («περί ιατρικού χρήσιμου»). Σε αυτό το πλαίσιο, είναι σημαντικό να επισημάνουμε την αξία των δύο αυτών δημοσιευμάτων. Ανεξάρτητα από την επιστημονική ποιότητα ή ευστάθεια των συγκεκριμένων παραινήσεων, τις οποίες θα ήταν αναχρονιστικό να κρίνουμε εκ των υστέρων με σημερινούς όρους, καθίσταται φανερό ότι η ιατρική επιστήμη αποτελούσε διακύβευμα της δημόσιας συζήτησης στην Ελλάδα των μέσων του 19ου αιώνα. Οι γιατροί της Αθήνας φαίνεται πως ενημερώνονταν από την εφημερίδα Αθηνά ακόμα και για τις ιατρικές εξελίξεις της εποχής τους, δεδομένου ότι τα μέσα επικοινωνίας στα μέσα του 19ου αιώνα δεν ήτανε ακόμα ανεπτυγμένα σε τέτοιο βαθμό ώστε να επιτρέπεται μια πιο άμεση επικοινωνία στο εσωτερικό της διεθνούς επιστημονικής κοινότητας, και τα επιστημονικά περιοδικά δεν ήτανε ακόμα τόσο διαδεδομένα, τουλάχιστον στην Ελλάδα (το μόνο αμιγώς ιατρικό περιοδικό της εποχής ήτανε η *Ιατρική Μέλισσα*). Όμως, δεν πρέπει να εκληφθεί ως αυτονόητο ότι μια πολιτική εφημερίδα δημοσίευε συνταγή για φάρμακο για τη θεραπεία της χολέρας, και μάλιστα προς ενημέρωση όχι των πολιτών αλλά των ιατρών, με στόχο να το παρασκευάσουν και να τον χορηγήσουνε στους ασθενείς. Το γεγονός ότι στη ελληνική αστική δημόσια σφαίρα συζητιόντουσαν ανοιχτά επιστημονικά ζητήματα ιατρικής φύσεως, όχι με απλή αναπαραγωγή αλλά ενίοτε και στο πλαίσιο διαλόγου και άσκησης επιστημονικής κριτικής, φανερώνει οπωσδήποτε μια επιστημονική, μα περισσότερο μια αστική ωριμότητα, όπου η αστική κοινωνία συζητούσε ανοιχτά, ενημερώνονταν και ανταλλάσσε απόψεις για καίρια ζητήματα της ζωής, για σοβαρά επιστημονικά ζητήματα, με τη συμμετοχή τόσο ειδικών όσο και μη ειδικών (φέρ' ειπείν, σχολιαστών δημοσιογράφων ή δημοσιολογούντων). Αυτό αποτελεί ένδειξη ότι υφίστατο διαμορφωμένη, απεγκιβωτισμένη και συγκροτημένη αστική δημόσια

σφαίρα στην ελληνική κοινωνία της πρωτεύουσας, όποιο κι αν ήταν το μέγεθος του ακροατηρίου της και των μετόχων της.

Παρακάτω, στο ίδιο φύλλο, αυτή τη φορά στη στήλη «ΔΙΑΦΟΡΑ», παρατίθεται ένα άρθρο γνώμης σχετικά με τη χολέρα και την κατάσταση που επικρατούσε στην Αττική τον καιρό της επιδημίας:

Οποίον ελεεινόν θέαμα παρουσιάζομεν εις τον κόσμον, μαρτυρεί η παρούσα περίστασις, καθ' ην το χολερικόν μίasma μαστίζει τον τόπο μας. Φόβος και τρόμος μάς κατέλαβε πάντας, ιατρούς και μη, και από του φόβου αποθνήσκουσιν οι πλείότεροι. Ουδεμία βοήθεια δίδεται εις τους πάσχοντας. Αλλοίμονον, αν τις προσβληθή! Είναι βέβαιος ότι θέλει αποθάνει, διότι πάντες τον αποφεύγουσιν ως *αφωρισμένον*, ως την πανώλην αυτήν («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 4/8/1854, σ. 3· υπογράμμιση δική μου).

Η ανάλυση που επιχειρείται στην Αθηνά, λοιπόν, για τη χολερική επιδημία, είναι αρκετά ιδιαίτερη και επιβάλλει πολλαπλές αναγνώσεις, διότι απέχει πολύ από αυτό που με σημερινούς όρους θα χαρακτηρίζαμε επιστημονική ή έστω ρεαλιστική απεικόνιση των συμβάντων. «Τι ελεεινό θέαμα παρουσιάζουμε στον κόσμο», γράφουν οι συντάκτες, χωρίς να γίνεται σαφές πού τελειώνει η πραγματικά ελεεινή κατάσταση και πού αρχίζει η ελεεινή της απεικόνιση. Οι συντάκτες δηλαδή, συγχέουν μάλλον σκόπιμα την τραγική υγειονομική κατάσταση στην Αττική με την παρουσίασή της ως τέτοιας, ως εάν η πρώτη να εκπορεύεται από τη δεύτερη: η κατάσταση φέρεται να είναι καταστροφική επειδή *παρουσιάζεται* ως τέτοια από την ιατρική και μη κοινότητα, με αποτέλεσμα έναν φαύλο κύκλο, μια «αυτοεκπληρούμενη προφητεία» όπου η «άνωθεν» διασπορά του φόβου οδηγεί στην αναπαραγωγή του φόβου, ο οποίος, ως αίτιο εξάπλωσης της χολέρας, οδηγεί στην αναπαραγωγή της νόσου και ούτω καθεξής («Φόβος και τρόμος μάς κατέλαβε πάντας, ιατρούς και μη, και από του φόβου αποθνήσκουσιν οι πλείότεροι»). Όλα αυτά βέβαια στο πλαίσιο του μiasματικού πλαισίου αιτιολόγησης της νόσου. Στη συνέχεια, αναφέρεται πως κανείς δεν πλησιάζει τους πάσχοντες για να τους

προσφέρει βοήθεια από φόβο μην κολλήσει, γι' αυτό και ο θάνατός τους είναι βέβαιος· εδώ για πρώτη φορά προσφέρεται μια εξήγηση για το τι εννοείται με τη θεωρία ότι ο φόβος αποτελεί *αίτιο* της χολέρας: ο φόβος να έρθει κανείς σε επαφή με ένα κρούσμα χολέρας οδηγεί τον χολερικό σε απομόνωση, με αποτέλεσμα τον θάνατό του (κάτι που βέβαια δεν εξηγεί τη *μετάδοση* της χολέρας, μα τον θάνατο από αυτήν) («ΔΙΑΦΟΡΑ», *Αθηνά*, 4/8/1854, σ. 3).

Μα είναι κάτι άλλο που μας κεντρίζει ακόμα περισσότερο το ενδιαφέρον, κάτι που για πρώτη φορά συναντάμε στην *Αθηνά* στα φύλλα που μέχρι στιγμής εξετάστηκαν, κι αυτό είναι ότι υπεισέρχεται για πρώτη φορά η *θρησκευτική ρητορική* στη δημόσια συζήτηση για τη χολερική επιδημία, στο μεταφορικό σχήμα ότι όλοι αποφεύγουν τον χολερικό σαν «αφωρισμένον» («ΔΙΑΦΟΡΑ», *Αθηνά*, 4/8/1854, σ. 3). Δηλαδή, ο χολερικός φαίνεται ότι αντιμετωπίζονταν ως αποσυνάγωγος, βιώνοντας κοινωνικό αποκλεισμό, κάτι που υπονοεί ότι η επιδημία διέρρηξε τον κοινωνικό ιστό. Εν προκειμένω, η *Αθηνά* εκκινώντας από ιατρικές θεωρίες της εποχής που αναγνωρίζουν τον φόβο ως πρωταίτιο της μάστιγας, επιχειρεί να συμβάλει προς την αποκατάσταση της κοινωνικής τάξης. Μνήμες της πανδημίας του Covid-19 έρχονται αναπόφευκτα κατά νου.

Στη συνέχεια, στο ίδιο άρθρο γίνεται λόγος για τον Πειραιά, που πλήττεται ήδη τριάντα ημέρες από τη χολέρα. «Δυστυχείς κάτοικοι!» («ΔΙΑΦΟΡΑ», *Αθηνά*, 4/8/1854, σ. 3). Οι κάτοικοι του Πειραιά υποστηρίζεται ότι δε λάβανε καμία βοήθεια, παρά αφέθηκαν έρμαιο στις υπηρεσίες και την ελλιπή κατάρτιση τριών νεαρών και άπειρων ιατρών. Ακολούθως, εξαπολύεται δριμύ κατηγορώ ενάντια στους σοφούς ιατρούς «της πρωτεύουσας», οι οποίοι οφείλανε από την πρώτη στιγμή να σταθούν στο πλάι των ασθενών του Πειραιά, κάτι που δεν πράξανε, αφού δεν εξετάσανε καν τους ασθενείς. Το ίδιο, σύμφωνα με την *Αθηνά*, ισχύει και για τις αρμόδιες αρχές. «Οποία αντίθεσις μεταξύ ημών και των πατρικών της Ευρώπης κυβερνήσεων!» Εδώ διαφαίνεται για άλλη μια φορά η φιλοδυτική στάση του εντύπου, που αναγνωρίζει ως ευεργέτιδες της Παλιγγενεσίας τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες (χωρίς να

περιλαμβάνεται φυσικά σε αυτές η Ρωσία). Έπειτα εξαίρεται το κυβερνητικό έργο στο βασίλειο της Σαρδηνίας, όπου οι υπουργοί υποστηρίζεται πως βρίσκονται κοντά στον πληγμένο από το «χολερικό μίασμα» λαό τους, σε αντίθεση με την Ελλάδα. Ας δούμε τι έπεται: «Οι υπουργοί ούτοι [του Βασιλείου της Σαρδηνίας] σκέπτονται να μεταφέρωσι τους κατοίκους των νοσωδεστέρων συνοικιών εις τα υγιεινότερα μέρη, και εις αυτά τα μοναστήρια, διά να προφυλάξωσι την πολύτιμον υγείαν των υπηκόων των» («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 4/8/1854, σ. 3). Αναφέρονται δηλαδή δυτικά κράτη ως παράδειγμα προς μίμηση στο μέτρο που εμπλέκουν θρησκευτικούς θεσμούς στο παίγνιο της διαχείρισης και αντιμετώπισης της νόσου, κάτι που – κακώς, σύμφωνα με την Αθηνά– δεν φαίνεται να ισχύει στην ελληνική περίπτωση. Στη Μασσαλία και αλλού ανοίχτηκαν κατάλογοι συνδρομών προς βοήθεια των χήρων και των ορφανών θυμάτων της χολέρας:

Ποίαν πρόνοιαν ελάβαμεν ημείς; Έντρομοι και πεφοβισμένοι ερωτώμεν ο εις τον άλλον περί της νόσου, και μόνοι θρηνούμεν το επελθόν δυστύχημα, χωρίς να έχη ουδείς το θάρρος να παρηγορήση τον γείτονά του! Τλήμων Ελλάς! *Τα τέκνα σου έγειναν και των Εβραίων αυτών δειλότερα* («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 4/8/1854, σ. 3· υπογράμμιση δική μου).

Εδώ τραβάει την προσοχή η τελευταία φράση, λόγω του αντισημιτικού της χαρακτήρα: ένα στερεοτυπικό χαρακτηριστικό, η δειλία, αποδίδεται συλλήβδην στον εβραϊκό λαό ως κορωνίδα του άρθρου. Οι περιορισμοί της παρούσης εργασίας δεν μας επιτρέπουν να επεκταθούμε σχετικά με το εν λόγω σημείο, απλώς επισημαίνεται η έντονη αντίθεση ανάμεσα στον «καλό Ευρωπαίο» και τον «κακό Εβραίο».

Επίσης, κάτι άλλο που παρατηρούμε είναι ότι η κατάσταση σχετικά με τη χολέρα περιγράφεται ως δεινή, ενώ σε πρόσφατο φύλλο αναφέρονταν ως σταθερή, και σε προ-προηγούμενο φύλλο και πάλι ως άσχημη. Δηλαδή, αντί να περιγράφεται η πορεία της επιδημίας ως διαδικασία, κάθε νέο άρθρο φαίνεται να αναιρεί συνολικά ό,τι έχει γραφτεί πριν από αυτό, αξιώνοντας μια «απολύτως καλή» ή

«απολύτως κακή» πραγματικότητα, ανάλογα με την περίπτωση και το τι εικόνα θέλει να προωθήσει το συγκεκριμένο μέσο. Αντίστοιχα, το αυτό ισχύει και για το έργο της κυβέρνησης, το οποίο τότε περιγράφεται ως αψεγάδιαστο και τότε –όπως εν προκειμένω στην περίπτωση του φύλλου της Αθηνάς της 4ης Αυγούστου– ως απαράδεκτο. Φαινομενικά δηλαδή παρατηρείται μείζων ασυνέπεια στην εικόνα για την πορεία της επιδημίας στην Αττική από το συγκεκριμένο έντυπο. Αυτά είναι πράγματα που δεν γίνεται να διαφύγουν από την ανάλυση της συζήτησης σχετικά με την επιδημία στη δημόσια σφαίρα της εποχής.

Στο επόμενο σημείωμα, και πάλι τη στήλη «ΔΙΑΦΟΡΑ» του ίδιου φύλλου, γίνεται αναφορά στην επιδείνωση της χολερικής κρίσης στον Πειραιά, αυτή τη φορά όμως με μια πιο αυτοκριτική στάση, λαμβάνοντας υπόψη το ιστορικό αναφορών στη χολέρα που έχει προηγηθεί στα προηγούμενα φύλλα της Αθηνάς:

Δυστυχώς, και παρά πάσαν προσδοκίαν, η χολέρα έλαβεν από τινων ημερών μεγάλην επίτασιν εις Πειραιά και ως εκ τούτου οι κάτοικοι εκυριεύθησαν υπό μεγάλου φόβου. όστις και μέχρι των Αθηνών διεδόθη. Είθε η θεία Πρόνοια να μας διαφυλάξη και εις το μέλλον αποσοβούσα το μέγα τούτο κοινωνικόν δυστύχημα («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 4/8/1854, σ. 3· υπογράμμιση δική μου).

Εδώ αναδύονται μια σειρά θέματα: 1) η χολέρα επιδεινώνεται ενάντια στις περί του αντιθέτου προσδοκίες, 2) με αποτέλεσμα οι κάτοικοι του Πειραιά να κυριεύονται από φόβο, 3) ο οποίος φθάνει μέχρι την Αθήνα (παρόλο που δεν αναφέρεται κρούσμα στην Αθήνα) και 4) μια θρησκευτική επίκληση στη θεία Πρόνοια ως δυνάμει προστάτιδα από το «κοινωνικόν δυστύχημα» της χολέρας.

Παρακάτω, γίνεται λόγος για τις συνθήκες εκκένωσης του Πειραιά από το μεγαλύτερο μέρος των κατοίκων του. Λίγα κείμενα μετά, αναφέρονται τα ημερήσια κρούσματα χολέρας και «χολερίνης», μαζί και οι αποβιώσεις («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 4/8/1854, σ. 3). Για τους σκοπούς της παρούσης εργασίας, το μόνον άξιο μνείας είναι η τελευταία ειδική αναφορά σχετικά με τη χολέρα, όπου αναιρείται ως αναληθής

είδηση προηγούμενου φύλλου ότι «μεταξύ των παθόντων εκ του φόβου της χολέρας ιατρών εις ήτο και ο Κ. Βρόσκης, στρατιωτικός ιατρός, όστις απεναντίας παρέχει προθύμως την συνδρομήν του εις τους χολερικούς» («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 4/8/1854, σ. 3), είδηση που απ' ό,τι διαφαίνεται διέψευσε ο ίδιος ο στρ. ιατρός, ο οποίος μάλλον δεν θέλησε να συνδεθεί με το περί φόβου θεώρημα, προτιμώντας αντ' αυτού να δηλώσει την προθυμία του να συνδράμει τους χολερικούς.

Αθηνά, 6/8/1854

Το επόμενο φύλλο της Αθηνάς επικεντρώνεται σε ζητήματα εξωτερικής πολιτικής και αρχαιολογίας, και μόνο στην 3η σελίδα συναντάμε αναφορά στη χολέρα. Συγκεκριμένα, στο «Ιατρικόν διά την χολέραν», δίνεται αυτό που θα αποκαλούσαμε με σημερινούς όρους γιατροσόφι της χολέρας:

Ο πάσχων ευθύς άμα ιδη συμπτώματα χολέρας, τα οποία είναι πόνοι εις την κοιλίαν, διάρροια και εμετός, αμέσως να βάλη βεντούζαν επάνω εις τον ομφαλόν, την λεγομένην κουφήν βεντούζαν, χωρίς να χαράξη το κρέας· πρώτον όμως βάνει ολίγον ψιλόν άλας εις ένα λεπτό πανί και το δένει με κλωστήν να γίνη ως φοντούκι μικρόν, αυτό το χώνει μέσα εις τον ομφαλόν όσον ημπορεί να χωθή, έπειτα βάνει εις ένα μεγάλο ποτήρι στουπί το οποίον ανάπτει με ένα κηρί, και βάνει το ποτήρι επάνω εις τον ομφαλόν, το αφήνει επί 20 ή 25 λεπτά και το βγάνει, και αν εις διάστημα μιάς ώρας δεν παύση ο πόνος, η διάρροια και ο εμετός, πάλιν βάνει την βεντούζαν με τον ίδιον τρόπον, και αν κάμη χρεία, ημπορεί να βάλη την βεντούζαν και 4 και 5 φορές, και με αυτόν τον τρόπον θεραπεύεται ο πάσχων χωρίς άλλο, εδώ πολλοί ιατρεύθησαν με αυτό. Α.Κ. (εκ του Τηλεγράφου του Βοσπόρου) («ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ», Αθηνά, 6/8/1854, σ. 3).

Αυτό που αξίζει να κρατήσουμε από το συγκεκριμένο άρθρο είναι ότι η διάρροια αναφέρεται σαφώς ως σύμπτωμα της χολέρας και όχι της χολερίνης, καθώς και ότι η κατάσταση της επιδημίας φαίνεται ότι μάλλον ώθησε την ιατρική κοινότητα αλλά και τον Τύπο να κατατρέξουν σε (ψευδο;)ιατρικές μεθόδους της εποχής για την

αντιμετώπιση της νόσου, εγκαταλείποντας προς ώρας τουλάχιστον το αφήγημα περί φόβου.

Παρακάτω, αναφέρεται ότι η πρωτεύουσα χαίρει μέχρι τούδε άκραν υγείαν, χωρίς καταγεγραμμένο κρούσμα χολέρας («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 6/8/1854, σ. 3). Εκατόν δύο κρούσματα και εβδομήντα πέντε αποβιώσεις από χολέρα αναφέρονται στην Ερμούπολη της Σύρου μεταξύ 24 Ιουλίου και 5 Αυγούστου του 1854. Έπειτα, η Αθηνά κάνει άλλη μία στροφή εκατόν ογδόντα μοιρών, κάνοντας έκκληση προς την κυβέρνηση: «Επειδή πανταχόθεν απειλούμεθα υπό της χολέρας, νομίζομεν καλόν όπως η κυβέρνησις λάβη τα συντονώτερα μέτρα προς εξασφάλισιν της υγείας των κατοίκων της Πρωτευούσης» («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 6/8/1854, σ. 3). Δηλαδή, η εφημερίδα στο ξέσπασμα της επιδημίας εξυμνούσε τα κυβερνητικά μέτρα της καραντίνας, ύστερα τα λοιδορούσε ως περιττά ή ανεφάρμοστα, και τώρα ζητά από την κυβέρνηση να κινηθεί για τον περιορισμό της χολερικής επιδημίας. Αυτό θα είχε νόημα εάν η στάση του μέσου βρίσκονταν σε άμεση συνάρτηση με την καμπύλη των κρουσμάτων και των αποβιώσεων από τη χολέρα, μα οι μεταπτώσεις της εφημερίδας ως προς τη διαχείριση της επιδημίας φανερώνουν κάτι άλλο, βαθύτερο, που δεν είναι άλλο από το ελλιπές επιστημονικό υπόβαθρο της εποχής σχετικά με την αιτιολογία και τον τρόπο μετάδοσης της νόσου, εξ ου και οι εναλλαγές ως προς τις προτάσεις του εντύπου και την κριτική του απέναντι στο κυβερνητικό έργο για τον αφανισμό της χολέρας.

Ακολουθούν καταγραφές κρουσμάτων χολέρας και «χολερίνης» καθώς και αποβιώσεων («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 6/8/1854, σσ. 3-4).

Έπεται «Διάταγμα περί συστάσεως υγειονομείου εις θέσιν Κάνθαρος πλησίον του Πειραιώς» (ΟΘΩΝ κ.τ.λ., Αθηνά, 6/8/1854, σ. 4). Το διάταγμα έχει σκοπό να διευκολύνει το εμπόριο λαμβάνοντας παράλληλα υπόψη τις ιδιαίτερες ανάγκες του Πειραιά λόγω της χολέρας. Το διάταγμα του Όθωνα διατάσσει: α) τη σύσταση υγειονομείου τρίτης τάξεως στο λιμάνι του Κάνθαρου, β) στο οποίο γίνονται δεκτά

μόνο τα πλοία που υπάγονται σε καθεστώς ελεύθερης πιστοποίησης, γ) οι επιβάτες των ελεύθερων αυτών πλοίων απαγορεύεται να αποβιβάζονται στην ξηρά παρά εντός του περιφραγμένου χώρου, δ) τα εμπορεύματα που κομίζονται με τα πλοία πρέπει να εναποτίθενται εντός του περιφραγμένου χώρου για να τα παραλαμβάνουν από εκεί χωρίς να έρχονται σε επαφή οι επιβάτες του πλοίου με τους κατοίκους της Αττικής, 5) οι κάτοικοι της Αττικής απαγορεύεται διά ροπάλου να εισέρχονται στον περιφραγμένο χώρο στον αιγιαλό του Κάνθαρου, 6) το υπουργείο Εσωτερικών αναλαμβάνει την ανέγερση του υγειονομείου, 7) το υγειονομείο έχει προσωρινό χαρακτήρα και θα διαρκέσει για όσο ο Πειραιάς βρίσκεται «υπό κάθαρσιν», δηλαδή σε καραντίνα, και 8) αρμόδιος για το εν λόγω διάταγμα είναι ο υπ. Εσωτερικών Ρ. Παλαμίδης.

Αν και το διάταγμα δημοσιεύεται στο φύλλο της *Αθηνάς* της 6ης Αυγούστου 1854, έχει ημερομηνία 19 Ιουλίου, δηλαδή δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα με πάνω από δύο εβδομάδες καθυστέρηση. Στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* είχε δημοσιευτεί ήδη από την 23η Ιουλίου (*Φ.Ε.Κ.*, 23/7/1854, σσ. 126-127). Αυτή η χρονοκαθυστέρηση πιθανώς φανερώνει ότι η *Αθηνά* διατηρούσε επιφυλακτική στάση ως προς τη δημοσίευση του διατάγματος διότι για κάποιον λόγο δεν θεωρούσε ότι η επιδημία έχρηζε τόσο σοβαρής αντιμετώπισης, θέση η οποία άλλωστε την οδήγησε και στη δριμύτατη κριτική προς την κυβέρνηση του Όθωνα, και η οποία όπως είδαμε αναιρέθηκε σε αυτό το φύλλο (*Αθηνά*, 6/8/1854).

Αθηνά, 9/8/1854

Στο επόμενο φύλλο, η πρώτη αναφορά για την χολέρα έρχεται από την Ευρώπη, όπου αναφέρεται συγκεκριμένα ότι η «χολέρα μαστίζει τα ακόλουθα Κράτη[:]
Την Γαλλίαν, Σαρδηνίαν, Νάπολιν και Ρώμην», ενώ στη συνέχεια περιγράφεται η τραγική κατάσταση που επικρατεί στη Μασσαλία («ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ», *Αθηνά*, 9/8/1854, σ. 2). Ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι, σύμφωνα με την *Αθηνά*, στη Μασσαλία: «Αι εφημερίδες σιωπώσι, διότι η κυβέρνησις απηγόρευσε το να γράφωσι περί

χολέρας, και οι παραβάται της διατάξεως ταύτης φυλακίζονται» («ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ», Αθηνά, 9/8/1854, σ. 2). Επιβλήθηκε λοιπόν κυβερνητική λογοκρισία στον μασσαλικό Τύπο σχετικά με τη χολέρα.

Στην αμέσως επόμενη παράγραφο γίνεται λόγος για την πόλη της Γένοβας (Γενούη), απ' όπου οι «πλούσιοι έφυγον ανά χιλιάδες εις τας παρακειμένας εξοχάς» («ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ», Αθηνά, 9/8/1854, σ. 2). Ενδιαφέρον παρουσιάζει η είδηση ότι στη Γένοβα:

Πολλοί κακούργοι ωφελούμενοι εκ της μωροπιστίας του λαού, διαδίδουσι φήμας περί δηλητηριάσεως, και ότι η χολέρα είναι ασθένεια γεννηθείσα εκ χημικών προπαρασκευών· ο άτιμος ούτος τρόπος εγένετο αφορμή όπως πολλοί ιατροί καταδιωχθώσιν, εξυβρισθώσι και πάθωσι δεινώς. Φαίνεται ότι η κυβέρνησις απεφάσισε να τιμωρήση τους ενόχους («ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ», Αθηνά, 9/8/1854, σ. 2)

Βλέπουμε δηλαδή ότι στη Γένοβα κάποιοι επιτήδριοι που με σημερινούς όρους θα αποκαλούσαμε λαοπλάνους συνωμοσιολόγους εκμεταλλεύονται την ευπιστία του λαού ισχυριζόμενοι ότι η χολέρα είναι νόσος που κατασκευάστηκε από τον άνθρωπο πιθανώς σε εργαστήριο, με χημικές διεργασίες. Αναπόφευκτα έρχονται κατά νου αντίστοιχες θεωρίες συνωμοσίας που παρουσιάστηκαν κατά την περίοδο της πανδημίας του COVID-19. Φαίνεται ότι η πρόοδος στην επιστήμη της χημείας τον 19ο αιώνα ήδη έκανε κάποιους να εκμεταλλεύονται την άγνοια για να διασπείρουν ψευδείς ειδήσεις σχετικά με την προέλευση της νόσου. Αυτό ενισχύεται από την καταγραφή ότι στη Γένοβα γιατροί υπέστησαν τη λαϊκή κατακραυγή με αποκορύφωμα βίαιες επιθέσεις εναντίον τους. Φαίνεται λοιπόν ότι σε καιρούς επιδημίας/πανδημίας διαχρονικά ο τσαρλατανισμός βρίσκει πεδίο δόξης λαμπρόν για να αμφισβητήσει την επιστημονική ιατρική είτε στη βάση της ανεπάρκειάς της ως προς την αποτελεσματική αντιμετώπιση της νόσου, αντιπροτάσσοντας μια εναλλακτική που «πατάει» περισσότερο στο ένστικτο, είτε κατηγορώντας την ως

εξαρχής υπαίτια για την επιδημία (θεωρία περί «κατασκευής της νόσου στο εργαστήριο»).

Η αντίθεση ανάμεσα στη μασσαλική λογοκρισία και τη γενοβέζικη διασπορά ψευδών ειδήσεων φέρνει στο προσκήνιο δύο οριακές καταστάσεις σε περίπτωση εκτάκτου ανάγκης, όπως εν προκειμένω μια υγειονομική κρίση που οδηγεί σε κρίση του κρατούντος ιατρικού επιστημονικού παραδείγματος. Επί της ουσίας, αυτή είναι και η αφορμή και το θέμα της παρούσης εργασίας.

Όσον αφορά τη Νάπολη, η χολέρα «θερίζει» «ανά εκατοντάδες» (αναφέρονται περί τους 400 θανάτους ανά ημέρα), με αποτέλεσμα οι «άρχοντες» – από τους πρίγκιπες μέχρι τους υπουργούς– να εγκαταλείψουν την πόλη στο έλεος της επιδημίας. Η σχετική παράγραφος κλείνει με το σύνθημα «Ζήτω η υγειονομική σύνοδος των Παρισίων!». Ύστερα δίνεται ανταπόκριση και από τα Παπικά Κράτη, τη Ρώμη και τη Τσιβιταβέκια, την Κωνσταντινούπολη και τη Στοκχόλμη («ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ», Αθηνά, 9/8/1854, σ. 2).

Παρακάτω, («Ειδήσεις εκ Κωνσταντινουπόλεως», Αθηνά, 9/8/1854, σ. 2), αναφέρεται ότι η μοίρα του στρατηγού Κα[ν]ρομπέρ του γαλλικού στρατού έχασε πάνω από 2.000 άνδρες από τη χολέρα.

Στη συνέχεια, το ζήτημα της χολέρας στην Αττική επανέρχεται στη στήλη «ΔΙΑΦΟΡΑ» (Αθηνά, 9/8/1854, σσ. 3-4). Εκεί διαβάζουμε ότι η πόλη των Αθηνών, «εκτός 2-3 σποράδην αναφανέντων χολερικών κρουσμάτων», χαίρει άκραν υγείαν. Αυτό λοιπόν μας ενημερώνει ότι υπήρχανε κρούσματα και στην Αθήνα. Στη συνέχεια, η Αθηνά ολοκληρώνει τη μεταστροφή της στο ζήτημα της κυβερνητικής διαχείρισης της επιδημίας:

Η κυβέρνηση εν τούτοις οφείλει να λάβη σύντονον πρόνοιαν διατάπτουσα αυστηράν καθαριότητα και αποχήν από των αώρων, σεσηπότεων και επιβλαβών καρπών. Εάν αι αρχαί εκπληρώσωσι πιστώς και τιμίως τα καθήκοντά των κατά

την κρίσιμον ταύτην ώρα, είμεθα βέβαιοι ότι οι κάτοικοι της πρωτεύουσας θέλομεν διαφύγει τον επαπειλούντα ημάς κίνδυνον. Όθεν συνιστώμεν εις τους συμπολίτας μας αυστηράν δίαιταν, αν θέλωσι ν' αποφύγωσι τον κίνδυνον («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 9/8/1854, σ. 3).

Βλέπουμε λοιπόν ότι αφενός η Αθηνά αναιρεί –εν μέρει– τη θέση της περί υπερβολικών κυβερνητικών μέτρων, ζητώντας την παρέμβαση της κυβέρνησης, αφετέρου όμως υποδεικνύει μια διαφορετική κατεύθυνση από εκείνη που υιοθετείτο από τον Όθωνα, προτείνοντας όχι καραντίνα («κάθαρσιν») μα μέτρα που να ευθυγραμμίζονται με τα διαιτητικά παραγγέλματα που αναφέρθηκαν παραπάνω («Διαιτητικά Παραγγέλματα», Αθηνά, 12/7/1854). Θα μπορούσαμε να πούμε ότι με αυτή της την κίνηση –την εμφατική αναφορά στους «καρπούς– «πετάει την μπάλα στην εξέδρα».

Στην επόμενη αναφορά της στήλης, οι συντάκτες της Αθηνάς αναφέρουν ότι δεν βρίσκουν τα λόγια για να επαινέσουν επάξια τον τότε δήμαρχο Σύρου Α. Δαμαλά, ο οποίος κατέβαλε ανυπέρβλητο ζήλο από τη στιγμή της εμφάνισης της χολέρας στη Σύρο, με φιλανθρωπικές και άλλες πράξεις, έτσι που ελπίζεται ότι γρήγορα θα εκλείψει το «κακό» από το νησί. Επίσης αναφέρεται ότι καταβλήθηκαν χρηματικά κεφάλαια για τη βοήθεια των φτωχών και απόρων, οι οποίοι όταν προσβάλλονται βρίσκουν αμέσως τα απαραίτητα μέσα για τη θεραπεία, χάρη στη βοήθεια αυτή («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 9/8/1854, σ. 3).

Στη συνέχεια αναφέρεται ότι εμφανίστηκαν κρούσματα χολέρας και στην Αράχωβα, με τρεις αποβιώσεις. Οι κάτοικοι είχαν σφάξει μία αγελάδα, και υπέθεσαν ότι από το κρέας της προήλθαν «τα κοψίματα και αι διάρροιαι» («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 9/8/1854, σ. 3). Ύστερα συστήνεται στην κυβέρνηση να μεριμνήσει για την περιοχή.

Έπειτα αναφέρεται ότι διορίστηκε υγειονομική επιτροπή της Αθήνας, με μέλη τους εξής: Ι. Βούρος, Ι. Κόνιαρης, Κ. Γαλάτης, Αλ. Βενιζέλος, Εμμ. Κουτσικάρης, Νικ. Ζαχαρίτσας, Σωτηριάδης, Π. Κυριακός, ο Νομάρχης Αθ. Πετσάλης και ο Διευθυντής

της Διοικητικής Αστυνομίας. Η επιτροπή άρχισε τις εργασίες της την 9η Αυγούστου του 1854 («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 9/8/1854, σ. 3).

Ύστερα γράφεται ότι λόγω του αποκλεισμού, τα απαραίτητα αγαθά στον Πειραιά πωλούνται «δεκαπλασίως» της αξίας τους, με τη μέση υπερτίμηση να αγγίζει το 200% και 300%. Η κυβέρνηση καλείται να παρέμβει για να σώσει τον Πειραιά από την καταστροφή («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 9/8/1854, σ. 3). Στη Σύρο συστήθηκε υγειονομείο. Τα αυστριακά ατμόπλοια του Λόϋδ φέρνουν σε τουρκικά και ελληνικά λιμάνια ειδικούς γιατρούς για να βοηθήσουν μέχρι το τέλος της επιδημίας της χολέρας (σημαντικό ότι η εφημερίδα αναφέρεται ρητά στην «επιδημία της χολέρας», κάτι που δεν είχε κάνει μέχρι στιγμής). Αυτό το προνοιακό μέτρο θεωρείται ευεργετικό τόσο για την αποφυγή μετάδοσης στα ενδιάμεσα λιμάνια μέχρι την Τεργέστη όσο και για την περίπτωση που χρειαστεί να λάβει ιατρική βοήθεια κάποιος επιβάτης ατμόπλοιου. Κατόπιν, αναφέρεται ότι στην 4η σελίδα του φύλλου δημοσιεύεται επιστολή του Οικουμενικού Πατριάρχη που καλεί τους εν Ελλάδι χριστιανούς να φέρονται «ευγενώς και αδελφικώς προς τον συμμαχικόν στρατόν των Αγγλογάλλων τον ελθόντα ίνα υπερασπίση τα δικαιώματα του Σουλτάνου κατά των αδίκων (...) αξιώσεων της Ρωσίας» («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 9/8/1854, σ. 3).

Στη συνέχεια, αναφέρεται ότι παρακάτω παρατίθεται η εγκύκλιος του υπουργείου Εσωτερικών προς τους Νομάρχες σχετικά με την εμφάνιση της χολέρας στη Σύρο, δυνάμει της οποίας οι κρατικές αρχές καλούνται να υποβάλουν τις από Σύρου αφίξεις σε κάθαρση. Επίσης, ο ιατρός Λύτσικας διορίστηκε «Νομοϊατρός» Σύρου. Ακόμη, αναφέρεται ότι «το πρώτον και τέταρτον αστυνομικόν τμήμα της Πρωτεύουσας» γέμισαν ακαθαρσίες, κάτι που οδηγεί τους συντάκτες να εφιστήσουν την προσοχή της υγειονομικής επιτροπής και των αρχών για να λάβουν μέτρα για την καθαριότητα των εν λόγω τμημάτων. Δυνάμει του βασιλικού διατάγματος της 5ης Αυγούστου καταργήθηκε το υγειονομείο Στυλίδος και στη θέση του συστάθηκε

υγειονομικό «Σταθμαρχείον», ενώ το Σταθμαρχείο Αιγίνης αντικαταστάθηκε επίσης από υγειονομείο Γ' τάξεως («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 9/8/1854, σ. 3).

Παρακάτω αναπαράγεται δημοσίευμα «Εκ της εφημερίδος της Σμύρνης», με τίτλο «Ιατρικόν διά την χολέραν» («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 9/8/1854, σ. 3). Σε αυτό, αναφέρεται ότι αμέσως μόλις ο πάσχοντας παρατηρήσει συμπτώματα χολέρας, δηλαδή πονόκοιλο, διάρροια και εμετό, θα πρέπει να βάλει βεντούζα πάνω στον αφαλό, η οποία καλείται «κουφή βεντούζα», χωρίς να χαράξει το κρέας. Το δημοσίευμα συνεχίζει στο ίδιο πνεύμα, περιγράφοντας τη διαδικασία της βεντούζας, «και με αυτόν τον τρόπον θεραπεύεται ο πάσχων χωρίς άλλο, εδώ πολλοί ιατρεύθησαν με αυτό». Συγγραφέας του άρθρου φέρεται να είναι κάποιος που υπογράφει ως «Α. Κ.».

Στη συνέχεια, αναφέρονται τα κρούσματα χολέρας και χολερίνης της 5ης και της 7ης Αυγούστου για τον Πειραιά, τα οποία φαίνεται να είναι μειωμένα. Το ίδιο και οι αποβιώσεις. Κάπως χειρότερα ήταν τα πράγματα την 8η του Αυγούστου» («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 9/8/1854, σσ. 3-4).

Στην επόμενη σελίδα, παρατίθεται η εγκύκλιος προς τους νομάρχες (ΟΘΩΝ κλπ, Εγκύκλιος 7/8/1854, όπως παρατίθ. στο «ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 9/8/1854, σ. 4), δυνάμει της οποίας συστήνεται υγειονομείο στο λιμάνι της Ποσειδωνίας (Δελαγράτζια) της Σύρου, όπου θα γίνονται δεκτά τα πλοία που υπάγονται σε ελεύθερη πιστοποίηση, πλέοντας ελεύθερα μα με ρητή απαγόρευση να κοινωνούν «μετά της ξηράς». Υγειονομικό περίφραγμα κατασκευάζεται στον αιγιαλό. Το υγειονομείο θα διαρκέσει για όσο καιρό η Σύρος τελεί υπό κάθαρση λόγω της χολέρας.

Στην επόμενη εγκύκλιο που παρατίθεται (Ρ. ΠΑΛΑΜΙΔΗΣ, 1/8/1854, «ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 9/8/1854, σ. 4), ο Παλαμίδης αναφέρει προς τους νομάρχες ότι, πέρα από την Καλλίπολη, τον Ελλήσποντο και τη Σμύρνη, η χολέρα έχει εισβάλει πλέον και στην Κωνσταντινούπολη. Για τον λόγο αυτό, όλες οι αφίξεις από τη

θάλασσα του Μαρμαρά και τα Δαρδανέλλια τίθενται σε καθεστώς «ακάθαρτης πιστοποίησης». Επίσης, λόγω της ελεύθερης συγκοινωνίας τους με τα παραπάνω λιμάνια, σε συνδυασμό με τη ραγδαία εξάπλωση της χολέρας, οι αφίξεις από όλες τις πόλεις της Ευρώπης και της Μικράς Ασίας μέχρι τη Συρία θεωρούνται στο εξής ως «ύποπτες» (Ρ. ΠΑΛΑΜΙΔΗΣ, 1/8/1854, «ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 9/8/1854, σ. 4).

Στην εγκύκλιο με ημερομηνία 6/8/1854, ο Όθων και ο Παλαμίδης ενημερώνουν τους νομάρχες ότι η χολέρα ενέσκυψε στη Σύρο, με 80 ανθρώπινες απώλειες μέχρι την 5η του μηνός, υπαγορεύοντας στο εξής πενθήμερη κάθαρση στις αφίξεις από το νησί (ΟΘΩΝ, Ρ. ΠΑΛΑΜΙΔΗΣ, 6/8/1854, «ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 9/8/1854, σ. 4).

Αθηνά, 11/8/1854

Στο επόμενο φύλλο της Αθηνάς, της 11ης Αυγούστου του 1854, στη στήλη «ΔΙΑΦΟΡΑ», (Αθηνά, 11/8/1854, σ. 3), αναφέρεται ότι πολλές ψυχές στην πόλη [της Αθήνας] καταλήφθηκαν μέσα στη βδομάδα από τον φόβο της χολέρας, λόγω του ότι έφτασαν τα νέα για σποραδικά κρούσματα σε διάφορα κεντρικά μέρη. Η εφημερίδα επιχειρεί να διασκεδάσει τους φόβους, δημοσιεύοντας τον υγειονομικό κατάλογο των αποβιωσάντων από τη χολέρα στην πόλη της Αθήνας, ο οποίος αριθμεί 59 άτομα, 29 εκ των οποίων «Γραικοί» (Αθηνά, 11/8/1854, σ. 3). Υπογραμμίζεται ότι οι θάνατοι αφορούν περισσότερο ανθρώπους της «κατωτάτης τάξεως» οι οποίοι ακολουθούν κακή διατροφή.

Αναφορές για τη χολέρα γίνονται και στα «Υγειονομικά Δελτία» (Αθηνά, 11/8/1854, σσ. 3-4). Εκεί γίνεται λόγος για κρούσματα και αποβιώσεις. Συμπεριλαμβάνονται κρούσματα «χολερίνης».

Έπειτα, αναπαράγεται από την *Εφημ. των Συζητήσεων* άρθρο με τίτλο «Ιατρικόν διά την χολέραν» (Αθηνά, 11/8/1854, σ. 4). Πρόκειται για άλλο ένα

«γιατροσόφι», που υποτίθεται ότι ανακούφιζε από τη χολέρα. Σημειωτέον ότι περιελάμβανε αλκοόλ («δύω κουτάλια ρακήν ή ρούμην»).

Αθηνά, 13/8/1854

Στη στήλη «ΔΙΑΦΟΡΑ» του φύλλου της 13ης Αυγούστου του 1854, αναφέρεται ότι έφτασε στον Πειραιά γαλλικό ατμόπλοιο με ειδήσεις και εφημερίδες από το Παρίσι μέχρι τις 6 Αυγούστου (παλ.ημερ.). Ύστερα, καταγράφεται ότι «χάρης τω Θεώ», μέχρι σήμερα η πρωτεύουσα χαίρει «άκραν υγείαν» («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 13/8/1854). Οι αρχές λάβανε αρκετή πρόνοια προς αποτροπή του «μιάσματος», και «αν εξακολουθήση η καθαριότης της πόλεως, η οποία εις πολλά μέρη χωλαίνει, και μάλιστα εν τη αγορά, όπου υπάρχουν τα λαχανοπωλεία και κρεοπωλεία, είμεθα βέβαιοι, ότι θέλομεν διαφύγει τον κίνδυνον» («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 13/8/1854). Αντίθετα, στον Πειραιά η χολέρα έκανε «μεγάλην θραύσιν», πλήττοντας με ορμή τους πένητες και τους απόρους που δεν τηρούσαν τα διαιτητικά παραγγέλματα. «Διά τούτο συνιστώμεν εις τους πολίτας αποχήν από των οπόρων και λαχανικών». Κατά τούτο, φανερώνεται ότι η αφήγηση της εφημερίδας Αθηνάς είναι προβληματική. Γνωρίζοντας εκ των υστέρων ότι η χολέρα μεταδίδονταν από το νερό, καθώς και ότι μέσω του νερού ενδέχεται να γίνονταν φορείς και μη καλά πλυμένα λαχανικά, η διαιτητική της προτροπή ενδέχεται να έχει πραγματικό έρεισμα· μα δεν μπορούμε να γνωρίζουμε εάν και γιατί αυτό να έπληττε αποκλειστικά τους πτωχούς. Δεν έπλεναν καλά τα φρούτα και τα λαχανικά, εν αντιθέσει με τους πλουσίους;

Σε ύφεση καταγράφεται η χολέρα στη Σύρο, ενώ έπαινοι αποδίδονται στα προνοιακά μέτρα του δημοτικού συμβουλίου της Ερμούπολης. Αντίστοιχα μέτρα «προτίθεται να μιμηθή και η πρωτεύουσα». Η χολέρα ενέσκυψε και στη Μύκονο. Πανηγύρι τελείται τον Δεκαπενταύγουστο στο Δαφνί, όπου συρρέουν κάτοικοι Πειραιά και Αθήνας. Επειδή ο Πειραιάς θεωρείται «επιχόλερος», οι αρχές καλούνται να φροντίσουν ώστε να μην αναμιχθούν στο πλήθος οι φθάνοντες στον Πειραιά

από τη θάλασσα («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 13/8/1854). Καταγράφονται κρούσματα, μεταξύ αυτών και «χολερίνης».

Ύστερα, παρατίθεται «Ιατρικόν διά την χολέραν», το οποίο είναι το ίδιο με εκείνο που δημοσιεύτηκε στο προηγούμενο φύλλο («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 13/8/1854). Αυτό ενδέχεται να σημαίνει ότι το εν λόγω «ιατρικόν» θεωρήθηκε αρκετά σημαντικό ώστε να δημοσιευτεί εκ νέου.

Αθηνά, 16/8/1854

Στη στήλη «ΔΙΑΦΟΡΑ» του φύλλου της Αθηνάς, 16 Αυγούστου του 1854 (Αθηνά, 16/8/1854, σσ. 2-3), αναφέρεται ότι ο βασιλιάς και η βασίλισσα προσέφεραν 3.000 δραχμές από το ιδιαίτερο ταμείο τους για την περίθαλψη των απόρων, σε περίπτωση που «ο μη γένοιτο» ενσκήψει η χολέρα. Αυτό παρουσιάζει ενδιαφέρον στο πλαίσιο μιας οικονομίας της χολέρας (Ψαλιδόπουλος, 2019).

Η επιτροπή συνδρομών εξέφρασε την ευγνωμοσύνη της για «την γενναίαν των συνδρομήν». Η Αθηνά παρατηρεί ότι ευλπιστεί το παράδειγμά τους να μιμηθούν και οι υπουργοί και πάντες οι φιλελεύθεμοι. Επίσης, η χολέρα ενέσκηψε και στην πόλη Μπρίντιζι της Ιταλίας, στο βασίλειο της Νάπολης, επί του Αδριατικού κόλπου. Κατά συνέπεια, επειδή τα πλοία που διέρχονται τον Κορινθιακό κόλπο προσορμίζονται στο Μπρίντιζι, απαγορεύτηκε να εισπλεύσουν τον Κορινθιακό εάν δεν λάβουνε πρώτα ελεύθερη κοινωνία στο λοιμοκαθαστήριο του Αγίου Σώστη (Αθηνά, 16/8/1854, σ. 3).

Ο γαλλικός στρατός στον Πειραιά αποφάσισε να «αραιωθεί». Οι μισοί φεύγουν, κατευθυνόμενοι κάποιοι προς το χωριό της Αττικής «Σταμάτται», και κάποιοι προς το Σούνιο. Η επιδημική νόσος του Πειραιά εξακολουθεί να θερίζει κάθε μέρα τρεις έως τέσσερις ζωές, με αποτέλεσμα να έχουνε μείνει στην πόλη ελάχιστοι κάτοικοι, οι οποίοι μάλιστα εμποδίζονται από την αστυνομία να την εγκαταλείψουν (Αθηνά, 16/8/1854, σ. 3).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι η δημόσια υγεία της πρωτεύουσας δεν προσβλήθηκε «άχρις ώρας», αλλά οι συντάκτες της Αθηνάς γράφουν ότι, «επαναλαμβάνομεν, ότι η Κυβέρνησις οφείλει να λάβη σύντονα μέτρα προς αποτροπήν του μιάσματος» (Αθηνά, 16/8/1854, σ. 3). Δηλαδή, ανεξάρτητα από την πορεία της νόσου, η οποία δεν φαίνεται να είναι προς το παρόν δραματική στην Αθήνα, η εφημερίδα έχει αλλάξει άρδην τη στάση της απέναντι στη διαχείριση της επιδημίας, καλώντας την κυβέρνηση να λάβει δραστικά *προληπτικά* μέτρα. Αυτό προκαλεί εντύπωση δεδομένης της πρότερης στάσης της εφημερίδας απέναντι στη νόσο, και ενδεχομένως οφείλεται στα διδάγματα από άλλες περιοχές περιοχές της επικράτειας και συγκεκριμένα της Αττικής, στον Πειραιά.

Παρακάτω, πληροφορούμαστε ότι η Ακαδημία των Παρισίων επρόκειτο να εκδώσει πραγματεία «περί της κολλητικότητος της χολέρας», την οποία ανέβαλε λόγω των «εκτάκτων περιστάσεων», στις οποίες έχει περιέλθει η Ευρώπη λόγω του «ανατολικού πολέμου» (Αθηνά, 16/8/1854, σ. 3). Δεν διευκρινίζεται περαιτέρω γιατί ο Κριμαϊκός πόλεμος απέτρεψε την έκδοση ενός επιστημονικού συγγράμματος για τη μεταδοτικότητα της χολέρας, πώς αυτά τα δύο συνδέονται.

Λόγω της χολέρας οι εισπράξεις των τελωνείων Πειραιά, Σύρου κ.λπ. ελαττώθηκαν αισθητά και κατά συνέπεια η κυβέρνηση αντιμετωπίζει «οικονομικά στενοχωρίας» (Αθηνά, 16/8/1854, σ. 3). Παρακάτω παρατίθενται πληροφορίες για τα κρούσματα χολέρας και «χολερίνης» και για τις αποβιώσεις. Η παρουσία του γαλλικού στρατού αναφέρεται ότι αραιώνει περαιτέρω από τον Πειραιά.

Αθηνά, 18/8/1854

Στο φύλλο της 18ης Αυγούστου του 1854 αναφέρεται στη στήλη «ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ» ότι η χολέρα ελαττώθηκε αισθητά στη Μασσαλία, ενώ στη Γένοβα τα καθημερινά κρούσματα ήταν 159, εκ των οποίων τα 94 θανατηφόρα, σύμφωνα με τις τελευταίες ειδήσεις από Γαλλία και Ιταλία (Αθηνά, 18/8/1854, σ. 2). πρίγκιπας Σαττριανός κάλεσε από τη Νάπολη στρατεύματα στο Παλέρμο της Σικελίας για να καταστείλουν κίνημα

που εκδηλώθηκε με αφορμή τη χολέρα, για να αποβιβαστούν στην ξηρά. Η επιτροπή υγείας διαφώνησε, μα αυτός επέμεινε. Ο λαός επαναστάτησε και χύθηκε πολύ αίμα. Στην Κατάνια επικρατεί αντίστοιχο κίνημα, απειλώντας με θάνατο και εξολόθρευση των αρχών σε περίπτωση που εμφανιστεί έστω και ένα κρούσμα χολέρας στην πόλη. Ο στρατός εξήλθε από την πόλη για να εξευμενίσει τα πνεύματα, αλλά εις μάτην: ο λαός επαναστάτησε όπως στο Παλέρμο. Το ίδιο και στις Συρακούσες. Η χολέρα κάνει «μεγάλην θραύσιν» και εις Πετρούπολιν, όπως και στη Βάρνα, με 300 θανάτους τη μέρα. Από τη Ζουάγα «έμεινεν ή τόνομα μόνον». Τα δύο τρίτα του αγγλικού συντάγματος 41 πέθαναν ή ασθένησαν. Η επιδημία χολέρας επιδεινώθηκε και σε Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη και Ανδριανούπολη (Αθηνά, 18/8/1854, σσ. 3-4).

Παρακάτω, στη στήλη «ΔΙΑΦΟΡΑ», καταγράφεται ότι 500 Γάλλοι από τον Πειραιά κατασκήνωσαν στο Δαφνί, ενώ οι υπόλοιποι ετοιμάζονται να κατασκηνώσουν αλλού. «Ουδεμιά αμφιβολία ότι η αρραίωσις αύτη θέλει εξαλείψει την εστίαν της νόσου εκ του Πειραιώς» (Αθηνά, 18/8/1854, σ. 3). Σύμφωνα με τις τελευταίες ειδήσεις από τη Σύρο, η χολέρα βρίσκεται σε ύφεση διότι ενώ προηγουμένως πέθαιναν περίπου 20-25 άτομα την ημέρα, ο αριθμός μειώθηκε.

Ύστερα, παρατίθεται ανταπόκριση από τη Σύρο. Γράφεται ότι χολέρα ενέσκηψε στο νησί σποραδικά περί τον Ιούλιο, αλλά τις τελευταίες μέρες του μήνα και τις δύο πρώτες του Αυγούστου η κατάσταση έγινε τόσο ανεξέλεγκτη ώστε η αστυνομία εξέδωσε περί τα 1.500 διαβατήρια για τις γειτονικές νήσους. Χαρακτηριστικά αναφέρεται στη συνέχεια:

Τότε εξύπνησαν αι αρχαί και συνεκρότουν συμβούλια, αν ήναι ή όχι χολέρα, και αν η νήσος πρέπει να τεθή υπό κάθαρσιν· και επειδή και τα δύο ταύτα ζητήμ[α]τα ελύθησαν κατεφατικώς παρά των Ιατρών, επαρουσιάσθη το τρίτον, εάν τα πλοία και οι εβάται των δύνανται να καθαρισθώσι εις τα λοιμοκαθαρητήρια των ελλ[η]νικών νήσων ή μόνον εις τα κεντρικά (Αθηνά, 18/8/1854, σ. 3· υπογράμμιση δική μου)

Βλέπουμε δηλαδή ότι ο ανταποκριτής από τη Σύρο και κατ' επέκταση η *Αθηνά* που αναμεταδίδει τη γνώμη καταφέρονται με σκληρά λόγια εναντίον των αρχών και των ιατρών της Σύρου, που αδράνησαν διερωτώμενοι εάν αυτό που είχαν απέναντί τους ήτανε πράγματι χολέρα. Εδώ μπορούμε να δούμε μία περίπτωση όπου η εφημερίδα μεν έχει αλλάξει στάση απέναντι στη διαχείριση της επιδημίας, κάτι που δεν της απαγορεύει όμως να επιρρίψει ευθύνες στην Πολιτεία και στο επιστημονικό ιατρικό κατεστημένο για τη δικιά τους ολιγωρία. Κατά συνέπεια, συνάγουμε κάτι που ισχύει και στις μέρες μας, ότι δηλαδή οι δημοσιογράφοι και τα –έντυπα και μη– μέσα διακρίνονται από μια ευχέρεια να καρπώνονται τις δάφνες για το έργο τους όταν φέρονται να υιοθετούν «σωστή» γραμμή, μα να αποποιούνται την ευθύνη όταν τα λεγόμενα ή τα γραφόμενά τους αποδεικνύονται άστοχα· εν προκειμένω, αυτό μπορεί να γίνει έμμεσα, με το να δώσει η *Αθηνά* βήμα σε κάποιον που υποστηρίζει τα αντίθετα από εκείνα που η ίδια προπαγάνδιζε λίγο καιρό πριν· σε κάθε περίπτωση, η *Αθηνά* έχει το ελεύθερο να λέει το τάδε ή το δείνα και να κατηγορεί το κράτος ή τους γιατρούς εάν οι ισχυρισμοί της αποδειχθούν άτοποι, στη βάση του επιχειρήματος ότι *αναπαράγει* τις απόψεις άλλων, ότι δίνει φωνή σε ειδικούς. Με αυτό τον τρόπο, δεν είναι δυνατόν να υπάρξει λογοδοσία των μέσων μαζικής ενημέρωσης για τη θέση και το ρόλο τους στη δημόσια σφαίρα γύρω από ένα φλέγον ζήτημα της επικαιρότητας.

Η ανταπόκριση από Σύρο συνεχίζει:

Ούτως αι αρχαί εθεώρησαν αναγκαίον να ζητήσωσιν εξ Αθηνών οδηγίας· ο Μαυροκορδάτος έσπευσε να δώση όλας τα ευκολίας και περιπλέον πίστωσιν δέκα χιλιάδων δραχμών προς εξοικονόμησιν των προσφυγόντων τους οποίους αι αρχαί ηδύναντο να μεταχειρισθώσι προς καθαρισμόν της πόλεως· κατά δυστυχίαν όμως η αδράνεια των υπαλλήλων φαίνεται ακατανόητος (*Αθηνά*, 18/8/1854, σ. 3)

Κατά την *Αθηνά*, ο Μαυροκορδάτος φέρεται να κατέβαλε κάθε προσπάθεια προς διευκόλυνση του έργου της διαχείρισης της επιδημίας, παρέχοντας μεταξύ άλλων χρηματική βοήθεια 10.000 δραχμών για τον καθαρισμό της Ερμούπολης, έργο που

σύμφωνα με τον ανταποκριτή δεν ευοδώθηκε λόγω της αδράνειας των υπαλλήλων. Στη συνέχεια, αναφέρεται ότι «ύστερον από πολλούς γογγυσμούς» συνομολογήθηκε δάνειο 10.000 δραχμών και διορίστηκε υγειονομική επιτροπή. Αυτά τα μεγάλα χρηματικά μέσα απέβλεπαν στον καθαρισμό της συνοικίας των Ψαριανών, που θεωρήθηκε εστία της νόσου λόγω των στενών δρόμων και της σωρευμένης ακαθαρσίας των πυκνών κατοικιών, και οι φτωχές οικογένειες με μέλη που προσβλήθηκαν από χολέρα επρόκειτο να μετατοπιστούν. Το ένα έκτο του λαού της Σύρου ανεχώρησε. Οι αρμόδιες αρχές αλληλοκατηγορούνται μεταξύ τους για την αδράνεια:

Ο αστυνόμος παραπονείται ότι δεν τω χοργούνται τα μέσα διά να εκτελή τα αποφασισθέντα μέτρα, οι Ιατροί προ ημερών έδωκαν αναφοράν ζητούντες οικίαν τινά προς σύστασιν νοσοκομείου των χολερικών, επειδή εις το νοσοκο[μ]εῖον της πόλεως προσεβλήθησαν μετέφερον χολερικούς τινάς, και ούτω διεδόθη η νόσος και εις τους εκεί πάσχοντας από άλλας νόσους· αλλ' ούτε οι Ιατροί αυτοί έλαβον απάντησιν· ήδη μέλη τινά του δημοτικού συμβουλίου και της υγειονομικής επιτροπής ανεχώρησαν εις την εξοχήν, ή εκτός της νήσου επί λόγω ότι δεν έχουν την συνδρομήν των αρμοδίων της νήσου αρχών ευρισκομένων εις ρήξιν· αποσιωπώ την ακρίβειαν των τροφίμων, και την σπανιότητα αυτών, κάποτε δεν εύρομεν ούτε κρέας ή το επληρώσαμεν 2^{1/2} και 3 δραχμές την οκάν· διάφοροι εκθέσεις έγειναν περί των διατρεχόντων, αι μεν εμπιστευτικάί, αι δε επίσημοι προς διαφόρους υπουργούς, είθε να ληφθή η προσήκουσα πρόνοια, διά να εξαλειφθώσιν αι εστίαι του μολυσμού και απαλλαχθή η νήσος από την φθοροποιάν αυτήν μάστιγα. Ο πλοίαρχος Ψαριακός, και ο Ι. Λ. Ράλλης, προσεβλήθησαν και απέθανον χθες ούτοι και οι δύο ήσαν εκ των πλουσιωτέρων πλοιάρχων και εμπόρων (Αθηνά, 18/8/1854, σ. 3)

Τόσο τραγική παρουσιάζεται η κατάσταση στην Ερμούπολη της Σύρου σύμφωνα με τον ανταποκριτή του νησιού. Όμως, αμέσως παρακάτω, παρατίθεται Σημείωμα της Σύνταξης:

Άλλοι όμως ανταποκριταί μάς γράφουν το ενάντιον, ότι δηλ' τόσο η Νομαρχία, καθώς και η Δημαρχία κατέβαλλον και καταβάλλουσι πάσαν προσπάθειαν διά την μετρίασιν του κακού, ουδενός κόπου, ουδεμίας θυσίας φειδόμενοι, χάριν της κοινής σωτηρίας (Αθηνά, 18/8/1854, σ. 3)

Δηλαδή η Αθηνά εμφορείται από έναν πλουραλισμό ως προς την παρουσίαση της κατάστασης σχετικά με τη χολέρα, αποφεύγοντας να εμμένει σε μια μονοδιάσταση απεικόνιση των τεκταινόμενων. Αυτή η πολυφωνία μπορεί να θεωρηθεί ότι εκκινεί από φιλελεύθερες ιδεολογικές αρχές: ανεξάρτητα από το ποια ήταν πραγματικά η κατάσταση στη Σύρο (καθώς η Ιστορία είναι *μία* για όλους, απλώς καθένας τη βλέπει από διαφορετικές θέσεις), η σύνταξη της εφημερίδας Αθηνά φαίνεται να διακατέχεται από έναν σκεπτικισμό και μια επιφύλαξη να παρουσιάσει μονομερώς την κατάσταση, ίσως και λόγω της αναίρεσης της πρότερης στάσης της, στην οποία οδηγήθηκε· έτσι, κρατώντας μια επιφυλακτική στάση, σε περίπτωση που τα πράγματα δεν είναι (ακριβώς) έτσι όπως τα παρουσιάζει ο βασικός ανταποκριτής της, διατηρεί το δικαίωμα της «εύλογης αμφιβολίας» (reasonable doubt) σε περίπτωση που επρόκειτο να κατηγορηθεί ότι προωθεί μια συγκεκριμένη ατζέντα.

Η Αθηνά συνεχίζει με αυτοκριτικό πνεύμα, αλλάζοντας τη στάση της και απέναντι στο έργο των ιατρών που μετέβησαν από την Αθήνα στον Πειραιά:

Αν και πρότερον από πληροφοριών μη ακριβών επεκρίναμεν την διαγωγήν τινων ιατρών εν Πειραιεί, ήδη πληροφορηθέντες ακριβώς περί της διαγωγής αυτών σπεύδομεν ν' αποδώσωμεν τον προσήκοντα έπαινον εις τους εξ Αθηνών εις Πειραιά μεταβάντας αξιοτίμομυς ιατρούς ΚΚ. Βουσάκην, Καρατσάν, Σούτσον και Βρόσκην ίνα παράσχωσι την ιατρικήν των συνδρομήν εις τους πάσχοντας, οι μεν δύω πρώτοι εις τους πολίτας, οι δε δύω τελευταίοι εις το Γαλλικόν Νοσοκομείον, με μοναδικήν αυταπάρνησιν ως αληθείς και γνήσιοι οπαδοί της ιπποκρατείου τέχνης (Αθηνά, 18/8/1854, σ. 3)

Επικαλούμενη δηλαδή μια καλύτερη πληροφόρηση απ' ό,τι πριν, η Αθηνά αποσύρει ρητά τις κατηγορίες εναντίον των γιατρών, επιδιώκοντας μια αποκατάσταση της

φήμης και του έργου τους στον Πειραιά, απέναντι στη χολέρα. Αυτό είναι δείγμα μιας ώριμης και δημοκρατικής στάσης στη δημόσια σφαίρα.

Η ανταπόκριση από Πειραιά συνεχίζει:

Οι ρηθέντες ιατροί και άλλοι των οποίων τα ονόματα παρασιωπά ο ανταποκριτής μας δεικνύουν μεγάλην προθυμίαν εις το να συντρέχουν τους πάσχοντες. Αφέντες ούτοι εις Αθήνας και αναπαύσεις και πελατεΐαν, και συμφέροντα, έσπευσαν εις το πρώτον κρούσμα της χολέρας να μεταβώσιν εις Πειραιά και να εκτεθώσιν εις μέγαν κίνδυνον, μηδενός άλλου τολμώντος να προσφέρη εαυτόν θύμα υπέρ της σωτηρίας των ομοίων του. Προς τους στρατιωτικούς ιατρούς ΚΚ. Βρόσκην και Σούτσον, ο επί των στρατιωτικών υπουργός Κ. Καλλέργης εξέφρασε την ευχαριστίαν του διά της κατωτέρω προς τον στρατόν εγκυκλίου του, ο δε επί των εσωτερικών υπουργός δεν αμφιβάλλομεν ότι θέλει σπεύσει να πράξη και αυτός το ίδιον από μέρος όλης της κυβερνήσεως προς τους πολιτικούς ιατρούς ΚΚ. Βουσαάκην, Καρατσάν κλπ, ων τα ονόματα διαφεύγουσι την μνήμην μας, καθώς και προς τον άξιον και δραστήριον υπαστυνόμον Πειραιώς Κ. Μιχ. Λύτρον, διά την οποίαν έδειξαν μεγάλην δραστηριότητα κατά τας εκτάκτους ταύτας περιστάσεις, εις τας οποίας ευρέθη η πόλις του Πειραιώς (Αθηνά, 18/8/1854, σ. 3)

Βλέπουμε δηλαδή ότι η Αθηνά πλέκει το εγκώμιο των ιατρών για την προσφορά τους στη μάχη εναντίον της χολέρας, στην οποία επιδίδονται με ζήλο και αυταπάρνηση καθώς φαίνεται. Δεν γνωρίζουμε εάν και τι είδους πιέσεις μπορεί να ασκήθηκαν στην εφημερίδα που να δικαιολογούν αυτή τη μεταστροφή, ή εάν πρόκειται για μια αγνή αλλαγή στάσης στη βάση της αναγνώρισης του πρότερου λάθους του έντυπου μέσου. Ίσως μάλιστα η σκληρή κριτική που εξαπέλυσε η σύνταξη της Αθηνάς σε προηγούμενα φύλλα να έπαιξε τον ρόλο της, επικοινωνώντας επιτυχώς το λαϊκό αίτημα για επίταση των προσπαθειών καταπολέμησης της επιδημίας από μέρους της ιατρικής κοινότητας και της Πολιτείας, με αποτέλεσμα η εφημερίδα να μπορεί πλέον να τους «παραδεχτεί». Αυτό θα ήταν και το πιο δημοκρατικό σενάριο σχετικά με την πορεία της εναλλαγής

στάσης του μέσου απέναντι στη διαχείριση της επιδημίας. Σε κάθε περίπτωση, αυτή η αλλαγή στάσης μάς επιτρέπει να μιλήσουμε για μια δημοκρατική πραγμάτευση του ακανθώδους ζητήματος της χολέρας στη δημόσια σφαίρα, στη βάση επιχειρημάτων που εκκινούν από τη μεταβολή της υλικής πραγματικότητας, μέσα στη διάσταση του χρόνου, χωρίς φανατισμούς, μισαλλοδοξίες και φονταμενταλισμούς.

Ύστερα, δίνεται η είδηση ότι σύμφωνα με πληροφορίες, από τη στιγμή της διάγνωσης της χολέρας στον Πειραιά εκτιμάται ότι αποβίωσαν περί τους 120-125 κατοίκους-θύματα της νόσου, περίπου οι 15-20 εκ των οποίων δεν είχαν διαγνωστεί (Αθηνά, 18/8/1854, σ. 3). Παρακάτω καταγράφονται κρούσματα χολέρας, ενώ παρατηρείται ότι οι διάρροιες «εξακολουθούσιν». Στη συνέχεια, παρατίθεται «Ιατρικόν διά την χολέραν» διαγνωστεί (Α.Κ., Αθηνά, 18/8/1854, σ. 3). Όπως και πριν, δεν είναι σαφές γιατί ο συντάκτης του ιατρικού διατηρεί την ανωνυμία του. Ίσως αυτό να συνδέεται με την επιστημονικότητα ή μη του περιεχομένου του, η οποία μπορεί να τον εξέθετε δημοσίως.

Ακολουθεί εγκύκλιος του Υπουργείου Στρατιωτικών σχετικά με τη χολέρα («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 18/8/1854, σ. 3). Εκεί αναφέρεται ότι εξαιτίας της εμφάνισης χολέρας στον [κατοχικό] γαλλικό στρατό που σταθμεύει στον Πειραιά, ο Γάλλος στρατηγός ζήτησε «παρ' ημών² να τω παραχωρήσωμεν στρατιωτικούς τινας ιατρούς διά να παρέξωσι την συνδρομήν των» (Δ. ΚΑΛΛΕΡΓΗΣ, Υπ. Στρατ., «ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 18/8/1854, σ. 3). Οι στρατιωτικοί ιατροί β' τάξεως Π. Σούτζος και Χ. Βρόσκης, μόλις έμαθαν για την ανάγκη συνδρομής τους, προσφέρθηκαν αυθόρμητα με πολύ ζήλο και προθυμία. Ο υπουργός Καλλέργης εκτιμώντας την κίνησή τους έδωσε την άδεια να μεταβούν στον Πειραιά και να παρουσιαστούν στον στρατηγό του γαλλικού στρατού για να λάβουν τις διαταγές του. Οι εν λόγω ιατροί

² Αξίζει να σημειωθεί ότι τη δεδομένη ιστορική στιγμή δεν φαίνεται να υπήρχε συγκροτημένος τακτικός ελληνικός στρατός (Ψαλιδόπουλος, 2019).

καταπιάστηκαν προ πολλών ημερών με τη θεραπεία των πασχόντων από χολέρα στο γαλλικό νοσοκομείο Πειραιά. Για αυτό τον λόγο, ο υπουργός Καλλέργης θεώρησε σκόπιμο να κοινοποιήσει στον [βαυαρικό] στρατό του Όθωνα «τα ευγενή και φιλόανθρωπα αισθήματα των ειρημένων στρατιωτικών ιατρών», εκφράζοντας την πλήρη του ευαρέσκεια προς αυτούς (Δ. ΚΑΛΛΕΡΓΗΣ, Υπ. Στρατ., «ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 18/8/1854, σ. 3). Ίσως αυτή η στάση του υπουργού Στρατιωτικών απέναντι στους στρ. γιατρούς που μετέβησαν προς βοήθεια στον Πειραιά, δηλαδή η εκπεφρασμένη του συμπάθεια προς αυτούς, να επηρέασε και την αλλαγή στάση της Αθηνάς προς το έργο της ιατρικής κοινότητας.

Αθηνά, 20/8/1854

Στο φύλλο της 20ής Αυγούστου του 1854, στη στήλη «ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ» (Αθηνά, 20/8/1854, σσ. 2-3), η εφημερίδα Αθηνά προβαίνει σε μία καίρια για τους σκοπούς της παρούσης εργασίας δήλωση:

Ότι η θανατηφόρος χολέρα είναι κολλητική τούτο, νομίζομεν, δεν επιδέχεται πλέον αμφιβολίαν, αφού η νόσος αυτή μετεδόθη εις τα μέρη μας εκ πλοίων φερόντων ενταύθα ασθενείς, πάσχοντας υπό της νόσου ταύτης, και αφού τα ενδύματα αυτών των ασθενών μετέδωσαν την ασθένειαν, όχι μόνον εις τους όσοι τα ενεδύθησαν, αλλά και εις τας πλύστρας ακόμη, οίτινες είχαν λάβει ταύτα διά να τα πλύνωσι («ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ», Αθηνά, 20/8/1854, σ. 2).

Αυτή η πρώτη παράγραφος συμπυκνώνει πάρα πολλή καινοφανή πληροφορία σχετικά την επιδημία χολέρας στον Πειραιά, την οποία μάλιστα πληροφορία παρουσιάζει ως αυτονόητη και παραδεδομένη αλήθεια, αν και πουθενά πρωτύτερα δεν τη συναντήσαμε. Μα για να κατανοήσουμε καλύτερα τι μόλις ειπώθηκε χρειάζεται να «σπάσουμε» την πρόταση στις επί μέρους προκείμενες που την συναποτελούν: α) είναι πέραν πάσης αμφιβολίας ότι η θανατηφόρος χολέρα είναι «κολλητική», δηλαδή μεταδοτική· β) μεταδόθηκε από ασθενείς-επιβάτες των πλοίων του κατοχικού στρατού· γ) πιο συγκεκριμένα, μεταδόθηκε από τα ρούχα των

ασθενών· δ) χωρίς να χρειαστεί να τα φορέσουν όσοι την κόλλησαν, αφού ε) κόλλησαν ακόμη και οι πλύστρες που απλώς ήρθαν σε επαφή με αυτά για να τα πλύνουν.

Αυτή είναι μια πολύ συγκεκριμένη εκδοχή, ένα πολύ συγκεκριμένο αφήγημα για το πώς διαδόθηκε η χολέρα στην Αττική από τον κατοχικό γαλλικό στρατό. Αυτό το αφήγημα αν και παρουσιάζεται για πρώτη φορά στο εν λόγω μέσο, ωστόσο παρουσιάζεται ως αναμφισβήτητο. Φαίνεται να έχει προσδιοριστεί ο τρόπος μετάδοσης της χολέρας και, ως εκ τούτου, να έχει εξαχθεί ασφαλώς το συμπέρασμα ότι η χολέρα είναι κολλητική/μεταδοτική νόσος, αν και στα προηγούμενα φύλλα γινόταν ρητά λόγος για το χολερικό μίασμα. Ίσως στους συντάκτες της *Αθηνάς* να μην ήταν σαφής ο διαχωρισμός των επιστημονικών ιατρικών ερμηνευτικών σχημάτων ανάμεσα σε «μιασματικό» και «μεταδοτικό» – αν και κάτι τέτοιο μοιάζει μάλλον απίθανο, δεδομένου ότι, καταπώς φαίνεται, η ιατρική κοινότητα της πρωτεύουσας και της Αττικής ευρύτερα επηρέαζε και πληροφορούσε τα γραφόμενα στην εφημερίδα. Σε τελική ανάλυση, αν και η αλλαγή στάσης της *Αθηνάς* ως προς την κριτική απέναντι στην κυβέρνηση και τους γιατρούς, όπως είδαμε, μπορεί να γίνει κατανοητή στο πλαίσιο του δημοκρατικού διαλόγου της δημόσιας σφαίρας, η αλλαγή ερμηνείας και αφηγήματος συνολικά γύρω από τη χολέρα και την εξάπλωσή της στην Αττική με αυτό τον τρόπο μοιάζει αλλοπρόσαλλη. Μια εντελώς νέα εκδοχή για το πώς εξαπλώθηκε η χολέρα εισάγεται εκ του μη όντος σε μία παράγραφο αναιρώντας ό,τι έχει γραφτεί μέχρι τώρα. Μάλιστα αυτή η εκδοχή παρουσιάζεται ως αυταπόδεικτη αλήθεια. Αυτή η τακτική της *Αθηνάς* φέρνει κατά νου τον τρόπο με τον οποίο γραφόταν και ξαναγραφόταν η Ιστορία έτσι ώστε να ταιριάζει στο εκάστοτε κυβερνητικό αφήγημα που εξυπηρετούσε τις μεθοδεύσεις της στιγμής στο μυθιστόρημα *1984*: Ο μεγάλος αδελφός του Τζορτζ Όργουελ (1999), εξοβελίζοντας κάθε φορά στη λήθη του χρόνου ό,τι δεν συνέφερε τους κρατούντες.

Το άρθρο συνεχίζει καταδεικνύοντας περαιτέρω τη σύγχυση του γράφοντος περί την επιστημονική συζήτηση της εποχής:

Πώς δε διαδίδεται, εκ της αφής, ως η πανώλης, ή εκ του μιάσματος του αέρος, τούτο πρέπει να το μάθωμεν από των φυσιολόγων και των ιατρών, ως έργον ανήκον εις αυτούς. Ούτοι πρέπει να ενασχοληθώσι και να μας φωτίσωσι προς τούτο, διότι εκ της γνώσεως της μεταδόσεως του μιάσματος ημπορούν οι Έλληνες να ωφεληθώσι τα μέγιστα («ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ», Αθηνά, 20/8/1854, σ. 2).

Για τους σκοπούς της παρούσης εργασίας, κρίνεται ορθοφρονέστερο να μην υπεισέλθουμε σε μία αναλυτικότερη πραγμάτευση της εμφανούς σύγχυσης στην οποία έχει περιέλθει ο συγγραφέας του άρθρου, δεδομένου ότι δεν έχει για εμάς εδώ ιδιαίτερο νόημα να καταδείξουμε εκ των υστέρων τα λάθη μιας επιστημονικοφανούς ανάλυσης σε πολιτική εφημερίδα του 19ου αιώνα, αναφορικά με επιστημονικές προσεγγίσεις που έχουν άλλωστε αποδεχθεί από καιρό εσφαλμένες. Περιοριζόμαστε, ωστόσο, να παραθέσουμε αυτούσια τα επίμαχα αποσπάσματα, τα οποία τρόπον τινά «μιλάνε από μόνα τους», όπως εν προκειμένω η διατύπωση περί «μεταδόσεως του μιάσματος» [sic]. Εκείνο που είναι σημαντικό για εμάς εδώ είναι ότι ο συντάκτης παραδέχεται την πρωτοκαθεδρία των επιστημόνων ιατρών, αναφορικά με την τεκμηρίωση του τρόπου εξάπλωσης της χολέρας. Στα 1854, δηλαδή, ένα «σοβαρό μέσο» της Αθήνας της εποχής αναγνωρίζει ότι οι πλέον αρμόδιοι για να μιλήσουν για μια επιδημική νόσο και την αιτιολογία της είναι οι ειδικοί επιστήμονες ιατροί, και όχι οποιοσδήποτε άλλος, είτε πρόκειται για τσαρλατάνο, είτε απλώς για δημοσιολογούντα. Αυτό αποτελεί σημαντική απόδειξη μιας ορθολογικής δημόσιας σφαίρας με εμπιστοσύνη προς τους ειδικούς.

Όσα ακολουθούν έχουν περισσότερο ενδιαφέρον. Σύμφωνα με την Αθηνά, εκείνο που μοιάζει σωτήριο για την αποφυγή της χολέρας είναι «η καθαριότης του σώματος, και η εντός και εκτός των οικιών, η δίαιτα (...)» («ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ», Αθηνά, 20/8/1854, σ. 2). Ακολουθούν περισσότερες διατροφικές και άλλες συμβουλές προστασίας από τη χολέρα. Σημασία έχει ότι αυτή τη φορά: «η δ' αποχή του οίνου και του ρακίου, τα οποία πολύ βλάπτουν εις την περίστασιν ταύτην τους ανθρώπους, εθεωρήθη αναγκαιοτάτη, διότι τα τοιαύτα θεωρούνται ως δηλητήρια

φάρμακα», άλλη μία στροφή 180 μοιρών σε σχέση με το τι γράφονταν στην *Αθηνά* σε προηγούμενα φύλλα.

Επίσης, συστήνεται «προς άπαντας τους Έλληνες» η φυγή από τους μολυσμένους τόπους. Η χολέρα ενέσκηψε και στις τάξεις των Άγγλων στρατιωτών του Πειραιά, κάνοντας μάλιστα μεγαλύτερη «θραύση» σε αυτούς, καθώς διέμεναν σε οικίες ενώ οι Γάλλοι σε σκηνές. Επαινείται ο Άγγλος αρχηγός του στρατού για τη διαχείριση της κατάστασης, που οδήγησε στην «άκραν υγείαν και ευεξίαν» του αγγλικού στρατεύματος. Τα βήματα των Άγγλων ακολουθούν οι Γάλλοι: απόσπασμα 1.500 στρατιωτών πρόκειται να σταλεί στα Πατήσια. Με αυτό τον τρόπο, ελπίζεται ότι σύντομα θα καθαρίσει ολόκληρος ο Πειραιάς από τη χολέρα – αρκεί η αστυνομία να μην επιτρέψει στους ιδιοκτήτες σπιτιών που πλήχθηκαν από χολέρα να παραλάβουν από εκεί ενδύματα και ρουχισμό προτού τα βρέξουν για να τα καθαρίσουν με νερό· η καύση τους κρίνεται άσκοπη («αμαρτία») αφού το «μιάσμα» εξαλείφεται με το βρέξιμο («ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ», *Αθηνά*, 20/8/1854, σσ. 2-3).

Ακολουθεί άλλη μία μεγάλη μεταστροφή της *Αθηνάς*:

Τελευταίον και η άτακτος και δυστυχής προφύλαξις, ήτις έγινε και γίνεται διά την πόλιν των Αθηνών, απήλλαξε ταύτην από του θανατηφόρου τούτου νοσήματος, ενώ αν έμενεν η κοινωνία του Πειραιώς μετά της πόλεως μας όλως ελευθέρα, ήτο αδύνατον να μην ήθελε προσβληθή παντού και η πόλις αύτη, και να μη ερημωθή, ως ο Πειραιεύς. Απόδειξις δε και ότι η προφύλαξις από της χολέρας σώζει και πόλεις και ανθρώπους είναι και ο αυστηρός περιορισμός, τον οποίον η αστυνομία μας διέταξεν εις ολίγα τινά οικήματα, εις τα οποία είχε αναφανή η νόσος αύτη· διέταξε δε και τον άμεσον χωρισμόν των εν αυτοίς οικούντων από της πόλεως και των άλλων κατοίκων αυτής, και ούτω δεν διεδόθη το κακόν («ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ», *Αθηνά*, 20/8/1854, σ. 3).

Εδώ χρειάζεται να γίνει μια παρατήρηση. Η αλλαγή στάσης της *Αθηνάς* ενδεχομένως συνδέεται με την αλλαγή πολιτικής για τη διαχείριση της χολέρας.

Όπως είδαμε παραπάνω («ΔΙΑΦΟΡΑ», *Αθηνά*, 26/7/1854, σ. 3), προ μηνός η *Αθηνά* ασκούσε εμμέσως καυστική κριτική, επιδιδόμενη μάλλον σε ειρωνεία και σαρκασμό, προς την κυβέρνηση για το γεγονός ότι η καραντίνα και η απαγόρευση μετακίνησης μεταξύ Αθήνας και Πειραιά ίσχυε μόνο για τους ντόπιους και όχι για τα κατοχικά αγγλογαλλικά στρατεύματα (που όπως θυμόμαστε ανεβοκατεβαίνανε ελεύθερα). Εκκινώντας από αυτή την υλική πραγματικότητα, η *Αθηνά* ευλόγως αναρωτιόταν γιατί να ισχύει μεροληπτικά η απαγόρευση κυκλοφορίας – αν η χολέρα μεταδίδεται, δεν μπορεί να μεταδίδεται μόνο από τους Έλληνες και όχι από τους Αγγλογάλλους· κατά συνέπεια, καλούσε σε άρση του μέτρου, διότι δεν τηρούνταν καθολικά. Έτσι, σχεδόν ένα μήνα μετά («ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ», *Αθηνά*, 20/8/1854, σ. 3), βλέπουμε η *Αθηνά* να επαινεί την απαγόρευση μετακινήσεων μεταξύ Αθηνών και Πειραιά, ως μέτρο που περιορίσε την εξάπλωση της νόσου, κάτι που φαινομενικά μοιάζει παράδοξο δεδομένης της προγενέστερης στάσης της. Μα εκείνο που έχει αλλάξει στην υλική πραγματικότητα είναι ότι αυτή τη φορά τα αγγλογαλλικά στρατεύματα αποχωρούν από τον Πειραιά, μετακινούμενα προς περιοχές εκτός του αστικού ιστού, για να απομονωθούν, με στόχο να μην μεταδώσουν τη χολέρα είτε σε στρατιώτες που δεν προσβλήθηκαν ακόμη είτε στον άμαχο πληθυσμό. Κατά συνέπεια, και με αφορμή τούτο, η *Αθηνά* μπορεί πλέον να επαινέσει την κυβέρνηση για την εφαρμογή της απαγόρευσης επικοινωνίας Αθηνών και Πειραιά, αφού τώρα το μέτρο εφαρμόζεται για όλους, χωρίς να δεχθεί τη λαϊκή κατακραυγή, όπως κατά τα φαινόμενα θα συνέβαινε εάν υποστήριζε ένα περιοριστικό μέτρο που ίσχυε μόνο για τους Έλληνες και το οποίο οι ξένοι θα μπορούσαν να παραβαίνουν ανεμπόδιστα.

Επομένως, η *Αθηνά* φαίνεται πως υιοθετεί μια στάση η οποία αφενός ευαισθητοποιείται απέναντι στο λαϊκό αίσθημα, εκφράζοντάς το –είτε με τη μορφή της οργής είτε της ικανοποίησης– όπου χρειάζεται, και αφετέρου επιδιώκει να επηρεάζει την κυβερνητική πολιτική προς την κατεύθυνση της υπεράσπισης της εθνικής ανεξαρτησίας ενάντια στην ξένη κατοχή και υπέρ της προστασίας του πληθυσμού σε επιστημονική ιατρική βάση. Είναι κρίμα που η επιστημονικότητα των

ισχυρισμών του συγκεκριμένου εντύπου, ή αντίστροφα, η προτίμηση για συγκεκριμένες επιστημονικές θεωρήσεις εις βάρος άλλων, δεν εκκινεί από μια επιστημονική αφετηρία· μα έχει στον πυρήνα της πολιτικά παίγνια και σκοπιμότητες· η επιστήμη, η επιστημονική ιατρική, γίνεται άθυρμα συμφερόντων και συσχετισμών πολιτικής ισχύος· μα τουλάχιστον η *Αθηνά* φέρεται να έχει στην καρδιά της το εθνικό συμφέρον, να δίνει φωνή στο λαϊκό αίσθημα, και, τουλάχιστον εσχάτως, να θέτει προτεραιότητα την εξάλειψη της νόσου από την Αττική και, γενικότερα, την Ελλάδα. Παίζει το ρόλο της άσκησης πίεσης στους πολιτικούς και στην ιατρική κοινότητα, εγκαλώντας τους να λογοδοτήσουν για την κατάσταση και για τις αποφάσεις υγείας. Λαμβάνει υπόψη την κοινή γνώμη και επικοινωνεί τις ανησυχίες της στη δημόσια σφαίρα.

Στην επόμενη στήλη («ΔΙΑΦΟΡΑ», *Αθηνά*, 20/8/1854, σ. 3), αναγγέλλεται ότι η δημόσια υγεία της πρωτεύουσας ευρίσκεται «εις λίαν ευάρεστον κατάστασιν». Στη Σύρο η χολέρα βρίσκεται σε ύφεση. Στη Μύκονο καταγράφονται 12 κρούσματα. Ο γαλλικός στρατός που κατασκήνωσε στο Δαφνί δεν παρουσίασε χολερικό σύμπτωμα. Ύστερα καταγράφονται τα κρούσματα στον Πειραιά, όπου αναφέρεται και μία «χολερίνη». «Η εμπροσθοφυλακή του Γαλλικού στρατού θέλει στρατοπεδεύσει εις Πατήσια, προσδιορίσασα και τας οικίας εντός των οποίων θέλει καταλύσει» («ΔΙΑΦΟΡΑ», *Αθηνά*, 20/8/1854, σ. 4). Η χολέρα βρίσκεται σε πλήρη ύφεση στο Παρίσι.

Αθηνά, 24/8/1854

Στο επόμενο φύλλο, την 24η Αυγούστου του 1854, στη στήλη «ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ», η *Αθηνά* απαριθμεί τα δεινά των τελευταίων ετών, από το 1850, που πλήττουν την Ελλάδα. Έτσι, ύστερα από μερικές παραγράφους, χαρακτηριστικά γράφει:

Αλλά δεν ήρκεσαν και ταύτα τα δεινά· ήλθεν επί τέλους και η ολέθρια χολέρα εις τον δυστυχή τούτον τόπον, τον οποίον ενέκρωσεν όλως διόλου. Την σήμερον το τελωνείον της Σύρου, το τελωνείον του Πειραιώς και άλλα, εκ των οποίων

ελάμβανεν εκ του προχείρου κάμποσον χρηματικόν η Κυβέρνησίς μας, είναι σχεδόν κλεισμένα· ώστε αν παρατηρήση τις την κατάστασίν μας, βλέπει, ότι από παντού εστέρευσαν αι πηγαί, αίτινες εξωογόνουν το κράτος, και η Ελλάς ευρίσκεται σήμερον, ως εις αμμόδη τινά έρημον της Αφρικής, κατάξηρον και άγονον παντάπασι, όπου δυσκόλως δύναται να ζήση ζώσα ψυχή («ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ», Αθηνά, 24/8/1854).

Επομένως, η βασικότερη συνέπεια της επιδημίας, σύμφωνα πάντα με την Αθηνά, φέρεται να είναι η οικονομική «νέκρωση» ορισμένων από τα σημαντικότερα τελωνεία μας, που απέφεραν μεγάλα έσοδα στο ελληνικό δημόσιο. Συνέπεια σημαντικότερη και από την απώλεια ανθρώπινων ζωών;

Πέρα από τη δολοφονία του ζεύγους Λιβς, που αναφέρεται παρακάτω («ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ», Αθηνά, 24/8/1854, σ. 3), ενδιαφέρον παρουσιάζει περιστατικό που παρατίθεται στη στήλη «ΔΙΑΦΟΡΑ» και αφορά τον Χίο έμπορο Ευμορφόπουλο (Αθηνά, 24/8/1854, σ. 3). Συγκεκριμένα, ο διοικητής του εν Ελλάδι αγγλικού στρατού φέρεται να ζήτησε από τον Ευμορφόπουλο να του ενοικιάσει την κατοικία του. Ο Ευμορφόπουλος σκέφτηκε ότι αν αρνούνταν, ίσως να μην μπορούσε να σώσει την οικία του από τους Γάλλους. Έτσι, δέχτηκε, ζητώντας ως αντάλλαγμα από τον Άγγλο αξιωματικό μία χάρη: να μεσολαβήσει ώστε να του επιτραπεί να μεταφέρει τα έπιπλά του από τον Πειραιά στην Αθήνα (απ' ό,τι φαίνεται, σε καθεστώς κατοχής, ο ξένος παράγοντας είχε μεγαλύτερο λόγο στα εσωτερικά της Ελλάδας και την εφαρμογή του νόμου απ' ό,τι οι ίδιοι οι Έλληνες). Μα ο Άγγλος του απάντησε πως δεν θα μπορούσε να γίνει ποτέ αίτιος για να καταπατηθεί υγειονομικός νόμος. Η άρνησή του προκάλεσε τον σεβασμό του Ευμορφόπουλου, ο οποίος του προσέφερε την οικία του. Έχει ενδιαφέρον ο σχολιασμός του γεγονότος από την Αθηνά:

Οι συνειθισμένοι να σέβωνται τους νόμους της πατρίδος των, σέβονται και τους των άλλων εθνών. Αλλά τότε μόνον ευδαιμονούν τα έθνη, όταν σέβωνται τους νόμους των· τότε είναι και ισχυρά και τότε διατηρείται μεταξύ αυτών και η κοινή ευταξία, όπως εις την Αγγλίαν, όχι υπό ωπλισμένης δυνάμεως, αλλ' υπό απλών

κλητήρων, αόπλων φερόντων ανθ' όπλου εν μικρόν ξύλον, κοντήτορον του πήχεως, και τούτο πάντοτε σχεδόν κρυμμένον («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 24/8/1854, σ. 3).

Στην επόμενη είδηση, επαινείται η συμπεριφορά των Άγγλων στρατιωτών στην Πεντέλη ως «αληθινών χριστιανών», λόγω αγαθοεργίας τους («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 24/8/1854, σ. 3). Παρακάτω δίνονται στατιστικά για τη χολέρα σε Πειραιά και Σμύρνη.

Καταληκτικά, στην είδηση με τίτλο «Περίληψις περί ενσκηψάσης χολέρας εις την νήσον Μύκωνον» (Ρ. ΠΑΛΑΜΙΔΗΣ, Αθηνά, 24/8/1854, σ. 4), ο υπουργός Εσωτερικών γράφει ότι η νόσος χολέρα εισχώρησε στην πόλη της Μυκόνου «διά πλοίων μεμολυσμένων αφιχθέντων εκεί εκ Σύρου». Κατά συνέπεια, οι αξίξεις από τη Μύκονο θα υποβάλλονται στη διαδικασία της κάθαρσης των «επιχολέρων».

Αθηνά, 25/8/1854

Στη στήλη «ΔΙΑΦΟΡΑ» του φύλλου της 25ης Αυγούστου του 1854, παρατίθεται είδηση που δεν είναι άμεσα σχετική με τη χολέρα, είναι όμως χαρακτηριστική της κατάστασης που επικρατούσε την εποχή που εξετάζουμε ως προς την υγεία. Συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι στη Θήβα δεν υπάρχει σχεδόν κανένας γιατρός, και ότι οι άνθρωποι πεθαίνουν «δωρεάν», ενώ θα μπορούσαν να ζήσουν εάν υπήρχαν γιατροί. Ο «υπάρχων προσκαλούμενος» δεν πηγαίνει, με αποτέλεσμα να πεθαίνουν οι δύστυχοι χωρικοί. Μάλιστα ένας γιατρός αρνήθηκε να επισκεφθεί ασθενή, παρότι του προσφέρθηκαν 20 τάλληρα, με αποτέλεσμα ο τελευταίος να χάσει τη ζωή του. Η Αθηνά καταλήγει ότι είναι δίκαιο η κυβέρνηση να αποστείλει έναν «επιστήμονα ιατρόν» στη Θήβα, «τουλάχιστον χάριν φιλανθρωπίας, αν όχι κατά χρέος» («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 25/8/1854, σ. 3).

Έπειτα, γίνεται εκ νέου λόγος για τη χολέρα. Η κυβέρνηση προτίθεται να αποκαταστήσει την ελεύθερη συγκοινωνία Πειραιά και Αθήνας εάν παρέλθουν

πέντε ημέρες από το τελευταίο κρούσμα, στο διάστημα των οποίων δεν θα καταγραφεί κανένα κρούσμα. Η Αθηνά παρατηρεί:

Ομολογούμεν ότι αναγκαία είναι η αποκατάστασις της συγκοινωνίας, αλλ' αφ' ετέρου απαιτείται μεγάλη προσοχή διά να μη πάθωμεν αφ' ό,τι η θεία πρόνοια μάς διεφύλαξεν άχρι τούδε σώους και αβλαβείς («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 25/8/1854, σ. 3).

Επομένως, το μέσο φαίνεται να τηρεί μετριοπαθή στάση, αναγνωρίζοντας αφενός την ανάγκη της αποκατάστασης της συγκοινωνίας για οικονομικούς λόγους, αφετέρου όμως τονίζοντας ότι προτεραιότητα έχει η υγεία και η πρόληψη της χολέρας. Ενδιαφέρον έχει η επίκληση στη θεία πρόνοια.

Ύστερα, δίνεται ανταπόκριση από τον Πειραιά, όπου η εφημερίδα επαινείται για τα καλά της λόγια προς τους γιατρούς, τον ζήλο και την αυταπάρνησή τους, όμως επισημαίνεται ότι «παραλείψατε, κύριε συντάκτα, τον Διευθυντήν Κ. Πάκμορα, Διευθυντήν της αστυνομίας Πειραιώς, εκπληρούντα μετά ζήλου τα χρέη του και τον Ιατρόν Κ. Ρεβελάκην· ο τελευταίος υποστάς ασθένειαν έχει ανάγκην ν' αλλάξη τόπον χάριν της υγείας του, και μολοντούτο δεν ρίπτει την ασπίδα διά να αναχωρήση, αλλά μένει και θέλει μένει καταπολεμών την νόσον μέχρι της εντελούς εξαλείψεώς της («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 25/8/1854, σ. 3).

Στη συνέχεια, ο ανταποκριτής του Πειραιά συνεχίζει:

Η νόσος, φίλε μου, αν δεν δύναμαι να είπω ακόμη ότι εξαλείφθη, λέγω ότι πλησιάζει προς την εξαλείψιν της. Η ιατρική τέχνη, η καθαριότης της πόλεως και όλα τα παρά της Αστυνομίας ενεργηθέντα και ενεργούμενα συμβάλλοντα προς την υγείαν, και οφειλόμενα εις την δραστηριότητα και ατχύτους προσπάθειάς του Πάκμορος και του Λύτρου, και η αραίωσις των κατοίκων και του συμμαχικού στρατού έκαμον την νόσον ισχυρώς επιμένουσαν να υποχωρήση («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 25/8/1854, σ. 3).

Τα εύσημα για την θετική πορεία της επιδημίας αποδίδονται λοιπόν πρωτίστως στην ιατρική επιστημονική κοινότητα της Αττικής και επίσης στη στάση της Αστυνομίας, καθώς και στην αραιώση του πληθυσμού αλλά και του κατοχικού στρατού από τον Πειραιά.

Δεν είναι απάτη, εάν σοι προσθέσω, ότι η ιατρική τέχνη εν Πειραιεί θέλει παρουσιάσει νέον θεραπευτικόν σύστημα κατά της χολέρας, σύστημα του οποίου οι καρποί θέλει καταδειχθώσιν ακολούθως, και το οποίον κολακεύομαι να πιστεύω ότι θέλουσιν επιδοκιμάσει όλοι οι ιπποκράται («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 25/8/1854, σ. 3).

Ο ανταποκριτής, λοιπόν, καταλήγει μεγαλοστόμως, ισχυριζόμενος ότι η πρακτική εμπειρία του Πειραιά θα επιτρέψει στην ιατρική επιστήμη να αναπτύξει νέο θεραπευτικό σύστημα εναντίον της χολέρας, σύστημα παγκόσμιας εμβέλειας. Δεν γνωρίζουμε εάν πράγματι η επιδημία του Πειραιά και η διαχείρισή της από την εκεί ιατρική κοινότητα συνεισέφερε πράγματι, σε κάποια κλίμακα, στην ανάπτυξη καινοτόμων παρεμβάσεων για την αντιμετώπιση της χολέρας, οι οποίες να υιοθετήθηκαν από τη διεθνή ιατρική κοινότητα.

Παρακάτω, αναφέρεται ότι 25 αδελφές του Ελέους «διέβησαν προχθές εκ Πειραιώς αποστελλόμεναι» στον στρατό της Ανατολής [σ.σ.: Κριμαϊκός πόλεμος] για να υπηρετήσουν τους ασθενείς στα νοσοκομεία. Άλλες 50 ήταν έτοιμες να αναχωρήσουν με προορισμό τη Γαλλία. Η ηγουμένη του Μοναστηρίου ελπίζει να ανεβάσει τον αριθμό τους στις 100. Επίσης, σύμφωνα με τις ιατρικές εφημερίδες του Παρισιού, από τον Φεβρουάριο του 1854 απεβίωσαν 44.000 άνθρωποι από χολέρα. Δεν καταγράφηκαν κρούσματα χολέρας ή «χολερίνης» ούτε αποβιώσεις στον Πειραιά, παρά μόνον λίγες διάρροιες («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 25/8/1854, σ. 3).

Έπειτα, δημοσιεύεται εγκύκλιος με τίτλο «Αριθ. 3, Η επί της προφυλάξεως των ενδεών από της χολέρας επιτροπή, Προς τους αξιοτίμους κατοίκως Αθηνών» («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 25/8/1854, σ. 3). Εκεί αναφέρεται ότι η βασιλική κυβέρνηση

έλαβε εγκαίρως δραστικότερα μέτρα για την παρεμπόδιση της χολέρας, η οποία μαστίζει ήδη Πειραιά, Ερμούπολη Σύρου (την εμπορικότερη πόλη της Ελλάδας) και απειλεί να εξαπλωθεί στην Αθήνα. Το ίδιο ισχύει και για τη Δημοτική Αρχή Αθηνών. Μα όσο δραστήρια κι αν είναι αυτά τα μέτρα, δεν επαρκούν για να καλύψουν τις πολυειδείς ανάγκες των κατοίκων, γιατί στηρίζονται μόνο στην ιατρική βοήθεια. Επομένως, γράφει η Αθηνά, απαιτούνται «και πολλά άλλα λίαν ουσιώδη και απαραίτητα», που να αποβλέπουν στην υγιεινή διατροφή των φτωχών «συγκατοίκων ημών». Για αυτό τον λόγο, το δημοτικό Συμβούλιο συνήλθε σε έκτακτη συνεδρίαση στις 12 του Αυγούστου, και συσκέφθηκε «περί του πρακτέου», καταλήγοντας στη σύσταση επιτροπής με σκοπό τη βοήθεια των αναξιοπαθούντων. Σε αυτό το πλαίσιο, οι υπογραφόμενοι αποτείνονται στους κατοίκους της πόλεως ζητώντας τη συνδρομή τους, διαβεβαιώνοντάς τους ότι η βοήθεια που θα προσφέρουν θα συντελέσει εμμέσως και στη δική τους σωτηρία, «επειδή της νόσου μη ενσκηπτούσης ή μη μεταδιδομένης ευκόλως» στους πτωχούς, θα είναι και όλοι οι υπόλοιποι πολύ ασφαλέστεροι («Αριθ. 3 ...», «ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 25/8/1854, σ. 3).

Το προϊόν «της φιλανθρώπου ταύτης εισπράξεως» θα δαπανηθεί για την προμήθεια καταλληλότερης τροφής και ενδυμασίας των «ενδεών της πόλεως», αγαθά χωρίς τα οποία όλοι αυτοί καταστούν «μάλλον υποκείμενοι εις τα κρούσματα της νόσου» («Αριθ. 3 ...», «ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 25/8/1854, σ. 3). Η διανομή των βοηθημάτων θα γίνει σύμφωνα με τον κανονισμό που εγκρίθηκε από το δημοτικό συμβούλιο και την προϊστάμενη αρχή. Ταυτόχρονα, όμως, θα δημοσιεύονται τακτικά στις εφημερίδες και τα ονόματα των συνεισφερόντων «προς το θεάρεστον και φιλάνθρωπον τούτον σκοπόν». Όσοι επιθυμούν να συνδράμουν μπορούν να αποστείλουν τις συνδρομές τους απευθείας στον ταμία της επιτροπής Παύλο Σκυλούδη, ο οποίος θα τους αποστείλει τα απαιτούμενα διπλότυπα. Γίνεται δεκτή βοήθεια και με τη μορφή ενδυμάτων ή οποιωνδήποτε άλλων ειδών. Υπογράφουν ο πρόεδρος της επιτροπής Ν. Κωστής, καθώς και τα μέλη Πρωτοσύγκελλος Κονοράος, Παυλ. Σκυλούδης, Κωνστ. Ν. Δόσιος, Ν. Δραγούμης, Γ.

Παυλίδης, Α. Κ. Μπαλάνος, Π. Σ. Κυριακός, Α. Μαλανδρινός και Γ. Χ. Δημητρίου («Αριθ. 3 ...», «ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 25/8/1854, σ. 3).

Βλέπουμε λοιπόν ότι πέρα από την ιατρική βοήθεια, μεγάλη σημασία τόσο για τη διαβίωση των κατοίκων της πρωτεύουσας όσο και για την αντιμετώπιση της χολέρας είχε και η οικονομική βοήθεια. Αυτό γιατί, στο ερμηνευτικό πλαίσιο της εποχής, το γεγονός ότι η χολέρα μεταδιδόταν από τα ρούχα και άλλα προσωπικά αντικείμενα σήμαινε ότι οι πτωχοί χρειάζονταν περισσότερα καθαρά ρούχα, ώστε το σύνολο του πληθυσμού να προφυλαχθεί από την εξάπλωση της χολέρας.

Ακολουθεί καταγγελτικό κείμενο που υπογράφει ο Στυλιανός Καζακόπουλος στο Άργος («Κύριε συντάκτα της Αθηνάς! ...», «ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 25/8/1854, σ. 3). Εκεί, ο ειρημένος γράφει ότι, επειδή η ιατρική αφορά τη ζωή του ανθρώπου, απαιτεί από αυτόν που την ασκεί εγγύηση ότι τη γνωρίζει καλά («ότι επίσταται αυτήν»). Το κείμενο του Καζακόπουλου μας ενδιαφέρει για να κατανοήσουμε το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο σχετικά με την ιατρική και την υγεία της εποχής:

Τοιαύτη δεν εγγύησις είναι το δίπλωμα του Πανεπιστημίου και η άδεια του Ιατροσυνεδρίου, άνευ των οποίων ο Νόμος θεωρεί τους μετερχόμενους αυτήν ως πράττοντας αξιόποινον πράξιν, διότι δεν δύναται τις να παίζη με την ζωήν των ομοίων του. Και όμως εν Άργει, ένθα τα πάντα είναι εις παραλυσίαν, υπάρχουν πολλοί οίτινες αγυρτικώς μέτερχονται τον ιατρόν· διό και εἰς [=ένας] των επιστημόνων ιατρών ηναγκάσθη να γνωστοποιήσῃ τούτο εις το επί των Εσωτερικῶν υπουργείον, το οποίον αμέσως διέταξε το Επαρχεῖον Ἀργους να λάβῃ τα κατάλληλα μέτρα. Αλλά το επαρχεῖον ωλιγώρει περί τούτου, εωσού πάλιν ο αυτός ιατρός ανεφέρθη εις αυτό δις, ἵνα λάβῃ ταχείαν πρόνοιαν. («Κύριε συντάκτα της Αθηνάς! ...», «ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 25/8/1854, σ. 3).

Ο Καζακόπουλος στη συνέχεια παραθέτει την απάντηση του Αστυνόμου Ἀργους:

«Ότι καθόσον αφορά τους ιατρούς Π. Καλμούχαν, Κ. Γεωργιάδην και Α. Λιναρδόπουλον, περί ων εν τη αναφορά πρόκειται, θέλει αποφανθή η Β.

Νομαρχία Αργολιδοκορινθίας, αν δύνανται του λοιπού να μετέρχωνται τον ιατρόν. Καθόσον δε αφορά τον Σκαρλάτον Χανίδη, ούτος έπαυσεν έκτοτε άμα απαγορευθείς παρά του Β. επαρχείου να μετέρχηται τον ιατρόν και να εκδίδη συνταγάς. Επομένως παρατηρούμεν ότι όχι μόνον καταδιωκτέος δεν είναι ο Κ. Χανίδης, παρακολουθών τον επιστήμονα ιατρόν Ηλίαν Ηλιάδην, αλλά και αξιέπαινος μάλιστα, διότι δεικνύει έφεσιν να ωφεληθή από επιστημονικάς γνώσεις· προς δε και ότι πας τις δύναται όταν έχη την επιθυμίαν και ανοχήν να βλέπη ασθενείς»!!! (υπ' αριθ. 1643/537 της 18 Αυγούστου ε. ε. έγγραφο, όπως παρατίθ. στο «Κύριε συντάκτα της Αθηνάς! ...», «ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 25/8/1854, σ. 3).

«Δεν βλέπει το επαρχείον», συνεχίζει ο Καζακόπουλος με σκληρούς χαρακτηρισμούς, ότι:

παρήλθεν ο καιρός, καθ' ον ο τυχών ηδύνατο να κάμη τον ιατρόν, ήρκει μόνον να φορέση το λεγόμενον καφτάνι, ως εν Τουρκία· αλλ' ότι απεναντίας πρέπει να σπουδάση και να καταβάλη και πόνον πολύν και δαπάνην ου σμικράν διά να γείνη ιατρός» («Κύριε συντάκτα της Αθηνάς! ...», «ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 25/8/1854, σ. 3).

Στη συνέχεια, εστιάζει εκ νέου στον Σκαρλάτο Χανίδη, διερωτώμενος:

δεν βλέπουν αι ρηθείσαι αρχαί ότι το να παρακολουθή ούτος, ο εναντίον καταδικαστικής αποφάσεως του Αρείου Πάγου της 1 Απριλίου ε. ε. μετερχόμενος τον ιατρόν, άλλον ιατρόν, δεν πράττει τούτο ούτε από φιλανθρωπίαν, ούτε από φιλομάθειαν, διότι αν επιθυμή το τελευταίον δύναται να αρχίση σπουδάζων εις το αλληλοδιδασκτικόν σχολείον, ούτινος έχει έλλειψιν· αλλά το πράττει με σκοπόν να εξασκή μεν το επάγγελμά του, ν' αποφεύγη δε και την τιμωρίαν του Νόμου (Στ. Καζακόπουλος, «Κύριε συντάκτα της Αθηνάς! ...», «ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 25/8/1854, σ. 3).

«Φαίνεται όμως», καταλήγει ο Καζακόπουλος, «ότι ταύτα δεν τα βλέπουν αι αρχαί μας, όπως δεν βλέπουν και τόσα άλλα συμβαίνοντα καθεκάστην ατιμωρητί» («Κύριε συντάκτα της Αθηνάς! ...», «ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 25/8/1854, σ. 3).

Με άλλα λόγια, βλέπουμε ότι ο Καζακόπουλος καταγγέλλει τον Χανίδη γιατί θεωρεί ότι ασκεί καταχρηστικά το ιατρικό επάγγελμα, υποδυόμενος τον επιστήμονα χωρίς να είναι· αυτό το επεισόδιο αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα της διαμάχης του 19ου αιώνα στην Ελλάδα ανάμεσα στους επιστήμονες ιατρούς, με πανεπιστημιακή εκπαίδευση είτε στην Αθήνα είτε στο εξωτερικό, και τους ερασιτέχνες της ιατρικής (Ζαρίφη *et al.*, 2021α/β), οι οποίοι δεν διέθεταν τέτοια μόρφωση. Το ενδιαφέρον στην εν λόγω περίπτωση, τουλάχιστον σύμφωνα με την εκδοχή του Καζακόπουλου, είναι ότι οι αρχές (τουλάχιστον ο τότε Αστυνόμος του Άργους) φαίνεται να υπερασπίζονται τον Χανίδη, διότι αν μη τι άλλο δείχνει ενδιαφέρον για το ιατρικό επάγγελμα και την ίαση των ασθενών, κάτι που θα έπρεπε να επαινείται και όχι να καταγγέλλεται. Ο Καζακόπουλος, από την άλλη, μοιάζει ανένδοτος ότι χρειάζεται να υπάρχει σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στους επαγγελματίες, επιστήμονες ιατρούς από τους μη επιστήμονες.

Η Αθηνά στη συνέχεια παραθέτει την επίσημη εκδοχή του Αστυνομικού Άργους, που υπογράφει ως «Μ. Παπά Μιχαλόπουλος» («Ο Αστυνόμος Αργείων προς τον Ιατρόν της ενταύθα φρουράς Κύριον Λεωνίδαν Ζωγράφον», «ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 25/8/1854, σσ. 3-4). Η αναφορά του Μιχαλόπουλου συμπίπτει εν πολλοίς με τους ισχυρισμούς του Καζακόπουλου, με τη διαφορά ότι ο αστυνόμος συμπληρώνει πως ο Χανίδης μπορεί μεν να παρίσταται στις επισκέψεις του ιατρού Ηλιάδη, «αρκεί μόνον ο ιατρός να συγκατατίθεται εις τούτο» (σ. 4). Αυτή η προσθήκη του αστυνομικού είναι σημαντική διότι δείχνει ότι ο επιστήμονας ιατρός, με άδεια του ιατροσυνεδρίου, Ηλιάδης, θα είναι εκείνος που θα αποφασίσει για την παρουσία ή μη του Χανίδη κατά την εξέταση ασθενών. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τι σκοπιμότητα θα είχε ο Ηλιάδης να παρίσταται ή όχι ο Χανίδης στις επισκέψεις του·

σε κάθε περίπτωση, το επεισόδιο είναι χαρακτηριστικό της αξεδιάλυτης κατάστασης της εποχής αναφορικά με την άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος.

Αθηνά, 28/8/1854

Στη στήλη «ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ», στο φύλλο της 28ης Αυγούστου του 1854, η εφημερίδα *Αθηνά* δίνει ανταπόκριση από το εξωτερικό, γράφοντας ότι η «χολέρα αυξάνει πάντοτε εις Γιούργεβον και Ρουχτσούκι, και διά τούτο εις τας επί του Δανουβίου τουρκικάς πόλεις ελήφθησαν αυστηρά υγειονομικά μέτρα κατά των εκ των δύο τούτων πόλεων προελεύσεων» (*Αθηνά*, 28/8/1854, σ. 3).

Παρακάτω, στη στήλη «ΔΙΑΦΟΡΑ», δίνεται ανταπόκριση από τη Σύρο. Εκεί γράφεται ότι η χολέρα ελαττώθηκε αισθητά: σε διάστημα 5 ημερών συνέβησαν μόνο 15 κρούσματα, τα 16 θανατηφόρα. Στις φυλακές υπάρχει άκρα υγεία, καθώς δεν συγκοινωνούν με τους κατοίκους. Αυτό από μόνο του, σύμφωνα με τον ανταποκριτή, «αρκούντως αποδεικνύει την κολλητικότητα της νόσου» (*Αθηνά*, 28/8/1854, σ. 3).

Χολερικά κρούσματα εμφανίστηκαν και στη νήσο Τήνο, ανάμεσα σε όσους έφθασαν από Σύρο γενικά και σε όσους κατέφυγαν εκεί από την Ερμούπολη συγκεκριμένα. Ο ανταποκριτής γράφει ότι, «Ελπίζομεν (...) να μη διαδοθή το κακόν, διότι ελήφθησαν αυστηρότατα μέτρα κατά της διαδόσεώς του» («ΔΙΑΦΟΡΑ», *Αθηνά*, 28/8/1854, σ. 3).

Παρακάτω, δημοσιεύεται μία σημαντική είδηση σχετικά με την καραντίνα. Συγκεκριμένα: «Διά Βασ. Διατάγματος απεκατέστη η μετά του Πειραιώς ελευθέρα συγκοινωνία της πρωτεύουσας, αρθέντων σήμερον όλων των υγειονομικών μέτρων». («ΔΙΑΦΟΡΑ», *Αθηνά*, 28/8/1854, σ. 3). Η είδηση συνοδεύεται από άκρως καυστικό σχόλιο εις βάρος του υπουργού Εσωτερικών Παλαμίδη: «Λυπούμεθα ότι το μέτρον τούτο αντίκειται εις τας διαθέσεις του υπουργού των Εσωτερικών», γιατί κλείνει την πόρτα σε τόσο πολλούς και μεγάλους διορισμούς («τοσούτων και

τηλικούτων επωφελών θέσεων») και έκτακτα έξοδα, «αλλ' υπομονή, ο Θεός δεν είναι Αρβανίτης»(!), και επομένως θα θυμηθεί τον ταπεινό δούλο και πλάσμα του και θα ανοίξει «νέον στάδιον ενεργείας». Για να «μη δυσανασχετή ο Κ. Παλαμίδης» γρήγορα θα ανοίξει «μεγαλητέρα θύρα (η ανέγερσις των δημοσίων καταστημάτων)», από την οποία θα περάσουν «πλείστ' όσα καλά, εννοείται πάντοτε, υπέρ της κοινής ωφελείας» («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 28/8/1854, σ. 3). Δηλαδή, με την άρση του μέτρου της απαγόρευσης συγκοινωνίας Πειραιά και Αθήνας, η Αθηνά καταγγέλλει τον υπουργό Εσωτερικών Παλαμίδα ότι εκμεταλλεύτηκε την καραντίνα για να δικαιολογήσει έκτακτες δαπάνες και να διορίσει ημετέρους.

Ακολούθως, μαθαίνουμε ότι καταργήθηκαν τα προσφάτως συσταθέντα υγειονομεία Φαλήρου και Κανθάρου ως περιττά. Με την αποκατάσταση της ελεύθερης συγκοινωνίας Πειραιά και πρωτεύουσας, οι υγειονομικές πιστοποιήσεις που εκδίδονται από το υγειονομείο Πειραιά από την Πέμπτη ημέρα του τελευταίου κρούσματος χολέρας μέχρι την δέκατη θα υπάγονται στην κατηγορία των ύποπτων για χολέρα πιστοποιήσεων («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 28/8/1854, σ. 3). Μία αποβίωση από χολέρα («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 28/8/1854, σ. 4).

Αθηνά, 30/8/1854

Στη στήλη «ΔΙΑΦΟΡΑ», στο φύλλο της 30ης Αυγούστου του 1854, αναφέρεται ότι σύμφωνα με τις τελευταίες ειδήσεις η χολέρα ελαττώθηκε αισθητά στη Σύρο, με λίγα κρούσματα. Η Αθήνα και ο Πειραιάς χαίρουν πλήρη υγεία. Τα χολερικά συμπτώματα ολοένα εκλείπουν. Συμπτώματα χολέρας εμφανίστηκαν στη Νάουσα της Πάρου. Μέχρι το απόγευμα της 27ης του Αυγούστου δεν καταγράφηκε νέο κρούσμα ή αποβίωση στη Σύρο («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 30/8/1854, σ. 3).

Αθηνά, 1/9/1854

Στη στήλη «ΔΙΑΦΟΡΑ», στο φύλλο της 1ης Σεπτεμβρίου του 1854, αναφέρεται ότι η πρωτεύουσα εξακολουθεί να χαίρει άκρα υγεία ακόμα και μετά την αποκατάσταση

της συγκοινωνίας με τον Πειραιά, όπου υποτίθεται ότι έμειναν «σπέρματα του μιάσματος» (Αθηνά, 1/9/1854).

Ένας από τους πρώτους υπαλλήλους της «Διοικητικής Αστυνομίας» είναι ο Μιχ. Λύτρος. Μετά την πρόσφατη εξάπλωση του «χολερικού μιάσματος» στην πόλη του Πειραιά, και αφού κρίθηκαν «ανίκανοι» οι εν Πειραιεί αστυνομικοί για την εκπλήρωση των σοβαρών καθηκόντων, η κυβέρνηση πάλι τον Λύτρο έστειλε στον Πειραιά, υποσχόμενη σε αυτόν και αμοιβή και αύξηση του μισθού του. Και ο Λύτρος εκπλήρωσε τα χρέη του με ζήλο αλλά είχε και την ικανότητα να μην δώσει αφορμή για παράπονα ούτε στους διοικητές του Αγγλογαλλικού στρατού («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 1/9/1854, σ. 3).

Ύστερα από την είδηση περί απονομής τιμών σε ιατρό στην Κωνσταντινούπολη, στο παρόν φύλλο διαβάζουμε ότι η κυβέρνηση προτίθεται να απονείμει σταυρούς στους τέσσερις γιατρούς του Πειραιά, που προσέφεραν την ιατρική τους συνδρομή στους πάσχοντες. Εφημερίδα του Πεδεμοντίου (Πάδοβα) δημοσιεύει ένα αρκετά περίεργο γεγονός: κάποιος χωρικός που προσβλήθηκε από χολέρα κατά τις «επιδρομές» της που προηγήθηκαν, προσβλήθηκε ήδη τέταρτη φορά από την τρομερή νόσο και «ως εκ θαύματος» πάλι σώθηκε. «Το παράδειγμα τούτο είναι ίσως μοναδικόν εις τα χρονικά της επιδημίας» («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 1/9/1854, σ. 3).

Σύμφωνα με ειδήσεις, η χολέρα σταμάτησε να θερίζει την Κωνσταντινούπολη. Στο Παρίσι, κοντεύει να εκλείψει. Παρατίθενται αποβιώσεις από χολέρα στη Μασσαλία. Στον Πειραιά δεν καταγράφονται κρούσματα χολέρας ή «χολερίνης», ούτε αποβιώσεις. Σταμάτησαν και οι δάρροιες. Η κατάσταση της υγείας της πόλεως, επομένως, κρίνεται «λίαν ευάρεστος». Όμως, με λύπη αναγγέλλεται ότι η χολέρα ενέσκηψε στα Ιωάννινα. Η κυβέρνηση έλαβε αυστηρά μέτρα θέτοντας υπό κάθαρση τις αφίξεις από την πόλη («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 1/9/1854, σ. 3).

Αθηνά, 3/9/1854

Στο φύλλο της Αθηνάς της εντεκάτης επετείου από την Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου του 1854, στη στήλη «ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ», γίνεται λόγος για την άθλια κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει το Κράτος, «ένεκα της εξακολουθήσεως των αλληπαλλήλων δυστυχημάτων», τα οποία έχουν νεκρώσει την οικονομία και την κοινωνία. Εξαπολύεται δριμεία κριτική εναντίον των «μεγαλοφυών» υπουργών (Αθηνά, 3/9/1854, σ. 1).

Στη στήλη «ΔΙΑΦΟΡΑ», αναφέρεται ότι ο δήμαρχος Σύρου Αμβρόσιος Δαμαλάς προσέφερε «εκ της επιχορηγήσεώς του» 1.000 δραχμές για την περίθαλψη των απόρων της Ερμουπόλεως. Διά τούτο επαινείται από την Αθηνά. Ακολουθώντας, αναφέρεται: «Ενσκηψάσης της χολέρας και εις την πόλιν των Ιωαννίνων η κυβέρνησις ορθώς πιούσα έλαβεν αυστηρά μέτρα κατά των εκείθεν προελεύσεων διπλασιάσασα την γραμμήν της επί των συνόρων φρουράς» («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 3/9/1854, σ. 2). Δηλαδή, η κυβέρνηση της Ελλάδος πρόσεχε να μην εισέλθει η χολέρα στην επικράτειά της από τα Γιάννενα, που τότε ακόμη δεν είχαν ενωθεί με την Ελλάδα. Η χολέρα εξαλείφθηκε εντελώς από τη Σύρο, χάρη στα αυστηρά μέτρα που έλαβε η διοικητική και δημοτική αρχή της Ερμούπολης. Αναφέρονται κρούσματα και αποβιώσεις στη Μύκονο.

Παρακάτω, παρατίθεται ένα ενδιαφέρον άρθρο-χρονικό της εξάπλωσης της χολέρας τον 19ου αιώνα στον κόσμο («Επειδή η νόσος της χολέρας ενέσκηψε και πάλιν ...», «ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 3/9/1854, σ. 2). Με αφορμή την εκ νέου εμφάνιση της χολέρας στην Ευρώπη, παρατίθεται η ιστορία της χολέρας μέχρι το 1836. Δεν είναι τόσο ότι το σύντομο κείμενο εισάγει καινοφανείς πληροφορίες για τη χολέρα, όσο ότι δίνεται μια απτή πορεία της εξάπλωσης της νόσου στην παγκόσμια γεωγραφία, καταγράφοντας τη διαδρομή που ακολούθησε από την Ινδία προς την Ευρώπη μέσα στο χρόνο.

Έπεται διάταγμα του Όθωνα για την κατασκευή λοιμοκομείου και καταστήματος προς κατάλυση των υγειονομικών υπαλλήλων στο νησί Άγιο Σώστη

(ΟΘΩΝ κτλ, «Λαβόντες υπ' όψιν τα άρθρα ...», «ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 3/9/1854, σ. 2). Δεν αναφέρεται ρητά η σχέση του λοιμοκομείου με τη χολέρα.

Αθηνά, 6/9/1854

Στη στήλη «ΔΙΑΦΟΡΑ» του φύλλου της 6ης Σεπτεμβρίου του 1854, αναφέρεται ότι 2.000 Γάλλοι του Εν Πειραιεί «συμμαχικού» στρατού ανεβαίνουν στην Αθήνα για να ξεχειμωνιάσουν. Από τη Θήβα γράφουν ότι ο μοναδικός γιατρός της πόλης δεν επαρκεί – μάλιστα η πόλη μαστίζεται από τόση ασθένεια ώστε ο γιατρός τρέχει από το πρωί ως το βράδυ χωρίς να αναπαύεται. «Αν η κυβέρνηση δεν λάβη πρόνοιαν να μας εξαποστείλῃ κανένα ιατρὸν ἐκ τῆς πρωτεύουσας φοβούμεθα ὅτι θέλομεν χαθῇ οἱ πλείότεροι ἄνευ ἱατρῶν καὶ ἐκ τῆς ἀναλγησίας τοῦ ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν ὑπουργείου» («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 6/9/1854, σ. 3). Βλέπουμε επομένως ὅτι ἐν μέσω ἐπιδημίας ἀπὸ τὴν περιφέρεια ἀσκούνταν πιέσεις πρὸς τὴν πρωτεύουσα γιὰ τὴν ἀποστολὴν ἱατρῶν, κάτι ποὺ ἴσως νὰ ἦταν δύσκολο δεδομένης τῆς ἀυξημένης ζήτησης λόγω τῆς συγκυρίας.

Ἡ «δημόσια υγεία» τοῦ Πειραιᾶ καὶ τῆς Αῆνης εὐρίσκεται, «χάρις τῷ Θεῷ», σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση. Το ἴδιο καὶ στὴ Σύρο («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 6/9/1854, σ. 3). Ὑστερα, ἐντύπωση προκαλεῖ ἀνταπόκριση ἀπὸ τὸ Δημοτικὸ Νοσοκομεῖο Αῆνων:

Καὶ πάλιν ὑψούμεν τὴν φωνὴν μας υπέρ τοῦ Δημοτικοῦ Νοσοκομείου Αῆνων καὶ παρακαλούμεν τὸν Κ. Δήμαρχον νὰ λάβῃ πρόνοιαν υπέρ τῆς τακτοποιήσεώς τοῦ καὶ αὐστηράς ἐσωτερικῆς καθαριότητός τοῦ. Εἶναι λυπηρὸν τὴ ἀληθείᾳ τοιαῦτα φιλανθρωπικὰ καταστήματα παντοῦ νὰ εὐδοκιοῦν καὶ μόνον τὸ τῶν Αῆνων νὰ χωλαίνει. Με λύπην μας δε πληροφοροῦμεθα ὅτι οἱ νοσηλευόμενοι σπανίως ἐπισκέπτονται ὑπὸ τῶν ἱατρῶν τοῦ Νοσοκομείου, διευθυνομένου το πλείστον ὑπὸ τῶν τεταρτοετῶν φοιτητῶν τῆς ἱατρικῆς. Αποσιωπώμεν τὰς λοιπὰς ἐλλείψεις, αἱ ὁποῖαι ἐδύναντο νὰ ἀναπληρωθῶσιν ευκόλως καὶ ἐκ τοῦ προχείρου.

Ὅθεν ἀς ἐπιστήσῃ τὴν προσοχὴν τοῦ Κ. Δήμαρχος εἰς τὸ κατὰστημα τοῦτο, ἀν θέλῃ ν' ἀφήσῃ ἐποχὴν καὶ μνήμην ἀθάνατον. Δὲν παραδειγματίζεται ὁ Κ.

Δήμαρχος και το Δημοτικόν συμβούλιον εκ των Νοσοκομείων Σύρου και Σμύρνης; Διατί τα Νοσοκομεία τούτα να έχωσι τόσω καλήν φήμην, μόνον δε το των Αθηνών να χωλαίνη, ενώ έπρεπε να διακρίνεται, αφού και φόροι έκτακτοι εψηφίσθησαν και εισπράττονται διά την συντήρησίν του; («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 6/9/1854, σ. 3).

Βλέπουμε δηλαδή ότι την επαύριο της –προσωρινής– παύσης της επιδημίας χολέρας στην Αττική, η εφημερίδα Αθηνά ασκεί κριτική στις Αρχές για την κακή κατάσταση του νοσοκομείου Αθηνών. Καθώς φαίνεται, η «δημόσια υγεία», στην οποία ρητά αναφέρθηκε η σύνταξη λίγες γραμμές παραπάνω, αναδεικνύεται πλέον σε φλέγον ζήτημα της επικαιρότητας, και η εφημερίδα είναι λογικό να εκδηλώνει ανησυχίες προς αυτή την κατεύθυνση.

Ακολουθεί διάταγμα του Όθωνα (ΟΘΩΝ κτλ, «Λαβώντες υπ' όψιν τα άρθρα (...)», «ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 6/9/1854, σ. 3), δυνάμει του οποίου χορηγείται έκτακτη πίστωση 30.000 δραχμών για έκτακτα υγειονομικά μέτρα «χάριν της δημοσίου υγείας», που καταλογίζεται επί του ειδικού προϋπολογισμού, και προστίθεται νέο κεφάλαιο «Νόσοι επιδημικά».

Αθηνά, 8/9/1854

Στη στήλη «ΔΙΑΦΟΡΑ» στο φύλλο της 8ης Σεπτεμβρίου του 1854, η Αθηνά δημοσιεύει είδηση σχετικά με τον συντάκτη έτερης μεγάλης κυκλοφορίας εφημερίδας στην Αθήνα της εποχής, του Αιώνος, η οποία δεν συνδέεται άμεσα με την επιδημία χολέρας, συνδέεται όμως με την Αγγλογαλλική κατοχή και τον Κριμαϊκό πόλεμο, και μας δίνει μια εικόνα για την κατάσταση που επικρατούσε στην Αθήνα:

Χθες το πρωί ανέβησαν εις Αθήνας δύο τάγματα του εν Πειραιεί Γαλλικού στρατού· εκ τούτων εις μεν λόχος μετέβη εις την πλατείαν του Πυροβολικού, έτερος εις την του Στρατιωτικού Νοσοκομείου, τρίτος έμεινεν εις την είσοδον της Αγ. Τριάδος και τέταρτος διευθύνθη εις την οικίαν του συντάκτου του Αιώνος Κ. Ιω. Φιλήμονος, τον οποίον παραλαβών μετά την εν τω τελωνείω Γαλλικήν φρουράν, όπου υπάρχει μέχρι σήμερον. Τα περί του συμβάντος τούτου λέγονται

πολυειδώς και πολυτρόπως[.] Το μεν υπουργικόν όργανον, το Πανελλήνιον, λέγει ότι ο συντάκτης του Αιώνος ελθών εις λόγους μετά τινος υπαλλήλου της Γαλλικής Πρεσβείας, αποσταλέντος διά να τον παραγγείλη να μη γράφη περί του Αγγλογαλλικού στρατού, ο Κ. Φιλήμων ειπεν ότι καθόσον μεν αφορά την εν Ελλάδι κατοχήν θέλω σιωπήσει, περί δε του στρατού της Ανατολής θέλω εξακολουθήσει να γράφω ό,τι μανθάνω. Ο Γάλλος στρατηγός μαθών τα της συνεντεύξεως και μάλιστα τους όρους υπό τους οποίους ειπεν ότι θέλει γράφει ο Κ. Φιλήμων, διέταξε τον στρατόν του να τον συλλάβη και τον φέρη εις Πειραιά, ως και εγένετο. Άλλοι δε λέγουν ότι ο εν Πειραιεί Γάλλος στρατηγός ηναγκάσθη να λάβη το μέτρον τούτο κατά του Κ. Φιλήμονος διά μίαν εκ Βάρνης αλληλογραφίαν, την οποίαν δι' ενός των προτελευταίων φύλλων του Αιώνος εδημοσίευσεν. Η αλληλογραφία αύτη λέγουν ότι ήτο πλαστή, διότι ανέφερε περιστατικά μη λαβόντα χώραν, καθώς π.χ. ότι οι Γάλλοι δεν ήθελον δήθεν να υπάγουν εις Κριμαίαν, ότι διά της βίας εστάλησαν και άλλα τοιαύτα. Ο στρατηγός Μαιϋράν θεωρήσας προσβλεβλημένην την στρατιωτικήν τιμήν της Γαλλίας διά των ανωτέρω λέξεων διέταξε την σύλληψίν του. Τέλος άλλοι αναφέρουν και μίαν γελοιογραφίαν, ης αντίτυπον υπάρχει εις χείρας του Ναυάρχου Κ. Τινάν, εξεικονίζουσαν ψευδή γεγονότα («ΔΙΑΦΟΡΑ», 8/9/1854, σ. 3).

Βλέπουμε δηλαδή ότι υπήρξε μεγάλη ανησυχία από πλευράς των Γάλλων για το τι γραφόταν και δημοσιευόταν στον Τύπο, με τον φιλορωσικό Αιώνα να θεωρείται απειλή για την ξένη κατοχή. Αυτό μας ενδιαφέρει γιατί καταδεικνύει ότι, στην εποχή που εξετάζουμε, υπήρξε σημαντική καταστολή της ελευθεροτυπίας, κάτι που δεν θα μπορούσε να μην επηρεάσει τους όρους με τους οποίους διεξάγεται η δημόσια συζήτηση στη δημόσια σφαίρα. Γίνεται καταφανές ότι ο Γαλλικός κατοχικός στρατός ανησυχούσε για τη διάδοση συγκεκριμένων εκδοχών της πραγματικότητας όπως αυτές διατυπώνονταν από συγκεκριμένες φωνές, σαν κι αυτή του Ιωάννου Φιλήμονα.

Το άρθρο της Αθηνάς συνεχίζει:

Ταύτα πάντα συνδυαζόμενα μετ' άλλων πολλών προηγηθέντων έδωκαν αφορμήν εις την σύλληψιν του συναδέλφου μας συντάκτου του Αιώνος, όστις καθ' α λέγουσιν οι υπουργοί, πολλάκις είχε προτραπή και υπό των υπουργών προσωπικώς, και υπό του Μοιράρχου, και υπό του Νομάρχου ν' απέχη από του να δίδη αφορμήν παραπόνων. Θρηνούντες το πάθημα του συναδέλφου μας λυπούμεθα ότι δεν δυνάμεθα να βελτιώσωμεν την τύχην του. Το Γαλλικόν έθνος είναι μέγα και γενναίον· οι Έλληνες οφείλουν εις αυτό αιωνίαν ευγνωμοσύνην, διότι παντού και πάντοτε μάς συνέδραμε και μας εβοήθησεν. Αι συμπάθειαι των Γάλλων υπέρ των Ελλήνων είναι πασίγνωστοι. Όθεν πιστεύομεν ότι και εις την παρούσαν περίστασιν θέλουν δείξει την προς τους Έλληνας φιланθρωπίαν των, αποδίδοντες εις την οικογένειάν του τον συνάδελφόν μας («ΔΙΑΦΟΡΑ», 8/9/1854, σ. 3).

Γίνεται δηλαδή φανερό ότι αφενός η Αθηνά εκφράζει μεν τη συναδελφική της αλληλεγγύη προς τον συντάκτη του Αιώνος Φιλήμονα, αφετέρου δε σπεύδει να δηλώσει πίστη στον Γαλλικό κατοχικό στρατό, στη βάση της «βαθιάς φιλίας» που συνδέει τους δύο λαούς, τον ελληνικό με τον γαλλικό. Ίσως αυτό να αποτελούσε προϋπόθεση ώστε να συνεχίσει και η ίδια να κυκλοφορεί εν μέσω κατοχής.

Αθηνά, 10/9/1854

Στη στήλη «ΕΞΩΤΕΡΙΚΑ», στο φύλλο της 10ης Σεπτεμβρίου του 1854, η «Πολιτική Επιθεώρησις» γράφει ότι η χολέρα «έπαυσε καθ' ολοκληρίαν» στην Ανδριανούπολη, και δεν γίνεται πλέον λόγος για αυτήν. Επομένως, η πόλη άρχισε να ανακτά τη ζωηρότητα και την κίνησή της (Αθηνά, 10/9/1854, σ. 1).

Στη στήλη «ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ», αναφέρεται ότι, αφού κατέπαυσε η χολέρα, έπαυσαν και τα έκτακτα υγειονομικά έξοδα, καθώς και οι έκτακτες φροντίδες, τις οποίες «υπεραγαπά, και με τας οποίας τρέφεται ο Κ. Παλαμίδης», ο οποίος ανακίνησε το ζήτημα της διαλύσεως της Βουλής (Αθηνά, 10/9/1854, σ. 2). Στη στήλη «ΔΙΑΦΟΡΑ» γράφεται: «Ουδέν καινότερον εσωτερικόν. Η δημόσιος υγεία εξαίρετος. Η χολέρα

εξαλειφθείσα εις Πειραιά, ευρίσκεται εις πλήρη ύφεσιν και εις Σύρον» (Αθηνά, 10/9/1854, σ. 3).

Αθηνά, 11/9/1854, φ. 2157

Τίποτα το νεότερο σχετικά με τη χολέρα.

Αθηνά, 13/9/1854, φ. 2158

Αναφέρονται οι θάνατοι στη Γαλλία από χολέρα. Ανταπόκριση και από την Αγγλία, όπου συστήθηκε υπουργικό τμήμα, το «Γραφείον της υγείας». Εκεί διορίστηκαν γιατροί που θα καταρτίσουν έκθεση για τα χολερικά συμπτώματα, όπως αυτά διαπιστώνονται μέσω «μετεωρολογικών, μικροσκοπικών και χημικών παρατηρήσεων» (σ. 3).

Αθηνά, 15/9/1854, φ. 2159

Η υγεία του Πειραιά είναι εξαίρετη. Η χολέρα εξαλείφθηκε πλήρως και οι κάτοικοι άρχισαν να επιστρέφουν στην πόλη. Ελπίζεται εντός λίγων εβδομάδων ο Πειραιάς να ανακτήσει την πρότερη ζωηρή του κατάσταση και το εμπόριο να λάβει «δηπλασίαν ανάπτυξιν» (σ. 3). Η χολέρα σχεδόν εξαλείφθηκε και από τη Σύρο, χάρη στα μέτρα του νομάρχη και του δημάρχου.

Αθηνά, 17/9/1854, φ. 2160

Η χολέρα εξαλείφθηκε εντελώς από τη Σύρο. Η Ερμούπολη ελευθεροκοινώνησε (σ. 3). Η Αθηνά φαίνεται να αφήνει πίσω τις ημέρες της χολέρας, «ξεχνώντας» το ζήτημα.

Αθηνά, 20/9/1854, φ. 2161

Ο Γάλλος στρατηγός Μαιϋράν απέδωσε τον Ι. Φιλήμονα στην οικογένειά του. «Διά της ευγενούς ταύτης πράξεως ο ενταύθα Γαλλικός στρατός απέκτησε νέα

δικαιώματα ευγνωμοσύνης από μέρους των Ελλήνων» (σ. 3). Απονεμήθησαν παράσημα του Σταυρού του Σωτήρος σε διάφορους υπαλλήλους και διακεκριμένους πολίτες, στον Νομόρχη της Αθήνας Πετσάλη, στον Διευθυντή της Αστυνομίας Τσούχλο, τον Λουκά Ράλλη, τον Πάκμωρα, τον Χατσόπουλο, τους στρ. ιατρούς Βρόσκη και Σούτσο και σε άλλους. Η χολέρα ενέσκηψε και πάλι στη Μασσαλία, γι' αυτό και κατά την Αθηνά η κυβέρνηση οφείλει να λάβει «σύντονον πρόνοιαν» υποβάλλοντας σε αυστηρή κάθαρση τις αφίξεις από εκεί.

Αθηνά, 22/9/1854, φ. 2162

Ο αρχιστράτηγος του γαλλικού στρατού στην Κριμαία Σαιντ Αρνώ προσβλήθηκε είτε από χολέρα είτε από τη «στηθική νόσο» και παρέδωσε την αρχιστρατηγία στον Κανρομπέρ (σ. 1). Με διάταγμα του Όθωνα καταργούνται τα κατά της χολέρας ληφθέντα μέτρα από Ιουλίου με σκοπό την εξάλειψή της από τον Πειραιά και τη μη εξάπλωσή της στην Αθήνα. Κατά το διάταγμα, η χολέρα εξαλείφθηκε «Θειά συνάρσει» (σ. 2). Ακολουθεί κείμενο του Ι. Βουσάκη και του «Δ. Γ. Π.», υφηγητών στο Οθώνειο Πανεπιστήμιο, απάντηση σε επικριτικό κείμενο που δημοσιεύτηκε στο *Πανελλήνιον* για τις θεραπευτικές του μεθόδους (σσ. 3-4). Το γεγονός ότι ο Βουσάκης απαντά μέσω της Αθηνάς, μεταφέροντας εκεί την επιστημονική συζήτηση, δείχνει ότι μια αστική πολιτική εφημερίδα της εποχής μπορούσε να φιλοξενήσει μία επιστημονική διαμάχη, φέρνοντάς την στη δημόσια σφαίρα, όπως είχε συμβεί και σε άλλες χώρες της Ευρώπης. Το επίμαχο άρθρο δημοσιεύεται στο φύλλο του *Πανελληνίου* από 16 Σεπτεμβρίου του 1854, σσ. 3-4, με τίτλο «Παρατηρήσεις τινές εις την προς το υπουργείον των εσωτερικών έκθεσιν του Κ. Βουσάκη, περί της παρ' αυτού γενομένης ανακαλύψεως ειδικού φαρμάκου κατά της ασιατικής χολέρας», και υπογράφεται από τον Π. Ρεβελάκη, Δ. Ι. Π.

Αθηνά, 25/9/1854, φ. 2163

Ο γαλλικός στρατός των Πατησίων έκανε στρατιωτικό περίπατο στην Αθήνα. Ο αγγλικός στρατός της Πεντέλης κατέβηκε στον Πειραιά. Στη Σύρο υποτροπίασε η χολέρα, με ορισμένους θανάτους. Οι αφίξεις από Σύρο τέθηκαν σε κάθαρση (σ. 3).

Εφημερίδα *Ελπίς*

***Ελπίς*, 25/6/1854, Αριθ. 773**

Στη σελ. 1 αναφέρεται ότι το Σάββατο διενεργήθηκαν έρευνες μεταξύ άλλων στην οικία του Ι. Φιλήμονα συντάκτου του *Αιώνας*, και του Κωνστ. Λεβίδου συντάκτου της *Ελπίδος*.

***Ελπίς*, 16/7/1854, Αριθ. 776**

Σε αυτό το φύλλο της *Ελπίδος*, στη σελ. 3184, δημοσιεύεται η Αριθ. 83 εγκύκλιος του υπ. Εσωτερικών Παλαμίδα «Προς τους Νομάρχες του Κράτους» για την εμφάνιση χολέρας στον Πειραιά. Εκεί περιγράφεται το χρονικό της εμφάνισης της χολέρας στον Πειραιά, τα μέτρα που λήφθηκαν και η κατάσταση που επικρατεί τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή αναφορικά με την εξάπλωση και τη διαχείριση της νόσου. Το ύφος της εγκυκλίου θα μπορούσε να χαρακτηριστεί συνεργατικό απέναντι στον «συμμαχικό στρατό», ο οποίος υποστηρίζεται ότι εφάρμοσε κατά γράμμα τα μέτρα με μεγάλη προθυμία ενάντια στις αξιόμεμπτες περί του αντιθέτου φήμες. Χαρακτηριστικό ότι πέρα από τους 4 ιατρούς και τον έναν ανατόμο που διορίστηκαν στον Πειραιά, διορίστηκε και ένας κτηνίατρος για να εξετάζει τα σφάγια και το προς πώληση εκτιθέμενο κρέας.

Στην ίδια σελίδα, δημοσιεύεται εγκύκλιος του δημάρχου Αθηναίων Ιωάννου Κονιάρη, ο οποίος τοποθετείται αντίστοιχα σχετικά με τη χολέρα και ενημερώνει τους δημότες για τα μέτρα που λαμβάνονται από τον Δήμο. Χαρακτηριστικό είναι ότι τα φάρμακα για οποιαδήποτε νόσο δίνονται δωρεάν στους πάσχοντες ενδεείς πολίτες σε όλα τα φαρμακεία της Αθήνας με επιβάρυνση του Δήμου. Παρακάτω παρατίθενται τα ονόματα των ιατρών που διορίστηκαν στα αστυνομικά τμήματα για από τον Δήμο για την αντιμετώπιση της χολέρας. Τονίζεται ότι η Δημ. αρχή προσβλέπει μεταξύ άλλων στη συνδρομή της θείας πρόνοιας για την πρόληψη της νόσου.

Ελπίς, 23/7/1854, Αριθ. 777

Δεν αναφέρεται κάτι σχετικό με τη χολέρα.

Ελπίς, 30/7/1854, Αριθ. 778

Ελπίς, 7/8/1854, Αριθ. 779

Σε αυτό το φύλλο της *Ελπίδος*, στη σελ. 3194, γράφεται ότι η χολέρα γνωρίζει ύφεση στον Πειραιά. Μόλις που ακούγεται κανένα κρούσμα μεταξύ των Ελλήνων κατοίκων, οι οποίοι άλλωστε μείνανε ελάχιστοι, καθώς οι περισσότεροι εγκατέλειψαν την πόλη. Ο γαλλικός στρατός γνωρίζει έως δέκα κρούσματα τη μέρα. Στα νοσοκομεία βρίσκονται περί τους 350 ασθενείς, οι οποίοι όμως δεν πάσχουν όλοι από χολέρα. Ο στρατός άρχισε να αραιώνει με τους στρατιώτες να μεταφέρονται σε οικίες, και οι συντάκτες εύχονται τον περιορισμό της νόσου. Το αγγλικό απόσπασμα στον Πειραιά χαίρει άκρα υγεία. Παρακάτω, η εφημερίδα αναφέρεται στην εμφάνιση της χολέρας στην Ερμούπολη της Σύρου ως δεύτερη λυπηρότερη είδηση μετά την πυρκαγιά που ξέσπασε στη Βάρνα. Αναφέρονται κρούσματα. Το κακό περιορίστηκε στη συνοικία των Ψαριανών. Ελπίζεται ότι η δημοτική Αρχή Ερμούπολεως («η μόνη που αξίζει το όνομα δημοτικής Αρχής») θα προλάβει την εξάπλωση. Πάμπολλοι ωστόσο αναχωρούν από τη νήσο, ιδιαίτερα Ψαριανοί, ώστε θα αραιωθεί ο πληθυσμός (*Ελπίς*, 7/8/1854, σ. 3194).

Σύμφωνα με την *Ελπίδα*, ο καθένας μπορεί να φανταστεί τι ζημιά θα προκαλέσει η χολέρα στην εμπορικότερη πόλη της Ελλάδος, την Ερμούπολη. Χαρακτηριστικά αναφέρεται στη συνέχεια ότι δεν χωρά αμφιβολία πως η επιρροή της Δύσης εξαφανίστηκε ήδη από το νησί, του οποίου οι κάτοικοι κατηγορούνται από την κυανή βίβλο (σ.σ.: επίσημη έκδοση της βρετανικής κυβέρνησης) ως «Ρωσσόφρονες», και για αυτό συντρέξαν με γενναιότητα στον εθνικό αγώνα (*Ελπίς*, 7/8/1854, σ. 3194).

Τέλος, στη σελίδα 3196 δημοσιεύεται ενδιαφέρουσα επιστολή του οπλαρχηγού Χριστόδουλου Χατζηπέτρου προς τον Α. Πάκμορα που δίνει την

προοπτική του Κριμαϊκού πολέμου, κατηγορώντας τους Αγγλογάλλους ότι προδώσανε τον αγώνα για την απελευθέρωση των Ελλήνων στους Τούρκους (Ελπίς, 7/8/1854, σ. 3196).

Ελπίς, 14/8/1854, Αριθ. 780

Στη σελ. 3199, η εφημερίδα αναφέρει ότι οι τελευταίες ειδήσεις από τον Πειραιά είναι πολύ δυσάρεστες. Η χολέρα γνωρίζει μέγιστη ένταση. Δεν υπάρχει καμία ενημέρωση για το τι συμβαίνει στα γαλλικά και αγγλικά στρατεύματα, γιατί δεν γνωστοποιείται καμία επίσημη έκθεση. Οι συντάκτες της εφημερίδας συνεχίζουν λέγοντας ότι παρακλήθηκαν κατ' επανάληψη από τους υπουργούς να μη μιλάνε για τους ξένους στρατούς. Αναλογιζόμενοι τις περιστάσεις και τη δύσκολη θέση του υπουργείου, οι συντάκτες της εφημερίδας συμμορφώθηκαν με το αίτημά του σιωπώντας, αλλά τονίζουν ότι το υπουργείο δεν συλλογίστηκε τι βαριά ευθύνη επωμίστηκε με το να μην εφαρμόσει τα απαραίτητα μέτρα για να προφυλάξει την πρωτεύουσα από το μίasma της χολέρας. Οι υπουργοί δεν έπρεπε να θυσιάσουν την υγεία των πολιτών για την ηδονή των χαρτοφυλακίων. Διατάξανε αποκλεισμό του Πειραιά από την πρωτεύουσα (υγειονομική γραμμή) κι όμως οι υπουργοί, οι υπάλληλοί τους, οι πρέσβεις, και κάποιοι πολίτες που παίρνουν άδεια από τους παραπάνω ή από την αστυνομία ανεβοκατεβαίνουν ελεύθερα. Οι συντάκτες δηλώνουν ότι γνωρίζουν με βεβαιότητα τη βαριά ευθύνη που αισθάνονται ορισμένοι βουλευτές απέναντι στην ελληνική κοινωνία, αλλά δυστυχώς άλλοι συνάδελφοί τους νιώθουν ότι προσβάλλονται οι σχέσεις τους με τις ξένες Δυνάμεις αν επιμείνουν στην αυστηρή τήρηση των υγειονομικών μέτρων. Οι συντάκτες είναι βέβαιοι ότι οι φωτισμένες ηγεσίες της Αγγλίας και της Γαλλίας δεν θα θέλανε να δούνε να αποδεκατίζεται ο μικρός πληθυσμός της Ελλάδας, κι ότι θα κάνανε τα πάντα για να διασπείρουν τυχόν εντυπώσεις και να φτιάξουν την εικόνα τους στην ελληνική κοινωνία. Μα ο αποδεκατισμός από τη χολέρα δεν βοηθάει προς αυτή την κατεύθυνση. Από τη στιγμή που εμφανίστηκε η νόσος στον Πειραιά, η ελληνική κυβέρνηση δεν όφειλε να ζητήσει τη μείωση των ξένων στρατών από τις ξένες κυβερνήσεις; Και λιγότερος

στρατός θα αρκούσε ώστε οι Έλληνες να εγκαταλείψουν τη Μεγάλη Ιδέα (*Ελπίς*, 14/8/1854, σ. 3199).

Το άρθρο κλείνει κατηγορώντας την ελληνική κυβέρνηση, υπογραμμίζοντας ότι η ευθύνη για τα θύματα της χολέρας βαραίνει τους Έλληνες κυβερνώντες και όχι τα ξένα στρατεύματα, διότι η δική τους απρονοησία και «αθλιότητα» φταίει για τους θανάτους, αφού αν η ελληνική κυβέρνηση αποφάσιζε να εφαρμοστούν τα υγειονομικά μέτρα όλοι οι υπόλοιποι δεν θα είχαν παρά να συμμορφωθούν, ότι οι υπουργοί φταίνε και θα έρθει ο καιρός που θα κληθούν να λογοδοτήσουν ενώπιον του ελληνικού λαού (*Ελπίς*, 14/8/1854, σ. 3199).

***Ελπίς*, 21/8/1854, φ. 781**

Παρατίθενται (παρωχημένα) παραγγέλματα (σ. 3206) του ιατρού Τιάν, ο οποίος είχε παρευρεθεί στη Βενετία τις δύο περιόδους όπου έπληξε την πόλη η χολέρα.

***Ελπίς*, 28/8/1854, φ. 782**

Αναφέρεται (σ. 3209) ότι ο υπουργός δικαιοσύνης Λόντος όχλησε επανειλημμένως τον Όθωνα ζητώντας του να παύσει των καθηκόντων του τον εισαγγελέα Βούρο. Μεταξύ των λόγων για τους οποίους ζητήθηκε η παραίτηση του τελευταίου, η *Ελπίς* παραθέτει το «έγκλημα» του Βούρου να είναι αδερφός του γιατρού του βασιλιά, Ιωάννη Βούρου, αφού κάθε σχέση με τη βασιλική οικογένεια θεωρούνταν τουλάχιστον ύποπτη σε μια εποχή όπου ο Όθωνας κατηγορούνταν για φιλορωσισμό (*Ελπίς*, 14/8/1854, σ. 3209).

***Ελπίς*, 4/9/1854, φ. 783**

***Ελπίς*, 10/9/1854, φ. 784**

Γίνεται λόγος (σσ. 3215-3216) για τη σύλληψη του Ιω. Φιλήμονα, εκδότη του *Αιώνα*. Η *Ελπίς* υποστηρίζει ότι ο *Αιών* έκανε χρήση του δικαιώματος στην ελευθεροτυπία – εσφαλμένως όμως, καθώς όπως αποδείχθηκε ο νόμος της γαλλικής κατοχής υπερίσχυσε του νόμου του ελληνικού κράτους. Συγκεκριμένα, ο *Αιών* φέρεται να

εκφράστηκε αρνητικά απέναντι στα γαλλικά στρατεύματα στην Τουρκία, τα οποία πολεμούσαν στο πλευρό των Τούρκων τους Ρώσους. Ο εν Ελλάδι γαλλικός στρατός κατοχής θεώρησε προσβλητικά τα δημοσιεύματα του *Αιώνα*, απαγορεύοντας την κυκλοφορία του (*Ελπίς*, 10/9/1854, σσ. 3215-3216).

Η *Ελπίς* δηλώνει ότι δεν συμμερίζεται μεν την πολιτική στάση του *Αιώνα*, καταλογίζοντας στο έντυπο του Φιλήμονα ευθύνη για το γεγονός ότι οι Δυτικοί εξέλαβαν τον εθνικό αγώνα για τη Μεγάλη Ιδέα ως υποκινούμενο από τη ρωσική ραδιουργία, λόγω του φιλορωσισμού της εφημερίδας. Ο *Αιών* όφειλε να μετριάσει το υπέρ της Ρωσίας ύφος του για να διασκεδάσει τις εσφαλμένες εντυπώσεις της Δύσης για τους Έλληνες. Ο εθνικός αγώνας ήταν ελληνικότατος, κατά την *Ελπίδα*· και ο φιλορωσισμός του *Αιώνα* υπέσκαψε αυτό τον χαρακτήρα του, εκθειάζοντας τη Ρωσία και εκφράζοντας μίσος προς τους Αγγλογάλλους, νομίζοντας – εσφαλμένα– ότι έτσι υπηρετεί τον εθνικό σκοπό (*Ελπίς*, 10/9/1854, σ. 3216).

Στο κλείσιμο του άρθρου, η *Ελπίς* προσφέρει μάθημα υψηλής πολιτικής και συνάμα δεοντολογίας της δημοσιογραφίας: υπερασπίζεται τον Φιλήμονα στη βάση του επιχειρήματος ότι αν προώθησε ρωσικά συμφέροντα το έκανε γιατί πίστεψε – εσφαλμένα– ότι έτσι υπηρετεί εμμέσως το ελληνικό συμφέρον· δηλώνει απογοήτευση που οι τρεις ευρωπαϊκές δυνάμεις η ιερά συμμαχία των οποίων υποβοήθησε την Απελευθέρωση των Ελλήνων πολεμούν μεταξύ τους· και καταφεύγει στη χριστιανική αγάπη για να θρηνήσει τα θύματα του πολέμου και να κοινωνήσει την ευχή των Ελλήνων για τη λήξη του πολέμου μεταξύ Αγγλίας και Γαλλίας από τη μία μεριά και Ρωσίας από την άλλη. Περνώντας το αντιπολεμικό της μήνυμα, η *Ελπίς* εκφράζει παράλληλα την ελπίδα ο χριστιανισμός να κατισχύσει και στην Ανατολή. Κατά τούτο, αποστασιοποιείται και από το *Πανελλήνιον* του Σ. Αγγελάκη, το οποίο κατά την *Ελπίδα* είναι τόσο φιλοβρετανικό που καταλήγει να γίνεται φιλοτουρκικό, όσο και από τον *Αιών*, που ο αντιδυτικισμός του και η εσφαλμένως νοούμενη υπεράσπιση της Ορθοδοξίας τον ωθεί σε έναν άκρατο φιλορωσισμό, για να καταλήξει ότι το συμφέρον της Ελλάδος περνά μέσα από την

επιθυμία για ενότητα της τριάδας των μεγάλων δυνάμεων της Ευρώπης (*Ελπίς*, 10/9/1854, σ. 3216).

Αναφέρεται ότι ο Γάλλος στρατηγός απαιτεί από τον Φιλήμονα να παύσει η κυκλοφορία του *Αιώνος* προκειμένου να αφεθεί ελεύθερος (*Ελπίς*, 10/9/1854, σ. 3217).

***Ελπίς*, 19/9/1854, φ. 785**

***Ελπίς*, 25/9/1854, φ. 786**

Αναφέρεται (σ. 3226) ότι ο Φιλήμονας αποδόθηκε στην οικογένειά του αφού πρώτα έδωσε τον λόγο του στην οικία του Γάλλου στρατηγού ενώπιον των ελληνικών αρχών του Πειραιά να μην εκδώσει άλλο φύλλο του *Αιώνα* χωρίς να λάβει πρότερη άδεια από τον αρχηγό της κατοχής.

Εν κατακλείδι, η φιλογαλλική εφημερίδα *Ελπίς* του Λεβίδη στην υπό εξέταση περίοδο άσκησε καυστική κριτική στην ελληνική κυβέρνηση για την επιδημία χολέρας, όπως και στην γαλλική (και αγγλική) κατοχή, στην οποία αναφέρονταν ως τέτοια σε αντίθεση με την *Αθηνά* που έκανε λόγο περί συμμαχικών στρατών. Μα παράλληλα η *Ελπίς* τήρησε –τουλάχιστον σε έναν βαθμό– την παραίνεση της ελληνικής κυβέρνησης να μην αναφέρεται στους ξένους στρατούς. Έτσι μόνο περιστασιακά αναφέρθηκε σε αυτούς, και σε ορισμένες περιπτώσεις στη σχέση τους με την εξάπλωση της χολέρας (μη τήρηση υγειονομικών μέτρων από μέρους τους, κ.λπ.). Σε κάθε ευκαιρία, η *Ελπίς* κάνει λόγο περί ευθύνης υπουργών, εμμένοντας στη θέση ότι η *ευθύνη για τη χολέρα* βαραίνει την ελληνική κυβέρνηση και όχι την ξένη κατοχή (κάτι που, από μια φιλύποπτη σκοπιά, θα μπορούσε να ερμηνευθεί αφενός ως αντιπολίτευση στον Μαυροκορδάτο και αφετέρου ως αποποίηση των ευθυνών του γαλλικού κατοχικού στρατού από μέρους της φιλογαλλικής *Ελπίδος*). Ίσως πίσω από το διαλάλημα της χριστιανικής αγάπης προς τον συλληφθέντα Φιλήμονα να κρύβονταν ένα αίσθημα ενοχής για τη διαχρονική στάση του Λεβίδη.

Εφημερίδα Αιών

Αιών, 12/6/1854, φ. 1468

Αιών, 16/6/1854, φ. 1469

Αιών, 19/6/1854, φ. 1470

Αιών, 23/6/1854, φ. 1471

Ενδιαφέρον παρουσιάζει περιστατικό που εμπλέκει τον ιατρό Ι. Τασαίο, ο οποίος συλλήφθηκε από το γαλλικό ναυτικό ως πειρατής που μετέφερε παράνομα πολεμοφόδια στους επαναστάτες της Θεσσαλίας (σ. 3). Η περίπτωση του Τασαίου δείχνει ότι δεν χαίρανε όλοι οι γιατροί την ίδια τύχη σε μια εποχή όπου καθώς φαίνεται ακόμα και για έναν γιατρό οι πολιτικές απόψεις εξασφαλίζανε διαφορετική αντιμετώπιση.

Αιών, 26/6/1854, φ. 1472

Αναφέρεται ότι ο ιατρός Ι. Τασαίος αφέθηκε ελεύθερος αφού ο Γάλλος ναύαρχος πείστηκε ότι ήταν ανυπόστατη η ιδέα του περί πειρατείας (σ. 3).

Αιών, 30/6/1854, φ. 1473

Στις 30 Ιουνίου ο Αιών κάνει πρώτη αναφορά τόσο στην κατοχή όσο και στη χολέρα. Καταγράφει ότι συνεχώς αποβιβάζονται στον Πειραιά αγγλογαλλικά στρατεύματα, με το λιμάνι να λειτουργεί ως ενδιάμεσος κόμβος για τη μετάβαση στην Καλλίπολη. Τα ελληνικά πλοιάρια συλλαμβάνονται υπό το πρόσχημα της πειραιτείας, και ρυμουλκούνται στον Πειραιά όπου τους κατάσχονται τυχόν όπλα, προτού αποδεσμευτούν από το ελληνικό υπουργείο. Αντίστοιχα συλλαμβάνεται όποιος Έλληνας μεταφέρει ειδήσεις για τον πόλεμο ανάμεσα στους «Αγγλογαλλοτούρκους» από τη μια μεριά και τους Ρώσους από την άλλη, ιδιαίτερα διαδίδοντας νέα για επιτυχίες των Ρώσων (σ. 2).

Ο Μαυροκορδάτος δεν έφτασε στον Πειραιά όπως αναμενόταν παρότι οι περισσότεροι υπάλληλοι είχανε μεταβεί στο λιμάνι για να τον υποδεχτούν.

Επιστρέφοντας από τη Σύρο με το ατμόπλοιο «Όθων», ο Μαυροκορδάτος επιβεβαίωσε ότι στο γαλλικό ατμόπλοιο συνέβησαν κρούσματα χολέρας και θάνατοι, που τον ανάγκασαν να παραμείνει «δεμένος» στη Μάλτα (Μελίττη) για την κάθαρση του πλοίου. Αναμένεται να φτάσει στις 3 Ιουλίου (σ. 2).

Η τρομερά νόσος της χολέρας πλησιάζει την Ελλάδα απειλητικά, περικυκλώνοντας τη χώρα. Σύμφωνα με τον Αιών, μόνο αυτό μένει για την ολοσχερή καταστροφή του τόπου. Το υπουργείο προτίθεται να εφαρμόσει υγειονομικές διατάξεις για την πρόληψη της νόσου, που πρόκειται να εφαρμοστούν σε όλη την ελλαδική επικράτεια, ενώ ο Αιών δηλώνει πως το υπουργείο έχει τη στήριξη όλων σε αυτή του την προσπάθεια (σ. 2).

Σχηματίστηκε στον Πειραιά έκτακτη αστυνομία από τον Γ. Πάκμορα. Ο Αιών κρίνει τα μέτρα υπερβολικά, καθώς τέσσερις υπαστυνόμοι θεωρούνται πολλοί για τον μικρό πληθυσμό του Πειραιά, αφήνοντας υπόνοιες ότι το μέτρο έχει στόχο το βόλεμα ημετέρων. Μάλιστα, ο υπ. Εσωτερικών Παλαμίδης ήταν ο μόνος που εναντιώθηκε στο μέτρο, εκφράζοντας ανησυχία για παρέμβαση στα νομοθετικά καθήκοντα. Παρατηρείται ότι η νέα αστυνομία δεν θα συνεργάζεται με την ελληνική αρχή μα με τον γαλλικό στρατό κατοχής (σ. 2).

Αιών, 3/7/1854, φ. 1474

Η σύσταση της έκτακτης αστυνομίας που αναφέρθηκε στο προηγούμενο φύλλο ανεστάλη καθώς ο τακτικός Υπαστυνόμος Μπουλούκος διαβεβαίωσε τον Γάλλο ναύαρχο Βαρβιέρ δε Τινιάν ότι θα παρέχει τις υπηρεσίες του με τη μεγαλύτερη αφοσίωση στο καθήκον (σ. 4).

Αιών, 7/7/1854, φ. 1475

Κατά τον Αιών, η κατοχή του Πειραιά «προίκισε» την Ελλάδα με την επιδημική νόσο της χολέρας (σ. 2). Ο Αιών αναφέρει ότι όπως η χολέρα μεταφέρθηκε προηγουμένως στην Κεφαλλονιά από τα αγγλικά στρατεύματα κατοχής, έτσι συνέβη τώρα με τα γαλλικά στον Πειραιά. Η ξενική κατοχή δεν αναγνωρίζει κανέναν

νόμο του τόπου, ούτε ακόμα και τον αφορώντα την δημόσια υγεία. Όταν οι πολίτες του Πειραιά πληροφορήθηκαν για την ύπαρξη χολέρας, τους έλουσε κρύος ιδρώτας, απορώντας τι να κάνουνε και πού να πάνε (σ. 2).

Σύμφωνα με τον *Αιών*, υπάρχουν διαβεβαιώσεις ότι η χολέρα υπήρχε ήδη πολλές μέρες στον γαλλικό στρατό του Πειραιά, τηρούνταν όμως άκρα σιωπή, με τους νεκρούς να θάβονται τη νύχτα σε σωρούς μέσα σε λάκκους και να ρίχνεται από πάνω ασβέστης. Τα ατμόπλοια που μεταφέρονε περιοδικά τους Γάλλους στρατιώτες εξαπατούσαν την Υγειονομική Αρχή, δείχνοντας καθαρές υγειονομικές πιστοποιήσεις ενώ σε πολλές περιπτώσεις ρίχνανε τους νεκρούς χολερικούς στη θάλασσα. Η ύπαρξη της χολέρας ανακαλύφθηκε από την ελληνική μεριά στο ατμόπλοιο που μετέφερε τον Μαυροκορδάτο, και ύστερα πάλι όταν διαπιστώθηκαν κρούσματα στους πολίτες του Πειραιά. Ο αγγλικός στρατός δεν φαίνεται να προσβλήθηκε ακόμη (σ. 2).

Το υπουργείο (σ.σ.: των Εσωτερικών) έδρασε με μεγάλη ετοιμότητα και το Ιατροσυνέδριο συνέταξε τις υγειονομικές προφυλάξεις. Αλλά ενώ ο Άγγλος συνταγματάρχης τις δέχθηκε, ο Γάλλος ναύαρχος εναντιώθηκε, απορρίπτοντας την υγειονομική γραμμή μεταξύ Αθήνας και Πειραιά. Δήλωσε ότι η κατοχή δεν αναγνωρίζει άλλον νόμο, παρότι οι νόμοι για τη δημόσια υγεία τίθενται διαχρονικά υπεράνω όλων. Οι μεσολαβήσεις των υπουργών δεν εισακούστηκαν. Λόγω αποτυχίας επιβολής της υγειονομικής γραμμής, επειδή δηλαδή δεν απομονώθηκε ο Πειραιάς, Αθήνα και Πειραιάς θεωρήθηκαν από κοινού μολυσμένη ζώνη, με αποτέλεσμα να μην υφίσταται καραντίνα μεταξύ των δύο πόλεων και οι Γάλλοι στρατιώτες να κυκλοφορούν ελεύθερα ανάμεσα στα δύο μέρη (σ. 2). Η πρακτική αυτή δυνητικά «καταδίκασε» την Αθήνα στην επιδημία.

Ο Μαυροκορδάτος έφτασε στη Σύρο όπου υποβλήθηκε σε νέα κάθαρση (καραντίνα) όπως συνέβη και στη Μάλτα (Μελίττη) καθώς στη Γαλλία (από την οποία ερχόταν) υπήρχαν πολλά κρούσματα χολέρας (σ. 3). Το Λοιμοκαθαρτήριο Αιγίνης μετατράπηκε σε Λοιμοκομείο για τη χολέρα, και κατά συνέπεια τα πλοία που

φτάνουν από «επιχόλერους» τόπους με κρούσματα χολέρας θα γίνονται δεκτά στα Λοιμοκομεία Δήλου, Αγίου Σώστη και Αιγίνης (σ. 3). Στον Πειραιά διορίστηκαν 4 γιατροί για να επισκέπτονται τους χολερικούς, ενώ ο Γάλλος ναύαρχος δέχτηκε τον περιορισμό των δύο γαλλικών νοσοκομείων, όπου εμφωλεύανε κρούσματα χολέρας (σ. 3). Σύμφωνα με τον *Αιών*, οι νεκροί από τη νόσο λογαριάζονται μέχρι στιγμής στους 400.

Δημοσιεύεται εγκύκλιος του υπ. Εσωτερικών Παλαμίδα «Περί της εν Γαλλία υπαρχούσης χολέρας και της καθάρσεως των εκείθεν προελεύσεων» όπου ζητά από τους νομάρχες του Αιγαίου να υποβάλλουν σε καραντίνα τα πλοία που φθάνουν από Γαλλία, δηλώνοντας όμως ότι με το νέο Διάταγμα περί χολέρας τα μέτρα προφύλαξης *μετριάστηκαν* πολύ σε σχέση με το παρελθόν καθώς το Ιατροσυνέδριο έκρινε τα πρότερα μέτρα υπερβολικά (σ. 4). Έπεται βασιλικό διάταγμα του Όθωνα για τη χολέρα, ανακοινώνοντας τα μέτρα, τα οποία ως επί το πλείστον αφορούν τα πλοία που φθάνουν σε ελλαδικά λιμάνια. Με αυτό το διάταγμα, αναιρούνται τα από 1849 περί χολέρας διατάγματα. Στη συνέχεια ακολουθεί διάταγμα του Όθωνα για τη σύσταση του λοιμοκομείου της Αιγίνης (σ. 4).

***Αιών*, 10/7/1854, φ. 1476**

Ανταπόκριση για τη χολέρα στον Πειραιά. Γίνεται λόγος για το καθεστώς των μετακινήσεων μεταξύ Αθήνας και Πειραιά. Ο Πάκμωρ διορίστηκε τακτικός διοικητικός Αστυνόμος Πειραιώς, ενώ ο *Αιών* επαινεί το έργο του (σ. 4).

Στη συνέχεια, κοινοποιείται διάταγμα του νομάρχου Αττικοβοιωτίας Πετσάλη προς τον συντάκτη Παππαδόπουλο με απαίτηση να δημοσιευτεί στην εφημερίδα *Αιών*. Στο κείμενο του νομάρχη Πετσάλη ζητείται επανόρθωση για τα προηγούμενα δημοσιεύματα του *Αιώνα*, και συγκεκριμένα υπογραμμίζεται το ανυπόστατο και αναληθές της φήμης ότι οι Γάλλοι ιατροί απέκρυψαν ποτέ, *εφόσον ερωτήθηκαν*, την ύπαρξη χολέρας στο Γαλλικό Νοσοκομείο Πειραιώς, από τη στιγμή που βεβαιώθηκαν για την παρουσία της. Μάλιστα, αφού *τυχαίως* διενεργήθηκε συνέντευξη σε αυτούς από τους γιατρούς Βούρο και Ορφανίδη, παρουσία του ίδιου

του Πετσάλη και του υπ. Εσωτερικών Παλαμίδα, και αφού ρωτήθηκαν συγκεκριμένα τι είδους νοσήματα υπάρχουν στο γαλλικό νοσοκομείο, οι Γάλλοι ιατροί αποκρίθηκαν με απόλυτη ειλικρίνεια. Είχαν μάλιστα σε προγενέστερο χρόνο ομολογήσει τις υπόνοιές τους στους γιατρούς του Πειραιά Καλλογερόπουλο και Δημητριάδη (σ. 4).

Ο Πετσάλης καταρρίπτει επίσης ως συκοφαντική τη διάδοση της εφημερίδος *Αιών* ότι τα γαλλικά ατμόπλοια εξαπατούσαν την υγειονομική αρχή Πειραιώς επιδεικνύοντας καθαρές πιστοποιήσεις από την αντίστοιχη αρχή της Μασσαλίας γνωρίζοντας ότι κουβαλούσαν τη χολέρα, καθώς το νόσημα αναπτύχθηκε κατά τον διάπλου των ατμόπλοιων, σε ορισμένους στρατιώτες, αφού σύμφωνα με τις πληροφορίες του Πετσάλη η Μασσαλία είναι καθαρή από χολέρα (σ. 4).

Ο Πετσάλης διαψεύδει επίσης ως συκοφαντική την είδηση που αναπαρήγαγε ο *Αιών* ότι ο Γάλλος ναύαρχος εναντιώθηκε στα υγειονομικά μέτρα της ελληνικής κυβέρνησης για την πρόληψη της χολέρας. Απεναντίας, κατά τον Πετσάλη, οι Γάλλοι δώσανε τη γραπτή τους συγκατάθεση στην κυβέρνηση προ ημερών. Κλείνοντας ο Πετσάλης αναφέρεται σε περιστατικό μεταξύ του πρέσβη της Γαλλίας και της ελληνικής κυβέρνησης για το οποίο έγραψε ο *Αιών* (σ. 4).

Ο *Αιών* παρατηρεί απλώς ότι ο νομάρχης μπορούσε να εκφραστεί πιο ευγενικά απέναντι στο έντυπο, και υπόσχεται να τοποθετηθεί επί του θέματος στο επόμενο. Δημοσιεύεται και τροποποίηση των υγειονομικών μέτρων από τον Παλαμίδα (σ. 4).

***Αιών*, 14/7/1854, φ. 1477**

Στο επόμενο φύλλο ο *Αιών* δημοσιεύεται άρθρο με τίτλο «Η επανόρθωσις επανορθουμένη», αναφερόμενος στο προηγούμενο «διορθωτικό» δημοσίευμα του νομάρχη Πετσάλη. Αρχικά, ο *Αιών* αναδημοσιεύει άρθρο του ίδιου του Πετσάλη στο φύλλο 1021 της εφημερίδας *Αιών* τον Δεκέμβρη του 1849, όταν ήταν ακόμη δικηγόρος και όχι πολιτικός, και καταφέρονταν ενάντια στην ξενοκρατία απ’

αφορμή της βρετανικής κτηνωδίας στην Επτάνησο Πολιτεία. Εκεί ο Πετσάλης παρακινούσε τους Έλληνες να νιώθουνε φόβο «κατά των ξένων εν γένει», όταν αυτοί επιχειρούν να παρέμβουν στα ελληνικά πράγματα. Έτσι, ο Αιών κατηγορεί τώρα τον νομάρχη πλέον Πετσάλη για διαφθορά συνείδησης. Ύστερα, ο Αιών προχωρά σε αποδόμηση των επιχειρημάτων του Πετσάλη, καυτηριάζοντας α) τη δήλωσή του ότι οι Γάλλοι γιατροί τυχαία αποκάλυψαν την ύπαρξη χολέρας στον Πειραιά στην ελληνική μεριά, β) το γεγονός ότι φέρονται να έχουν ήδη ενημερώσει Έλληνες γιατρούς (Καλλογερόπουλος και Δημητριάδης) χωρίς ωστόσο να δημοσιεύεται γραπτή ομολογία των γιατρών αυτών (σ. 1). Ακολούθως, ο Αιών ζητά από τον Πετσάλη να δημοσιεύσει το έγγραφο της υγειονομικής αρχής Πειραιώς για όσα συνέβησαν στο γαλλικό ατμόπλοιο την 19η Ιουνίου, μαζί με όλα τα σχετικά έγγραφα, απ' όπου θα φανεί ότι παρότι η χολέρα θέριζε την Καλλίπολη και άλλα μέρη οι Γάλλοι αποβιβάζανε κανονικά στρατιώτες τους εκεί, ότι ο νομάρχης ψεύδεται όταν χαρακτηρίζει αναληθή την ύπαρξη χολέρας στη Μασσαλία (ο Αιών παραπέμπει μάλιστα στον μασσαλικό Τύπο) (σσ.1-2). Στο αποκορύφωμα της επιχειρηματολογίας του, ο Αιών παραπέμπει στην εγκύκλιο του ανώτερου του Πετσάλη, του υπ. Εσωτερικών Παλαμίδα, ο οποίος λίγες ημέρες πριν, στις 28 Ιουνίου του 1854, είχε δημοσιεύσει ότι η νότια Γαλλία πλήττονται από χολέρα, αναφερόμενος ρητά και στη Μασσαλία, ζητώντας τον έλεγχο των σχετικών αφίξεων. Ακόμη, ο Αιών διερωτάται γιατί ο Πετσάλης διαψεύδει το δημοσίευμα του Αιώνα ότι ο Γάλλος ναύαρχος εναντιώθηκε στα υγειονομικά μέτρα, όταν η εφημερίδα Αθηνά έγραψε επίσης στο φύλλο της 7ης Ιουνίου του 1854 ότι ο Γάλλος ναύαρχος «απήτησεν, ώστε να μην διακοπή η μετά της πόλεως των Αθηνών σχέσις των Πειραιώς», χωρίς ωστόσο να διαψεύδει την Αθηνά. Η δήλωσή του μάλιστα ότι «προ ημερών» ο Γάλλος ναύαρχος έδωσε τη συγκατάθεσή του στα υγειονομικά μέτρα υπονοεί ότι μια τέτοια συγκατάθεση από μέρους των ξένων κατοχικών δυνάμεων ήταν απαραίτητη για την εφαρμογή των απαραίτητων τούτων μέτρων (σ. 2).

Στη συνέχεια ανοίγει ανταλλαγή διαταγμάτων του νομάρχη Πετσάλη με δημοσιεύματα του *Αιώνα* (σ. 2), όπου έκαστο μέρος καλεί το άλλο να εφαρμόσει τον νόμο.

Αναφορικά με τη χολέρα στον Πειραιά, ο *Αιών* γράφει πως γνώρισε «χάρι τω Θεώ» ύφεση (σ. 4). Η υγειονομική γραμμή Αθήνας-Πειραιά γνωρίζει αναγκαστικές, καθώς γράφεται, εξαιρέσεις. Σε αυτή την περίπτωση, ο *Αιών* εκφράζεται πιο μετριοπαθώς αναφορικά με τα της επιδημίας, θεωρώντας αυτονόητο ότι κάθε σώφρων πολίτης θα συμμορφωθεί με τα διαιτητικά παραγγέλματα που κοινοποιήθηκαν από το υπ. Εσωτερικών.

Παρακάτω δημοσιεύονται υγειονομικά δελτία του Πειραιά (σ. 4). Δημοσιεύεται προκήρυξη του δημάρχου Αθηναίων Κονιδιάρη, δυνάμει της οποίας η Αθήνα διορίζει 8 ιατρούς για την αντιμετώπιση της χολέρας στον Πειραιά, 4 σε καθένα από τα 2 αστυνομικά τμήματα, και 8 βοηθούς, έναν για κάθε γιατρό.

Έπεται επιστολή του Ι. Βαρλάμ (σ. 4) όπου διαψεύδονται τα δημοσιεύματα του *Αιώνα* σχετικά με τη μη εφαρμογή από μέρους των κατοχικών στρατευμάτων των υγειονομικών μέτρων. Το υπ. Εξωτερικών φέρεται να ζήτησε επισήμως από τον Βαρλάμ να συντάξει αυτή την επιστολή. Κατά τον Βαρλάμ είναι ψευδέστατο ότι παραβιάζεται ο υγειονομικός νόμος. Καθόλου δεν παρενόχλησαν οι ξένοι στρατοί ή οι ηγεσίες τους τις δημοτικές αρχές ή την κυβέρνηση ούτε παρενέβησαν νόμο. Μάλιστα, κατά τον Βαρλάμ, κάθε ενέργεια των ξένων στρατών υπαγορεύονταν από τις τοπικές αρχές («ή μη διαβιβαζόμενον νομίμως διά των τοπικών αρχών»). Ψευδές είναι και ότι ο Γάλλος ναύαρχος δεν παραδέχθηκε την υγειονομική γραμμή Αθήνας-Πειραιά. Αντίθετα, ο Γάλλος ναύαρχος όταν άκουσε για την υγειονομική γραμμή, ρώτησε τον πρέσβη της Γαλλίας αν αληθεύει ώστε να δώσει σχετική οδηγία στο στράτευμά του (σ. 4).

Ψευδείς ειδήσεις είναι επίσης, σύμφωνα με τον Βαρλάμ (σ. 4), ότι οι Γάλλοι εξαπατούσαν τις υγειονομικές αρχές με καθαρές πιστοποιήσεις και ότι ρίπτανε τα πτώματα στη θάλασσα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει πως όταν, κατά τον Βαρλάμ, το

πρώτο επιχόλερο γαλλικό πλοίο έφτασε στη Σύρο, ο Γάλλος πρέσβης έτυχε να βρίσκεται στο νησί –μάλλον για να το υποδεχθεί– διατάσσοντάς το να αναχωρήσει αμέσως από το λιμάνι. Η ύπαρξη της χολέρας ανακαλύφθηκε και πιστοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Γάλλο αρχιχειρουργό (σ. 4). Κατά τούτο, τα δημοσιεύματα του Αιώνος καταθορυβούν τους πολίτες και προσβάλλουν τον χαρακτήρα πολιτικών και στρατιωτικών Αρχών.

Αιών, 17/7/1854, φ. 1478

Ο Αιών φαίνεται να διασπείρει συνωμοσιολογικές θεωρίες όταν γράφει (σ. 2) ότι η χολέρα έχει πλήξει ολόκληρη τη Γαλλία, «[κ]ατά παράδοξον δε σύμπτωσιν» μεταδόθηκε όπου υπάρχουν γαλλικά στρατεύματα. Γενικότερα, ο αντιδυτικισμός του Αιώνος αφενός μεν επιτρέπει τη διατύπωση απόψεων περί της κοινωνικής πραγματικότητας που δεν είναι δυνατό να συναντήσει κανείς στις άλλες εφημερίδες, αφετέρου δε συχνά πρόκειται για απόψεις που είναι εύκολο να αντικρουστούν στη βάση του ότι δεν διατίθενται επαρκείς αποδείξεις για τους ισχυρισμούς του. Για παράδειγμα εδώ, ο Αιών κατηγορεί εμμέσως πλην σαφώς τη Γαλλία ότι διεξάγει αυτό που με σημερινούς όρους θα αποκαλούσαμε βιολογικό πόλεμο στις χώρες που τελούν υπό την κατοχή των γαλλικών στρατευμάτων· κάτι που είτε ισχύει, είτε δεν ισχύει· ωστόσο, αποτελεί βαριά κατηγορία που, αν δεν τεκμηριωθεί επαρκώς, είναι εύκολο να οδηγήσει το εν λόγω μέσο σε στοχοποίηση – κάτι που φυσικά συνέβη, όπως είδαμε παραπάνω και όπως θα δούμε στη συνέχεια, με την τελική απαγόρευση της κυκλοφορίας του Αιώνος στη διάρκεια της κατοχής των Αγγλογάλλων.

Ο Αιών παρατηρεί ότι παρότι δεν διακόπηκε η συγκοινωνία Αθήνας-Πειραιά, η πρωτεύουσα χαίρει άκρα υγεία (σ. 3). Έπονται υγειονομικά δελτία.

Ύστερα το υπ. Εσωτερικών κοινοποιεί συνοπτικά το χρονικό της χολέρας του 1854 μέχρι εκείνη τη στιγμή (σ. 4). Παρατηρείται ότι έκθεση για την εμφάνιση χολέρας στη νότια Γαλλία έφτασε στο υπουργείο στις 27 Ιουνίου από τη Μελίτη (Μάλτα). Συγκλήθηκε ιατροσυνέδριο όπου διαπιστώθηκε ότι τα μέτρα του 1849

ήτανε υπερβολικά, με αποτέλεσμα να ληφθούν μεν μέτρα αλλά μετριασμένα ένεκα μεταξύ άλλων του εμπορίου και της συγκοινωνίας.

Την 4η Ιουλίου διαδόθηκε φήμη για συμπτώματα χολέρας στον Πειραιά. Παλαμίδης, Πετσάλης, μαζί με τον πρόεδρο του Ιατροσυνεδρίου και τον Νομοϊατρό μετέβηκαν εκεί. Μιλώντας με τις ημέτερες αρχές και τους ιατρούς συνέλεξαν όσες πληροφορίες μπορούσαν, από τις οποίες δεν επιβεβαιώνονταν η ύπαρξη χολέρας. Στο σημείο αυτό χρειάζεται προσοχή: Όπως είδαμε, την εποχή εκείνη οι επιστημονικές γνώσεις για τη χολέρα ήτανε ακόμη σε πρώιμο στάδιο. Κατά συνέπεια, ακόμα κι αν τα υπάρχοντα δεδομένα περί των συμπτωμάτων ήταν τέτοια ώστε με σημερινά δεδομένα να επιβεβαιώνονταν η ύπαρξη της νόσου, ωστόσο το αυτό δεν ίσχυε στα 1854. Τότε, οι γιατροί εφαρμόζανε διαφορετικά κριτήρια για τη διάγνωση της νόσου από σήμερα, με αποτέλεσμα να κάνουνε ενδεχομένως λόγο για χολερίνη στο πρώτο άκουσμα των συμπτωμάτων. Ως προς τούτο δεν είναι δυνατόν να κατηγορηθούν οι Έλληνες ιατροί, δεδομένου ότι στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος δεν διατίθεντο κονδύλια στην επιστημονική ιατρική έρευνα με αποτέλεσμα να μην μπορούν να αποκλίνουν σημαντικά από τις διεθνώς αποδεκτές τάσεις στην επιστημονική ιατρική κοινότητα για τη χολέρα, με όλα τα θετικά αλλά και τα αρνητικά που κάτι τέτοιο συνεπάγονταν.

Στη συνέχεια (σ. 4), ο Παλαμίδης επαναλαμβάνει πράγματα ρηθέντα και σε προηγούμενα δημοσιεύματα, προσθέτοντας ότι ο Γάλλος αρχίατρος παραδέχτηκε ότι παρατήρησε αρχικά τα συμπτώματα της νόσου την 25η Ιουνίου (7 Ιουλίου). Γίνεται λόγος και για την υγειονομική γραμμή Αθήνας-Πειραιά που εφαρμόστηκε ακολούθως, με ξεχωριστή αναφορά στην απαγόρευση άνευ λόγου μετακινήσεων για τους στρατιωτικούς. Ο Γάλλος ναύαρχος συμφώνησε (σ. 4). Αναφέρονται μέτρα που λήφθηκαν. Διαψεύδεται για και πάλι η φήμη για τις αντιρρήσεις του συμμαχικού στρατού ως ανυπόστατη. Συμμορφώθηκαν απόλυτα απ' την αρχή (σ. 4).

Αιών, 21/7/1854, φ. 1479

Η χολέρα χειροτερεύει στον Πειραιά (σ. 3). Οι Άγγλοι αρνούνται να μεταβούν σε Αίγινα, Σαλαμίνα ή Δαφνί, με αποτέλεσμα να διαλύονται τα γειτονικά χωριά της Κηφισιάς και του Αμαρουσίου, που είναι το μόνο καταφύγιο για τους κατοίκους της πρωτεύουσας. Την προηγούμενη, μόλις οι κάτοικοι του Πειραιά είδαν δύο κρούσματα χολέρας στο ξένο στράτευμα, τρομοκρατήθηκαν τόσο που η Αστυνομία έσπευσε να χορηγήσει 800 διαβατήρια για εγκατάλειψη της πόλης (σ. 3).

Παρακάτω παρατίθεται άρθρο με υπογραφή «Α.» (σ. 4) όπου τίθεται ένα ζήτημα περί της αιτιολογίας της νόσου από την οποία απεβίωσε μία εκ των εκ χολέρας τεθνηκότων. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, έγινε αναφορά και σε άλλες εφημερίδες της εποχής λόγω της μετακίνησης μεταξύ Αθήνας-Πειραιά.

Αιών, 24/7/1854, φ. 1480

Υγειονομικά δελτία (σ. 4).

Αιών, 28/7/1854, φ. 1481

Ειδήσεις για εξάπλωση της χολέρας στην Κωνσταντινούπολη και αλλού (σ. 3).

Στη στήλη *Διάφορα* (σ. 3), ο *Αιών* αναφέρεται στα δημοσιεύματα του από 26 Ιουλίου φύλλου της *Αθηνάς* σχετικά με τα υγειονομικά μέτρα της χολέρας. Ο *Αιών* παρατηρεί με καυστικό πνεύμα ότι εάν έγραφε αλήθειες επί του ζητήματος θα εγείρονταν εκ νέου παράπονα και απειλές κατά του εντύπου, θέτοντας έτσι ζήτημα περί ελευθεροτυπίας. Ο *Αιών* ισχυρίζεται ότι στην Ελλάδα ακόμα και το ζήτημα της δημόσιας υγείας εμπίπτει στη σφαίρα της πολιτικής και αντιμετωπίζεται ως πολιτικό (σ. 3).

Σε αυτό το πλαίσιο, ο *Αιών* χαρακτηρίζει εμμέσως πλην σαφώς την κυβέρνηση ως εντολοδόχο των κατοχικών δυνάμεων. Αυτό έχει συνέπεια να μην υπάρχει μια ξεκάθαρη στάση και στο ζήτημα της δημόσιας υγείας, εν προκειμένω για τη χολέρα, με αποτέλεσμα η στάση της κυβέρνησης να αλλάζει σύμφωνα με τις εκάστοτε οδηγίες που λαμβάνει από τους ξένους (σ. 3).

Σε αυτά τα συμφραζόμενα, ο Αιών εγείρει το ζήτημα της διακριτικής μεταχείρισης ανάμεσα στους Έλληνες και τους ξένους που επιχειρούν να μετακινηθούν μεταξύ Αθήνας-Πειραιά, παραβαίνοντας την «υποθετική», καθώς την χαρακτηρίζει, υγειονομική γραμμή. Κατά τούτο, αντηχεί σχετικό άρθρο της Αθηνάς από 26 Ιουλίου («ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, 26/7/1854, σ. 3), προς επίρρωση του εν λόγω ισχυρισμού. Παρατηρεί ότι οι μεν Έλληνες εμποδίζονται να μετακινηθούν ως αδύναμοι, ενώ οι ξένοι ανεβοκατεβαίνουν ανενόχλητοι ως ισχυροί, μα συμπληρώνει ότι η χολέρα δεν γνωρίζει διακρίσεις με βάση το γόητρο. Η Αθήνα μόνο χάρη στην Θεία βοήθεια έχει μέχρι στιγμής γλιτώσει την επιδημία (σ. 3).

Παρατηρείται ότι οι αναγνώστες των υγειονομικών δελτίων διαβάζουνε μόνο τη μισή αλήθεια, αφού τα κρούσματα και οι αποβιώσεις αφορούν τους κατοίκους του Πειραιά, χωρίς ωστόσο να δίνεται αναφορά για το τι συμβαίνει στα νοσοκομεία των Άγγλων και των Γάλλων (κάτι που ενδεχομένως δεν συμβαίνει σε όλα τα δελτία, εφόσον σχετικές καταγραφές συναντούμε σε ορισμένα εξ αυτών) (σ. 3).

Πλην των Γάλλων, οι Άγγλοι και οι Πειραιώτες εγκαταλείπουν την πόλη κινούμενοι προς τα μεσόγεια, την Πεντέλη, την Κηφισιά, το Μαρούσι – κάτι που αναμένεται να αποδειχθεί ευεργετικό για τον Πειραιά μα που προκαλεί δικαιολογημένα μεγάλη ανησυχία στους κατοίκους αυτών των τοποθεσιών (σ. 3).

Ο Αιών καταλήγει το άρθρο λέγοντας πως «δεν δυνάμεθα να κάμωμεν άλλο, ειμή να ευχηθώμεν και πάλιν, όπως ο άγιος Θεός σώση και ήδη την Ελλάδα από την δυστυχίαν ταύτην (...)», παροτρύνοντας παράλληλα τους πολίτες να τηρούν τα διαιτητικά παραγγέλματα. Βλέπουμε δηλαδή ότι για τον Αιώνα το θείο στοιχείο αναμένονταν να επιτελέσει σημαντικό ρόλο για την εξάλειψη της επιδημικής νόσου από την Αττική (σ. 3).

Υγειονομικά δελτία Πειραιώς (σ. 4).

Αιών, 31/7/1854, φ. 1482

Διεθνής ανταπόκριση για τη χολέρα και υγειονομικά δελτία Πειραιώς (σ. 4).

Αιών, 4/8/1854, φ. 1483

Εκ νέου αναφορά στα θεία, αφού την πόλη των Αθηνών «[σ]ώζει μέχρι τούδε αυτήν μόνη η αγαθότης του Θεού!» (σ. 1). Υγειονομικά δελτία Πειραιώς (σ. 1).

Αιών, 7/8/1854, φ. 1484

Μεταφέρεται είδηση ότι η χολέρα έπληξε τη Σύρο (σ. 4). Όσον αφορά την Αθήνα, άλλη μια αναφορά στον Θεό: «Ενταύθα χαίρομεν υγείαν, δώρον μέγα του υψίστου Θεού» (σ. 4). Δημοσιεύεται επιστολή από τη Σύρο περί της χολέρας στα Ψαριανά. Υποστηρίζεται πως ίσως η χολέρα να προέκυψε από τα άλογα που έριξαν τα «Γαλλικά τρανσπόρτα» στο λιμάνι. Δεν διευκρινίζεται από ποιους λόγους πέθαναν τα άλογα του καραβιού που προσάραξε στο λιμάνι λόγω των ισχυρών ανέμων, προτού ριφθούν νεκρά στο νερό. Στο λιμάνι πλέανε και πτώματα ανθρώπων, πέρα από νεκρά άλογα (σ. 4).

Στην ίδια επιστολή αναφέρεται ότι στην Πάρο βρέθηκε γαλικό πλοίο άνευ ανθρώπων με σφραγισμένο το αμπάρι (σ. 4). «Ο Θεός να μας σώση!» καταλήγει η επιστολή. Ακολουθούν υγειονομικά δελτία Πειραιώς.

Αιών, 11/8/1854, φ. 1485

Δημοσιεύεται (σ. 4) δυσάρεστη περιγραφή για την αποκαρδιωτική κατάσταση που επικρατεί με τους θανάτους από χολέρα, με αναφορές στη Σύρο και την Αθήνα. «Ο Θεός σώσει το πλάσμα του!» αναφέρει ο Αιών (σ. 4). Άγνοια επικρατεί για το τι συμβαίνει στα γαλλικά νοσοκομεία στον Πειραιά. «Ο Θεός γένοιτο ίλεως!» για την Ερμούπολη της Σύρου (σ. 4).

Δελτία υγειονομικά του Πειραιώς (σ. 4).

Αιών, 14/8/1854, φ. 1486

Η εμπορική και γενικότερα οικονομική κατάσταση στην Ελλάδα παρουσιάζεται ως τραγική λόγω της χολέρας (σσ. 3-4). Σύμφωνα με τον Αιώνα, σε αυτό συνέτεινε και

το γεγονός ότι δεν εφαρμόστηκε η υγειονομική γραμμή Αθήνας-Πειραιά. Ο Πειραιάς είναι αποδεκατισμένος. Ο Αιών σχολιάζει πικρόχολα πως αν αναφέρει κανείς ότι την τελευταία εβδομάδα αυξήθηκαν ορμητικότερα τα κρούσματα θα χαρακτηριστεί «αντιδυτικός» (σ. 4). Αν μιλήσει κανείς για την «απανθρωπιά» και υπέρ της «κοινής υγείας» κατηγορείται για ρωσσωλατρεία [sic (σ. 4)]. Αν είχε εφαρμοστεί από την αρχή η υγειονομική γραμμή (καραντίνια) και στον γαλλικό στρατό, όπως έγινε με τον αγγλικό που μετέβη στην Πεντέλη, θα είχαν ήδη απαλλαγεί και οι Γάλλοι από τη χολέρα. Αναπαράγεται φήμη ότι το γαλλικό στράτευμα θα μισθώσει οικίες στην Αθήνα, αν και φαίνεται να μην ισχύει (σ. 4).

Παρατίθεται ύστερα επιστολή από τη Σύρο που ξεκινά με τη φράση, «Ο Θεός γένοιτο ίλεως!» (σ. 4). Το γεγονός ότι στον Αιώνα απαντούν συχνότερα οι θρησκευτικές αναφορές ενώπιον της χολέρας μπορεί αφενός να ερμηνευθεί ως μια επίκληση στην παράδοση, αφετέρου όμως ενδέχεται να συνδέεται και με μία σαφέστερη αντιπολιτευτική στην κυβέρνηση στάση, εννοώντας ότι ο Αιών μπορεί να εκφραστεί πιο ελεύθερα, με εκφράσεις που εκπορεύονται από το λαϊκό αίσθημα, απέναντι στο «κακό», σε αντίθεση με την φιλοαγγλική Αθηνά και τη φιλογαλλική Ελπίδα, οι οποίες ενδεχομένως οφείλουνε να εμφανίζονται πιο συγκρατημένες, αισιόδοξες και μετριοπαθείς. Είναι σύνηθες σε συγκυρίες καταστροφής ένα φιλοκυβερνητικό μέσο να τείνει να μετριάξει –αν όχι να υποβαθμίζει– τον αντίκτυπο των δεινών, ζητώντας ψυχραιμία και αποφυγή διασποράς του πανικού ώστε να εξασφαλίσει τη σταθερότητα της κυβέρνησης, ενώ ένα αντιπολιτευόμενο μέσο να τείνει να παρουσιάζει με πιο καταστροφολογικούς και κινδυνολογικούς όρους την κατάσταση, εκμεταλλευόμενο οπορτουνιστικά το *momentum* για να προκαλέσει πλήγματα στον αντίπαλο και δυνητικά να τον ανατρέψει για να πάρει τη θέση του.

«Αφού Σας γράφω, εννοείτε, ότι εισέτι ειμί εν τοις ζώσι», συνεχίζει η επιστολή (σ. 4). Πάντως, παρουσιάζει ενδιαφέρον το γεγονός ότι ο εκ Σύρου ανταποκριτής διαπιστώνει ορθά ότι ο θάνατος από χολέρα επέρχεται συνήθως εντός ωρών από την εμφάνιση της νόσου, κάτι που διαψεύδανε οι ιατροί που συνδέονταν με τα

καθεστωτικά μέσα, οι οποίοι επικαλούμενοι το θεώρημα της χολερίνης κάνανε λόγο για προστάδια της χολέρας που μπορεί να διαρκούσανε για αρκετές ημέρες (βλ. *Αθηνά και Ιατρική Μέλισσα*). Πάντως, στην επιστολή εξάιρεται το έργο της δημοτικής αρχής, των ιατρών και της τοπικής αστυνομίας (σ. 4).

Δημοσιεύεται και έτερη επιστολή από την Σύρο, η οποία εξίσου δραματική παρουσιάζει την κατάσταση (σ. 4). Έχει ενδιαφέρον το γεγονός ότι οι ανταποκρίσεις του *Αιώνος* δίνουν μια πιο «ωμή» εικόνα της πραγματικότητας, σε αντίθεση με την *Αθηνά* η οποία, για λόγους μάλλον που συνδέονται με τη διατήρηση του ακμαίου ηθικού – ας θυμηθούμε την ιατρική θεωρία του Γούδα περί *φόβου* (*Ιατρική Μέλισσα*)–, δεν δίνει μια τόσο γλαφυρή οπτική της κατάστασης, και με την *Ελπίδα*, η οποία τηρεί σιγή ιχθύος. Οι παραπάνω συριανές επιστολές στον *Αιών*, όμως, κάνουν ρητά λόγο για *φόβο* που έχει καταλάβει τους κατοίκους, ενώ το ίδιο ισχύει και για τα δημοσιεύματα τα αφορόντα την Αθήνα, τον Πειραιά, και την υπόλοιπη Ελλάδα (σσ. 3-4). Υγειονομικά δελτία Πειραιώς.

Αιών, 18/8/1854, φ. 1487

Ο φόβος κυριεύει τις καρδιές όλων στην Αθήνα (σ. 4). Ο Πειραιάς μετατράπηκε σε νεκρόπολη. Στην Πεντέλη, οι Άγγλοι σε ιεροτελεστία στον ναό του Μοναστηρίου δοξολογήσανε τον Θεό για τη σωτηρία τους από τη χολέρα. Μάλιστα, ο *Αιών* παρατηρεί ότι φέρονται με άκρα ευγένεια στους κατοίκους της περιοχής. Σε επιστολή από την Ερμούπολη της Σύρου, η κατάσταση περιγράφεται τραγική (σ. 4).

Αιών, 21/8/1854, φ. 1488

Μεταδίδεται ως θετικό νέο ότι ο γαλλικός στρατός εγκαταλείπει τον Πειραιά. Δύναμη περίπου 2.000 στρατιωτών θα μεταφερθεί στα Πατήσια, κάτι που όμως θεωρείται επικίνδυνο, λόγω της εγγύτητας της εξοχικής αυτής περιοχής με την πρωτεύουσα, καθώς και του γεγονότος ότι πολλοί κάτοικοι των Αθηνών πηγαινοέρχονται εκεί (σ. 3). Περίληψη υγειονομικών δελτίων (σ. 4).

Μειώθηκε η μετακίνηση των Γάλλων προς τα Πατήσια (σ. 3). Η χολέρα μοιάζει σε ύφεση στον Πειραιά.

Αποτελεί κοινή γνώμη ότι η χολέρα στην Ερμούπολη προκλήθηκε από τον αγγλογαλλικό στόλο και συγκεκριμένα από τη ρίψη νεκρών ανθρώπων και ζώων στη θάλασσα παρά τις επιπλήξεις του Γάλλου προξένου (σ. 3).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει αναφορά στον Μητροπολίτη Κυκλάδων (σ. 3), ο οποίος έφτασε στην Ερμούπολη κατά την έναρξη της νηστείας του Δεκαπενταύγουστου. Παρά την εκεί έξαρση της χολέρας, αντί να φύγει εκείνος αποβιβάστηκε στην Ερμούπολη όπου πλήθος κόσμου έσπευσε προς χειροφίλημα. Ο «σώφρων και φιλόανθρωπος» ιερέας συμβούλευσε τον λαό να παύσει την κακή διατροφή, δηλαδή τη νηστεία, διότι αυτή υποδαυλίζει την εξάπλωση της χολέρας και κατά συνέπεια του θανάτου. Μάλιστα, μεταξύ των διαιτητικών του συμβουλών συγκαταλέγεται και η αποχή από τη ρακή, τα φρούτα και τα αγγούρια αλλά και η κατανάλωση βραστού κρέατος. Εάν με το καλό εξαλειφθεί η νόσος από το νησί, θα φροντίσει να ορίσει τη νηστεία σε νέο χρόνο. Στο μεταξύ, ζήτησε από τους ιερείς του νησιού να χορηγήσουν στους πιστούς άδεια να τρώνε κρέας παρά την ημερολογιακή νηστεία (σ. 3). Αυτό το περιστατικό δίνει μια αισιόδοξη νότα στα λεγόμενα χολερικά, γιατί φανερώνει πώς φωτισμένοι καθοδηγητές του λαού μπορούν να επιδείξουν ευελιξία απέναντι στην παράδοση στη βάση του ορθού λόγου, εφαρμόζοντας μάλιστα συνετές από επιστημονική άποψη οδηγίες, βάσει τουλάχιστον της ιατρικής γνώσης της εποχής, αντί να ωθήσουν τους πιστούς στην προκατάληψη και τη δοξασία.

Δυστυχώς όμως κατά τον ανώνυμο Ερμουπολίτη (σ. 3) ορισμένοι καταλήφθηκαν από την αμάθεια και ψέξανε τον Αρχιερέα· μάλιστα ζήτησαν επίμονα να τελεστεί λιτανεία, κατόπιν αίτησης της Δημαρχίας, ενάντια στη βούληση του Μητροπολίτη που συμβούλευε περί του αντιθέτου, προς αποφυγή του συνωστισμού, που θεωρήθηκε ότι θα ενισχύσει τη διασπορά της χολέρας. Ο

Μητροπολίτης τελικά ενέδωσε στο λαϊκό αίτημα, με αποτέλεσμα πολλοί να καταληφθούν από τρόμο χολέρας που προκλήθηκε από τον συγχρωτισμό – σε μία περίπτωση μάλιστα μία γυναίκα τρομοκρατήθηκε τόσο στο ενδεχόμενο να προσβλήθηκε από χολέρα στη διάρκεια της λιτανείας ώστε κατάφερε να ηρεμήσει μόνο όταν την επισκέφτηκε γιατρός στο σπίτι (σ. 3).

Η λιτανεία επέφερε και ιατρική ωφέλεια καθώς στη διάρκεια της λιτανείας ο Μητροπολίτης παρότρυνε τους πιστούς να καθαρίσουν την οικία τους και τους δρόμους, κάτι που δεν είχε κατορθώσει μέχρι τούδε η πολιτική αρχή (σ. 3). Εάν λοιπόν «συνεργεία Θεού» παύσει η νόσος, εάν συνεχίσουν να φθάνουν στο λιμάνι πλοία από τη Μασσαλία και την Κωνσταντινούπολη δεν θα οδηγηθούμε σε νέο ξέσπασμα χολέρας; διερωτάται ο Ερμουπολίτης, διενεργώντας υψηλή πολιτική κάτω από θρησκευτικό μανδύα (Ένγκελς, *Πόλεμος των χωρικών*). Ο Ερμουπολίτης εγείρει εκ νέου ζήτημα κατοχής. Ας ακουστούν τα αιτήματά του στην κυβέρνηση για να τα μεταβιβάσει στους ξένους πρέσβεις και «Ο Θεός γένοιτο ίλεως». Ο *Αιών* συγχαίρει τον Μητροπολίτη Δανιήλ (σ. 3).

Αιών, 28/8/1854, φ. 1490

Το ανθρωποβόρο μίasma της χολέρας φέρεται να εξαλείφθηκε από Πειραιά και Αθήνα (σ. 4). Ευχάριστα τα νέα και από τη Σύρο.

Αιών, 1/9/1854, φ. 1491

Εγείρεται θέμα στη δημόσια συζήτηση για τη μετάβαση του γαλλικού στρατού στα Πατήσια (σ. 2). Υπουργοί της κυβέρνησης φέρονται να διαφωνούν με τη μετακίνηση, δεδομένου ότι κατοικοεδρεύουνε και οι ίδιοι στην Αθήνα. Ο *Αιών* θέτει ερωτήματα για τη μετατόπιση αλλά και ζήτημα πολιτικής εξουσίας, κάνοντας λόγο για κηρυγμένη κατοχή, η οποία όμως δεν έφτασε στην πρωτεύουσα μα περιορίστηκε στον Πειραιά και σε ορισμένες ακόμη τοποθεσίες. Πώς θα συνυπάρξει το γαλλικό κατοχικό στράτευμα στην Αθήνα με την ελληνική (βαυαρική οθώνεια) φρουρά; Ο *Αιών* προτιμά να μην επεκταθεί (σ. 2).

Χαρμόσουνα τα περί της χολέρας νέα από την Ερμούπολη, με επευφημίες για τον βασιλιά (σ. 3). Ως θετική αποτιμάται και η συνεισφορά του αστυνόμου και ενός ιατρού από τον Ερμουπολίτη. Επαινείται νέα θεραπεία του Λινδερμάιερ από ασθενή του (σ. 4).

Αιών, 4/9/1854, φ. 1492

Η κατάσταση στον Πειραιά είναι ευχάριστη και στη Σύρο βελτιώνεται «Θεία χάριτι» (σ. 4).

Διακόπτεται η έκδοσις της εφημερίδας *Αιών* από 4/9/1854–24/1/1857.

Η εν Αθήναις Ιατρική Μέλισσα (1853-1859)

Εκτενής παραγμάτευση της χολέρας από επιστημονική σκοπιά γίνεται στην ιατρική περιοδική έκδοση της εποχής, *Ιατρική Μέλισσα* (1854-1855), που εκδίδονταν από τον διδάκτορα ιατρικής Αναστάσιο Γούδα. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Γούδας ήταν ο πρώτος διδάκτωρ του Πανεπιστημίου των Αθηνών και καθηγητής της Ιατρικής Σχολής (Σταυροπούλου, Μιχαλά & Τζελέπη, 2008). Σύμφωνα με τον Μπαρλαγιάννη (2023), η *Ιατρική Μέλισσα* ήταν η μόνη ιατρική εφημερίδα της εποχής. Σύμφωνα με τον Rosenberg (1992, σ. 116), η πληροφορία διαχέονταν γρήγορα στα δίκτυα των επιστημόνων ιατρών της Ευρώπης και του δυτικού κόσμου εν γένει την εποχή εκείνη, και παρότι η Ελλάδα του 19ου αιώνα δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι αποτελούσε δυτική χώρα με την πολιτισμική έννοια του όρου (Nemo, 2005), τουλάχιστον όχι αμιγώς, η *Ιατρική Μέλισσα* αποτέλεσε ένα μέσο ευρείας διάδοσης των επιστημονικών απόψεων πολλών δυτικών επιστημόνων ιατρών στην εν Ελλάδι ιατρική επιστημονική κοινότητα, για παράδειγμα μέσα από τις συχνές αναφορές των –συχνά εκπαιδευμένων στην Ευρώπη– ιατρών που δημοσίευαν στο περιοδικό, στις επιστημονικές έρευνες των ξένων συναδέλφων τους (*Ιατρική Μέλισσα*, 1854-1855).

Όπως είναι φυσικό, δεδομένου ότι στα 1850 δεν είχε διατυπωθεί ακόμη μια επαρκής επιστημονική θεωρία για τη χολέρα, την αιτιολογία και την πρόληψή της, στο περιοδικό *Ιατρική Μέλισσα* αναπαράγονταν συχνά λανθασμένες αντιλήψεις σχετικά με τη νόσο (*Ιατρική Μέλισσα*, 1854-1855). Άλλωστε, ακόμα και στην προηγμένη επιστημονικά Δύση της εποχής, οι διάφορες ιατρικές θεωρίες που διατυπώθηκαν και επικράτησαν –μέχρι τουλάχιστον τον Τζον Σνόου– ήταν λανθασμένες στην ολότητά τους (Rosenberg, 1992, σ. 117). Μια τέτοια λανθασμένη αντίληψη η οποία αναπαράγονταν συχνά από τους γιατρούς της εποχής αφορούσε τη λεγόμενη «προδρομική διάρροια» (Μπαρλαγιάννης, 2023). Συγκεκριμένα, στο άρθρο «Περί της εν Αθήναις χολέρας», όπου περιγράφεται το χρονικό της επιδημίας

από τον Οκτώβριο του 1854 (Ιατρική Μέλισσα, 1854, σσ. 269-277), αναπαράγεται η λανθασμένη ιατρική αντίληψη ότι:

Προς δε τούτοις, ως εκ περισσού απεδείχθη ήδη και ενταύθα ότι η χολέρα ουδέποτε, ή κατά σπανιωτάτην εξαίρεσιν προσβάλλει αιφνιδίως, αλλά πάντοτε προαναγγέλλει την ανάπτυξιν αυτής ως επί το πλείστον μεν διά τινος διαρροίας, ενίοτε δε και δι' άλλων παρεκτροπών των κατά φύσιν λειτουργιών, οίον ανορεξίας, δυσπεψίας, ναυτιάσεων, κοπώσεως ή εκλύσεως των δυνάμεων. (Ιατρική Μέλισσα, 1854, σ. 269)

Βλέπουμε δηλαδή εδώ ότι οι ιατροί της εποχής πράγματι πίστευαν πως μπορεί κάποια συμπτώματα της χολέρας να προηγούνται της προσβολής από τη νόσο, αποτελώντας ενδείξεις μάλλον μιας επικείμενης νόσησης παρά συμπτώματα καθεαυτά. Αυτό επιβεβαιώνεται και παρακάτω: «τα πρόδρομα τάυτα συμπτώματα ενίοτε συμβαίνουν και πολλές τινες προ της αναπτύξεως της χολέρας ημέρας» (Ιατρική Μέλισσα, 1854, σ. 270, υπογράμμιση δική μας). Σύμφωνα με την ιατρική αντίληψη της εποχής, η διάρροια αλλά και άλλες δυσλειτουργίες, όπως η δυσπεψία και η ναυτία, δεν σήμαιναν ότι το άτομο είχε προσβληθεί από χολέρα, αλλά προηγούνταν της νόσησης, και έτσι ερμηνεύονταν ως «κακό σημάδι», προμήνυμα αυξημένης πιθανότητας, δηλαδή κινδύνου εκδήλωσης χολέρας. Αυτή η αντίληψη ευθυγραμμίζεται πλήρως με την αντίστοιχη από τα «Διαιτητικά παραγγέλματα» της εφημερίδας Αθηνά (12/7/1854).

Σε αυτό το σημείο, αξίζει να σημειωθεί ότι οι απόψεις του Γούδα, έτσι όπως αναπαράγονται στην Ιατρική Μέλισσα, περί της διάρροιας και των άλλων καταστάσεων που συνδέονταν με τη χολέρα, εκδηλωνόμενες πριν από την εμφάνιση της νόσου, φαίνεται να απηχούν τις θεωρίες του συγχρόνου του ιατρού Κωνσταντίνου Βουσάκη, ο οποίος μίλησε για την «προδρομική διάρροια» (Μπαρλαγιάννης, 2023). Ειδικότερα, στην έρευνα του Μπαρλαγιάννη (2023) καθίσταται σαφές ότι στα 1854-1855 επικρατούσε διαμάχη στην ιατρική

επιστημονική κοινότητα όχι απλώς σχετικά με την αιτιολογία, αλλά με τον ίδιο τον ορισμό της νόσου. Για παράδειγμα, η προδρομική διάρροια θεωρείται από τον Βουσάκη «διαφορετική ασθένεια που μπορεί να οδηγήσει στη χολέρα, αν δεν ιαθεί εγκαίρως» (Μπαρλαγιάννης, 2023, σ. 92). Το ίδιο ίσχυε και για τη «χολερίνη», ενώ για τον Γούδα η χολέρα δεν ήταν παρά ένας «κακοήθης πυρετός» (Μπαρλαγιάννης, ό.π., σ. 93). Γενικότερα, ο Μπαρλαγιάννης σκιαγραφεί την προσπάθεια των γιατρών να οριοθετήσουν τη χολέρα, τις φάσεις και τη συμπτωματολογία της, μέσα στο ανεπαρκές μiasματικό πλαίσιο της εποχής.

Επομένως, προκύπτει εδώ με τρόπο φυσικό μία παρατήρηση: στα 1854, εάν ένα άτομο είχε προσβληθεί από χολέρα, με αποτέλεσμα να παρουσιάζει το χαρακτηριστικό της νόσου σύμπτωμα της διάρροιας, οι ιατροί της εποχής θεωρούσαν –εσφαλμένα– ότι το άτομο δεν είχε νοσήσει ακόμη αλλά ότι είχε αυξημένο κίνδυνο να νοσήσει σύντομα· αυτή την αντίληψη μπορούμε να την ερμηνεύσουμε ως μία αισιόδοξη στάση απέναντι στη χολέρα, καθώς ανεξάρτητα από το σχολαστικό, εν προκειμένω, ζήτημα του εάν ένα άτομο με διάρροια έχει προσβληθεί από χολέρα ή πρόκειται να προσβληθεί στο άμεσο μέλλον –ζήτημα που σε τελική ανάλυση ανάγεται στο εάν υιοθετούμε ένα μiasματικό ή ένα μολυσματικό επιστημονικό πλαίσιο–, οι γιατροί σε κάθε περίπτωση θεωρούσαν ότι με τη σωστή διαχείριση, δηλαδή με τη σωστή πρόληψη/θεραπεία (ανάλογα με το ερμηνευτικό μας πλαίσιο), ο ασθενής μπορούσε να προλάβει την (πλήρη) ανάπτυξη/εκδήλωση της νόσου και να επιζήσει.

Στη συνέχεια, το κείμενο γίνεται όλο και πιο ενδιαφέρον, καθώς ξεκαθαρίζεται ότι τα συμπτώματα που προαναφέρθηκαν διαδέχεται «ταχέως η ανάπτυξις της πραγματικής χολέρας» μόνον στους «οινοπότες» – και σ’ αυτούς ακόμα μόνον εάν κι εφόσον συντρέχουν ορισμένες διαιτητικές καταχρήσεις (*Ιατρική Μέλισσα*, 1854, σ. 270). Έπειτα, διαβάζουμε: «Περί της αληθείας ταύτης έχομεν τοσαύτην πεποίθησιν, ώστε αδιστακτως φρονούμεν, ότι είναι αδύνατον ν’

αναπτυχθή η χολέρα χωρίς πρότερον ν' αναγγείλη την έλευσιν αυτής, ή χωρίς να προκαλέσωσιν ταύτην ισχυραί αιτίαι» (*Ιατρική Μέλισσα*, ό.π.). Αυτή η τοποθέτηση μοιάζει αυθαίρετη από επιστημονική άποψη και αποκτά νόημα μόνο σε συνδυασμό με την επόμενη παράγραφο, στην οποία η ανάλυση περί της χολέρας φαίνεται να περνά από την ιατρική θεωρία και πρακτική στην επικοινωνία της επιστήμης στη δημόσια σφαίρα:

Είναι δε τα μέγιστα αναγκαίον να διαταχθή περί τούτου είδος τι ιατρικής ανακρίσεως, ίνα βεβαιωθώσιν οι πολίται ότι η χολέρα αιφνιδίως δεν προσβάλλει· να παραγγελθώσι δε και οι κεραυνοβόλα κρούσματα χολέρας διαδίδοντες, ίνα απέχωσι των τοιούτων ψευδών τε συνάμα και ολεθρίων ειδήσεων, διότι ο φόβος είναι εν των συντελούντων εις την ανάπτυξιν της νόσου αιτίων. (*Ιατρική Μέλισσα*, 1854, σ. 270)

Ο Γούδας φαίνεται λοιπόν ότι διέσπειρε όχι μόνον λανθασμένες αλλά εντόνως αντιεπιστημονικές απόψεις σχετικά με τη χολέρα και την εξάπλωσή της, με αμιγώς επικοινωνιακή και πολιτική σκοπιμότητα. Μάλιστα, φαίνεται ότι ήτανε συνεπής σε αυτή του τη θέση, ότι δηλαδή ο φόβος ήτανε το βασικό αίτιο ανάπτυξης της χολέρας, αφού το ίδιο υποστήριζε και στο καινούργιο του περιοδικό (Σταυροπούλου *et al.*, 2008), τη *Μέλισσα των Αθηνών*, στα 1865:

Ναι, κύριοι, είμεθα παντοδύναμοι εις το να προφυλαχθώμεν, αρκεί μόνον να μην φοβώμεθα, αρκεί μόνον να μη παρεκτραπώμεν εις ουδεμίαν διαιτητικήν ή άλλην κατάχρησιν, αρκεί μόνον να μη παρεκκλίνωμεν ουδεμιάς των φρονίμων συνηθειών μας, και να θεραπεύωμεν εγκαίρως πάσαν οίαν δήποτε νόσον έστω και αυτήν την αδιαθεσίαν. [*Μέλισσα των Αθηνών*, φυλλ. Ζ., τ. Β (1865), σ. 287, όπως παρατίθ. στο Μπαρλαγιάννης, 2023, σ. 93]

Σύμφωνα με τον Μπαρλαγιάννη: «Η σημασία που αποδίδει στο αίσθημα του θάρρους τον κάνει [τον Γούδα] έντονα κριτικό απέναντι σε οποιοδήποτε

προφυλακτικό μέτρο» (Μπαρλαγιάννης, 2023, σ. 93). Σε αυτό το πλαίσιο, ο Γούδας «επέκρινε το σύνολο των μέτρων υγειονομικής προφύλαξης (Στο ίδιο). Ο Μπαρλαγιάννης τονίζει μάλιστα ότι:

Μοναδική παρέμβαση του κράτους θεωρούσε την ενημέρωση του πληθυσμού ότι η χολέρα μπορεί εύκολα να θεραπευτεί – φυσικά με την αλάνθαστη μέθοδό του. Μαζί του δεν θα διαφωνούσαν ούτε ο Σοφιανόπουλος ούτε τα κυβερνητικά *Διαιτητικά Παραγγέλματα εις προφύλαξιν από της χολέρας* (8 Ιουλίου 1854). (Μπαρλαγιάννης, 2023, σσ. 93-94).

Σε αυτό το πλαίσιο, παρουσιάζει ενδιαφέρον το γεγονός ότι ο Γούδας είχε λάβει γαλλική παιδεία με μετεκπαίδευση στο Παρίσι το 1850 (Σταυροπούλου *et al.*, 2008), γεγονός που μπορεί να συνέβαλε στην τόσο αισιόδοξη στάση του απέναντι στην επιδημία της χολέρας το 1854, όταν η πρωτεύουσα τελούσε υπό γαλλική κατοχή.

Ο Γούδας, λοιπόν, μέσω της *Ιατρικής Μέλισσας*, μπορούμε με σημερινούς όρους να υποστηρίξουμε ότι συνεισέφερε στη διασπορά ψευδών ειδήσεων, προκρίνοντας την ανορθολογική και συναισθηματική ποιότητα του «θάρρους» έναντι μιας νηφάλιας ιατρικής προσέγγισης. Αυτό εν μέρει εξηγείται στο ερμηνευτικό σχήμα του Rosenberg (1992), σύμφωνα με τον οποίο η χολέρα είναι η νόσος του 19ου αιώνα με τον μεγαλύτερο «άμεσο συγκινησιακό αντίκτυπο», ο οποίος είναι εύλογος δεδομένου ότι η χολέρα σκοτώνει σχεδόν τους μισούς ανθρώπους από όσους πλήττονται με τη νόσο (Rosenberg, 1992, σ. 112). Ωστόσο, η έντονη συγκινησιακή κοινωνική απόκριση στη χολέρα δεν συνεπάγεται ότι ο φόβος είναι και η βασική αιτία εκδήλωσης της νόσου, όπως υποστήριζε ο Γούδας (Μπαρλαγιάννης, 2023).

Σε αυτό το πλαίσιο, το ενδιαφέρον για τους σκοπούς της παρούσης εργασίας είναι ότι η συζήτηση περί της επιδημίας της χολέρας στη δημόσια σφαίρα της

πρωτεύουσας του ελληνικού κράτους στα 1854, μέσα μάλιστα από το μόνο αμιγώς ιατρικό έντυπο της εποχής³, δεν διεξάγονταν με καθαρά ιατρικούς όρους: ο Γούδας φαίνεται να υποστήριζε ότι ο φόβος είναι η *βασική αιτία* εξάπλωσης της νόσου (Μπαρλαγιάννης, 2023), προωθώντας έτσι μια πολιτική μάλλον παρά επιστημονική ατζέντα. Πράγματι, αυτή του η στάση μπορεί να γίνει κατανοητή ως μια προσπάθεια υιοθέτησης υπεύθυνης στάσης και αποφυγής διασποράς του πανικού· επιπλέον, ο Rosenberg (1992, σσ. 113-114) υπογραμμίζει ότι, ελλείψει μιας βαθύτερης κατανόησης της αιτιολογίας της νόσου, οι πρώτοι γιατροί που καταπιάστηκαν με τη μελέτη της ήδη από τη δεκαετία του 1830 καταφεύγανε συχνά «στην ηθικολογία παρά στην εμπειρική ανάλυση»· ωστόσο γεγονός παραμένει ότι όροι όπως φόβος, θάρρος και πανικός δεν θα είχαν θέση σε ένα σύγχρονο ιατρικό περιοδικό, δεν θα ανήκανε στο επιστημονικό λεξιλόγιο ενός επιδημιολόγου που αναζητά αιτίες, αλλά μάλλον σε εκείνο ενός δημοσιολογούντος ή πολιτικού.

Μα η στάση αυτή του Γούδα και της *Ιατρικής Μέλισσας* οφείλει να γίνει κατανοητή και στα οικονομικά και πολιτικά της συμφραζόμενα: Σύμφωνα με τη *Νέα Πανδώρα* (15/4/1855), ο Γούδας εξέδιδε το ιατρικό του περιοδικό «διά της υποστηρίξεως της Κυβερνήσεως», αφού η κυβέρνηση αγόραζε πενήντα σώματα (δηλαδή αντίτυπα) του εντύπου και ο Γούδας σε αντάλλαγμα δημοσίευε σε παράρτημα «πάσας τας του υγειονομικού και ιατρικού κλάδου αφορώσας πράξεις του υπουργείου (*Νέα Πανδώρα*, 15/4/1855, σ. 48). Επομένως, τόσο η προτροπή του περί συστάσεως «ιατρικής ανακρίσεως» και έγκλησης των διαδιδόντων τις «ανυπόστατες» περί κεραυνοβόλων κρουσμάτων χολέρας φήμες, όσο και η γενικότερη στάση του γύρω από μια σειρά ιατρικού ενδιαφέροντος ζητήματα (στο μέτρο που η πραγμάτευσή τους δεν περιορίζονταν σε μια αμιγώς επιστημονική συζήτηση αλλά ανοίγονταν στη σφαίρα της πολιτικής και της ευρύτερης ιδεολογικής

³ Το μηνιαίο ιατρικό περιοδικό *Ασκληπιός*, μεταξύ των εκδοτών του οποίου ήταν ο φαρμακοποιός Σταμάτιος Κρίνος (Παυλίδου, 2022), ένας από τους αρχικούς καθηγητές του Σχολείου των Τεχνών, μετέπειτα Πολυτεχνείου, φαίνεται ότι δεν εκδόθηκε τη διετία 1854-1855.

διαμάχης) οφείλουν να γίνουν κατανοητές λαμβάνοντας υπόψη αφενός τις επιρροές του και αφετέρου τη χρηματοδότηση του εγχειρήματός του από την κυβέρνηση της εποχής.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Γούδας είχε εκφραστεί με τον εξής τρόπο για τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο: «ο ορθώτερον σκεπτόμενος νους, και (...) ο δεξιώτερον διεξαγαγών πάσας τας εμπιστευθείσας πολιτικές υποθέσεις (...) του αγώνος» (1874, τ. ΣΤ', σ. 195). Ιδωμένη στη συγκυρία της εποχής, αλλά και στο πλαίσιο των ευρύτερων αφηγημάτων του 19ου αιώνα, ίσως αυτή η πολιτική του αγγλοφιλία να ευθυνόταν και για την επιστημονική του εμμονή υπέρ του θάρρους και εναντίον του φόβου.

Μια άλλη περίπτωση ιατρού της εποχής ο οποίος προέκρινε τις δικές του θεωρίες για τη χολέρα, δημοσιεύοντάς τες στην *Ιατρική Μέλισσα*, ήταν ο Ιωσήφ Δε-Κιγάλλας (Μπαρλαγιάννης, 2023). Αυτό που έχει ενδιαφέρον στην προσέγγιση του Δε-Κιγάλλα είναι ο τρόπος με τον οποίο συνδέει την οικονομική πολιτική με τη δημόσια υγεία. Συγκεκριμένα, ο Δε-Κιγάλλας προτείνει ότι η «κάθαρση» της ατμόσφαιρας από τη χολέρα (αφού πίστευε ότι έτσι μεταδίδεται η νόσος) πρέπει να συμπίπτει ή και να υπερβαίνει την περίοδο «επωασμού», γιατί σε διαφορετική περίπτωση το μόνο που επιτυγχάνει η κάθαρση είναι να παρεμποδίζει τις «εμπορικές σχέσεις, χωρίς ποσώς ν' ασφαλίζη την δημοσίαν υγείαν» (Δε-Κιγάλλας, 1854-1855, σ. 443). Αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ είναι ότι οι ιατροί, κατά τον σχεδιασμό ή την αποτίμηση των κυβερνητικών μέτρων διαχείρισης της επιδημίας, λαμβάνανε υπόψη και άλλες διαστάσεις πέραν της υγειονομικής, όπως εν προκειμένω η οικονομική ζωή του τόπου.

Φαίνεται λοιπόν ότι, παρότι εμφανώς δεν κατανοούσαν σε βάθος τον μηχανισμό εξάπλωσης της χολέρας (ας μην ξεχνάμε ότι η συζήτηση μαίνονταν ακόμη περί τη μiasματική ή μολυσματική της φύση) η κρίση τους επηρεάζονταν σε

σημαντικό βαθμό από το πολιτικό κόστος που θα επιφέρανε τα υγειονομικά μέτρα. Στα 1854, η ιατρική επιστήμη λάμβανε υπόψη την κοινωνική ζωή και τον αντίκτυπο των αποφάσεων σε θέματα υγείας στη δημόσια σφαίρα, ασκώντας επιρροή και ενίοτε υποστηρίζοντας ανοικτά, όπως στην περίπτωση του Δε-Κιγάλλας, τη στάση της κυβέρνησης (Δε-Κιγάλλας, 1854-1855)· και μάλιστα, ο Δε-Κιγάλλας, ο οποίος δεν παραλείπει να τονίσει τη σημασία της απρόσκοπτης συνέχισης των εμπορικών συναλλαγών για την ευημερία του τόπου, είναι ο μόνος ιατρός της εποχής που έγραψε για τη χολέρα ο οποίος τάσσονταν υπέρ της καραντίνας (έστω και υπό όρους) (Μπαρλαγιάννης, 2023).

Όσον αφορά τη σχέση ανάμεσα στην αιτιολογία της νόσου και, ιδιαίτερα, στη συζήτηση περί μεταδοτικότητας και αντι-μεταδοτικότητας, από τη μια μεριά, και στην πολιτικοποίηση της καραντίνας, ιδιαίτερα με αναφορά στον αντι-οικονομικό της χαρακτήρα, από την άλλη, είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι αυτή δεν αποτέλεσε ελληνική πρωτοτυπία, μα ευθυγραμμίστηκε με τις εξελίξεις στην Ευρώπη του 19ου αιώνα. Το αντι-μεταδοτικό μοντέλο συχνά προκρίνονταν ώστε να αποφευχθεί το οικονομικό κόστος μιας καραντίνας (Ζαρίφη *et al.*, 2021α). Μάλιστα, επισημαίνεται η επικαιρότητα της συζήτησης αυτής στο πλαίσιο της πρόσφατης πανδημίας του Covid-19, ενώ οι Ιθακίσιος και Βογιατζής εστιάζουν στην οικονομική διάσταση της δημόσιας υγείας στο ελληνικό κράτος του 19ου αιώνα, με έμφαση στα λοιμοκαθαρτήρια (Ithakisios & Vozikis, 2014).

Σε αυτό το σημείο, καθίσταται αναγκαία μια παρατήρηση, που οδηγεί σε ένα θεωρητικό συμπέρασμα. Στο μέτρο που η ιατρική θεωρία δεν ήταν επαρκώς εξοπλισμένη με τα απαραίτητα εργαλεία ώστε να κατανοήσει και να εξηγήσει τη χολέρα, τον τρόπο μετάδοσης και την ακριβή πορεία της νόσου, αφού όπως είδαμε παραπάνω η απουσία του κατάλληλου ερμηνευτικού πλαισίου συσκότιζε σε τέτοιο βαθμό το έργο των ιατρών ώστε αδυνατούσαν να ορίσουν με ακρίβεια τη χολέρα, αυτό συνεπάγεται ότι οι θεωρητικολογούντες και δημοσιολογούντες επιστήμονες

ιατροί, δηλαδή οι ιατροί με πανεπιστημιακή εκπαίδευση (Ζαρίφη *et al.*, 2021α), και οι θεωρίες τους, συχνά φανερώνουν περισσότερα για την ιδεολογική τους τοποθέτηση απέναντι στη νόσο και την εξάπλωσή της απ' ό,τι θα συνέβαινε στην περίπτωση όπου θα είχαν μια σαφέστερη εικόνα για την επιδημία, με όρους σύγχρονης ιατρικής. Κατά συνέπεια, υπήρχε περιθώριο ο καθένας να εικοτολογεί με περιορισμένα στη διάθεσή του δεδομένα, να διατυπώνει υποθέσεις και να επηρεάζει την κοινή γνώμη χωρίς να διατρέχει κίνδυνο κατακραυγής είτε από την επιστημονική κοινότητα είτε από την κοινή γνώμη και την κοινωνία εν γένει, εφόσον μπορούμε εύλογα να υποστηρίξουμε ότι «κανείς δεν κατείχε την [επιστημονική] αλήθεια». Απέναντι στη χολέρα, την κατεξοχήν επιδημική νόσο του 19ου αιώνα, οι κοινωνίες της εποχής έπλεαν σε αχαρτογράφητα ύδατα, ανήμπορες να κατανοήσουν την αιτία ώστε να εντοπίσουν λύσεις, αποτελεσματικούς, επιστημονικά τεκμηριωμένους τρόπους αντιμετώπισης της νόσου. Οι επιστήμονες ιατροί δοκίμαζαν –ανεπιτυχώς– διαφορετικές μεθόδους θεραπείας της χολέρας, εγκαταλείποντας κάθε προσπάθεια για πρόληψη μιας ασθένειας τον μηχανισμό εξάπλωσης της οποίας αδυνατούσαν να συλλάβουν (Μπαρλαγιάννης, 2023). Κι όλα αυτά σε ένα ιστορικό πλαίσιο όπου τα όρια μεταξύ του κομπογιαννιτισμού και της ιατρικής επιστήμης παραμένανε δυσδιάκριτα για μεγάλο μέρος της κοινωνίας, μεγαλύτερο απ' ό,τι σήμερα (Ζαρίφη *et al.*, 2021β).

Ως εκ των ανωτέρω, οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι αυτό το «διπλό κενό», αφενός ως προς την επιστημονική κατανόηση της νόσου, κι αφετέρου ως προς τη διάκριση κομπογιαννιτισμού και επιστήμης, δημιουργούσε μεγάλο περιθώριο για καταχρηστικές παρεμβάσεις στη δημόσια συζήτηση σχετικά με τη νόσο, με την αιτιολογία και την αντιμετώπιση της χολέρας, καθώς δεν υπήρχε η δυνατότητα ελέγχου, σε επιστημονική βάση, του ανυπόστατου ή μη των ισχυρισμών που διατυπώνονταν από τις εκάστοτε ιατρικές αυθεντίες. Αυτό που προσπαθούμε να πούμε είναι ότι, ακόμα και ιατροί εγνωσμένου επιστημονικού κύρους και αναμφίλεκτης κατάρτισης συχνά περιέπιπταν σε εξόφθαλμα, με σημερινούς όρους,

σφάλματα περί της χολέρας, τα οποία φανερώνουν περισσότερα για τον συλλογισμό που ακολουθούσαν και για τον τρόπο σκέψης τους εν γένει, αν όχι για τις ενδεχόμενες ιδεολογικές τους σκοπιμότητες, απ' ό,τι για το πόσο κοντά ή μακριά βρισκόντουσαν από μια πραγματική επίλυση του ιατρικού προβλήματος της χολέρας.

Σε αυτό το πλαίσιο, ας εξετάσουμε τρεις περιπτώσεις, τις οποίες θα επιχειρήσουμε με άκρα επιφυλακτικότητα να εντάξουμε κάτω από μια κατηγορία περί ιδεολογικοποίησης και πολιτικοποίησης της χολέρας. Η μία περίπτωση αφορά τον Βαυαρό ιατρό Μπέρνχαρντ Ρέτσερ, μέλος του Ιατροσυνεδρίου. Ο Ρέτσερ υιοθετούσε μια παραλλαγή της μiasματικής θεωρίας. Εκείνο που παρουσιάζει ενδιαφέρον για εμάς εδώ είναι ότι, κατά τον Ρέτσερ, για να μεταδοθεί η χολέρα από έναν τόπο σε έναν άλλον, αναγκαία συνθήκη είναι να υπάρχει μια «προδιάθεση των κατοίκων» (Μπαρλαγιάννης, 2023· Ρόεσερ, 1854-1855).

Δεν θα σταθούμε εδώ στην ιατρική ανάλυση του Ρέτσερ περί του θέματος⁴. Εκείνο που μας ενδιαφέρει είναι ο αντίκτυπος των λέξεων, αυτής του της απόφασης: ο ισχυρισμός του περί προδιαθέσεως των κατοίκων, εν προκειμένω των κατοίκων του Πειραιά και της πρωτεύουσας του ελληνικού κράτους, της Αθήνας, φαίνεται να μετατοπίζει το βάρος της ευθύνης για την επιδημία, από τα γαλλικά κατοχικά στρατεύματα, τουλάχιστον εν μέρει, στους γηγενείς Έλληνες. Με βάση τα σημερινά επιστημονικά δεδομένα, γνωρίζουμε ότι το βακτήριο *Vibrio cholerae* δεν συνδέεται με κανέναν τρόπο με κάποια «προδιάθεση των κατοίκων» μιας δεδομένης γεωγραφικής περιοχής ή χώρας,⁵ και κατ' επέκταση, ο ισχυρισμός

⁴ Παρακάτω, στην ενότητα «Χολέρα και θρησκεία», θα δούμε πώς το παγκόσμιο ιατρο-θρησκευτικό ερμηνευτικό σύμπλεγμα της εποχής μετατόπιζε την ευθύνη της νόσου στο προσβληθέν άτομο που υπέκυπτε σε αυτήν, κάνοντας λόγο για ατομική «προδιάθεση» (Rosenberg, 1992, σ. 114).

⁵ Πέραν τούτου, ή καλύτερα προς επίρρωση του επιχειρήματος, ο Charles Rosenberg για παράδειγμα αναφέρει ότι «η χολέρα δεν ήταν ποτέ ενδημική στην Ευρώπη» (Rosenberg, 1992, σ. 113).

του Ρέτσερ, από επιστημονική άποψη, είναι εντελώς ανυπόστατος. Ωστόσο, στα κοινωνικά συμφραζόμενα της εποχής, μπορούμε εύλογα να υποθέσουμε ότι η κατηγορία –ή έστω: υπόθεση– περί προδιάθεσης των Ελλήνων –Συριανών, Πειραιωτών, Αθηναίων και άλλων– απέναντι στην ανάπτυξη της χολέρας, ενδεχομένως απενοχοποιούσε τον Γάλλο κατακτητή και ενοχοποιούσε το συλλογικό κοινωνικό υποκείμενο.

Με νωπές ακόμη τις μνήμες του Covid-19, το βίωμα της πανδημίας μάς κατέδειξε σε όλο του το μεγαλείο τον τρόπο με τον οποίο μπορούν να καλλιεργηθούν εθνικές αντιπάθειες με βάση έναν λαό που «ευθύνεται» για την εξάπλωση της νόσου. Για παράδειγμα, στην πανδημία του Covid-19 καταγράφηκαν αυξημένα επίπεδα ξενοφοβίας και, συγκεκριμένα, σινοφοβίας με πρόσχημα τη σκόπιμη εξάπλωση του ιού από τους Κινέζους, άποψη που αναπαράχθηκε στο πλαίσιο διασποράς σχετικών ψευδών ειδήσεων (Kim & Park, 2023· Perng & Dhaliwal, 2022· Silva, 2021). Κατά ιστορική αναλογία –και με τον κίνδυνο του αναχρονισμού– ή, καλύτερα, αντιστρέφοντας την πρόσφατη εμπειρία, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι θεωρίες όπως εκείνη του Ρέτσερ περί προδιαθέσεως των κατοίκων της Αθήνας απέναντι στην ανάπτυξη χολέρας δεν χρησίμευαν σε κάτι διαφορετικό πέρα από το να εξυπηρετήσουν ένα αφήγημα όπου τα γαλλικά κατοχικά στρατεύματα, δηλαδή η αρχική εστία μόλυνσης, απαλλάσσονταν από την όποια ευθύνη τους για τη διασπορά της νόσου.

Η δεύτερη και η Τρίτη περίπτωση που θα εξετάσουμε υπό το ίδιο πρίσμα αφορά τον Ιωσήφ Δε-Κιγάλλα και τον Κωνσταντίνο Βουσάκη, αντίστοιχα, και την από μέρους τους υιοθέτηση του θεωρήματος της «χολερίνης». Όπως είδαμε και στα «Διαιτητικά Παραγγέλματα» (Αθηνά, 12/7/1854), επικρατούσε μείζων σύγχυση αναφορικά με τη διάρροια: η διάρροια αποτελεί κατ' εξοχήν σύμπτωμα της χολέρας, μα η αδυναμία ορισμού της χολέρας οδηγούσε στην παρανόηση ότι υπάρχει κάποια άλλη, «προδρομική διάρροια», η οποία δεν αποτελεί εκδήλωση της νόσου αλλά

συχνά την προοιωνίζεται (Μπαρλαγιάννης, 2023). Οι κακές διατροφικές συνήθειες των ανθρώπων της εποχής είχαν ως αποτέλεσμα συχνές διάρροιες και αυτό, σε συνδυασμό με την ιατρική άγνοια, συσκότιζε την κοινή διάρροια με το χολερικό σύμπτωμα. Ως αποτέλεσμα, διατυπώθηκε το θεώρημα της «χολερίνης», η οποία ήτανε κάτι σαν χολέρα χωρίς να είναι χολέρα, δηλαδή μια διάρροια που προηγούνταν χρονικά της χολέρας, και άρα δεν αποτελούσε σύμπτωμά της, αλλά ένδειξη αυξημένου κινδύνου εκδήλωσης χολέρας (Μπαρλαγιάννης, 2023).

Αυτή η διάκριση από τους ιατρούς της εποχής ανάμεσα σε χολέρα και «χολερίνη» είναι σημαντική και θα μας χρησιμεύσει ιδιαίτερα στη διατύπωση ενός επιχειρήματος. Όπως καταγράφει ο Μπαρλαγιάννης (2023), ο Βουσάκης θεωρούσε τη χολερίνη ιάσιμη, σε αντίθεση με τη χολέρα, που ήτανε, κατ' αυτόν, θανατηφόρα. Με τη σειρά του ο Δε-Κιγάλλας (*Ιατρική Μέλισσα*, 1854-1855) υποστήριζε ότι η χολέρα είναι μεν μεταδοτική, πλην όμως λίαν «πτητική», «διαδιδόμενη συνήθως διά της εισπνοής», από την ατμόσφαιρα – εντασσόμενος έτσι στο ιπποκρατικό επιστημονικό παράδειγμα (Μπαρλαγιάννης, 2023· Δε-Κιγάλλας, 1854-1855, σ. 442). Αυτό γνωρίζουμε σήμερα ότι δεν ισχύει. Ωστόσο, στο αφήγημα του Δε-Κιγάλλα, συναντάμε μια προσέγγιση οικεία σε εμάς από τις θεωρίες των Ρέτσερ και Βουσάκη: «Ως εκ τούτου λοιπόν δεν αναφάνεται η χολέρα νόσος εις χώραν τινά, αν πρότερον δεν υπάρχει εις μέρος τι της ατμόσφαιρας της χώρας ταύτης το χολερικόν μόλυσμα (...)» (Δε-Κιγάλλας, 1854-1855, σ. 442). Γίνεται λοιπόν φανερό ότι ο Δε-Κιγάλλας θεωρεί με τη σειρά του απαραίτητη την προϋπαρξη του «χολερικού μολύσματος» στην ελληνική ατμόσφαιρα, προκειμένου να εκδηλωθεί η χολέρα στους ευρισκόμενους στην ελληνική επικράτεια. Ο συλλογισμός του μπορεί να υποστηριχθεί ότι βασίζεται στις δύο ακόλουθες προτάσεις, αμφότερες ταυτολογικές και στερούμενες επιστημονικού νοήματος:

[Πρέπει να] υπάρχει χολέρα στην Ελλάδα → [για να] εκδηλωθεί χολέρα στην Ελλάδα

Αν δεν υπήρχε χολέρα στην Ελλάδα → Τότε δεν θα παρουσιάζονταν χολέρα στην Ελλάδα

Το παραπάνω θεωρητικό σχήμα οδήγησε τον Δε-Κιγάλλα σε περίτεχνες θεωρητικές ακροβασίες (1854-1855, σσ. 442-448), οι οποίες γνωρίζουμε σήμερα πως είναι εντελώς ανυπόστατες. Συγκεκριμένα, ο εκλεκτικισμός του Δε-Κιγάλλα (Μπαρλαγιάννης, 2023) περί «μιασματικού μολύσματος», η ιπποκρατική έμφαση στην ατμοσφαιρική μετάδοση της χολέρας,⁶ σε συνδυασμό με το θεώρημα περί «χολερίνης», αποκρυσταλλώθηκαν στον ακόλουθο ισχυρισμό:

Ημείς όμως έχομεν προς απόδειξιν των λόγων μας το πρόσφατον παράδειγμα των εν Πειραιεί εκβιβασθέντων γαλλικών στρατευμάτων, εξ ων τινες των στρατιωτών πάσχοντες προ της ελεύσεώς των την χολερίνην, προσεβλήθησαν ακολούθως υπό της χολέρας. Όθεν μη υπάρχούσης προηγουμένως της χολέρας εν Πειραιεί, δεν ηδύναντο ούτοι φυσικώ τω λόγω να προσβληθώσι υπ' αυτής άλλως πως, ει μη φέροντες εν επωασμώ το χολερικόν μόλυσμα· όπερ δεν είναι αποδεδειγμένον, η τροπή της χολερίνης εις χολέραν. (Δε-Κιγάλλας, 1854-1855, σ. 444).

Κατά συνέπεια, ο Δε-Κιγάλλας φέρεται να «αθρώνει» τα γαλλικά στρατεύματα και να επιρρίπτει την ευθύνη στην πόλη του Πειραιά για την εκδήλωση της χολέρας, με τον ίδιο τρόπο που οι θεωρήσεις του Ρέτσερ και του Βουσάκη φαίνεται, *a posteriori*, να εξυπηρετούν την ίδια κοινωνική λειτουργία: να συμβάλλουν στη διαμόρφωση ενός αφηγήματος σύμφωνα με το οποίο η αιτία, ο τόπος, το καθοριστικό σημείο εκδήλωσης της χολέρας δεν έπρεπε σε καμία περίπτωση να εντοπιστεί στην άφιξη των γαλλικών караβιών στο ελληνικό λιμάνι, μα στον ίδιο τον ελληνικό χώρο, όπου

⁶ Αξίζει να σημειωθεί ότι σχεδόν όλοι οι επιστήμονες ιατροί διεθνώς μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα πίστευαν στην παρουσία δηλητηριωδών μiasματικών ουσιών στην ατμόσφαιρα οι οποίες επηρέαζαν σημαντικά την εμφάνιση της νόσου είτε εξασθενίζοντας το άτομο είτε δρώντας ως αιτιακός παράγοντας για την εκδήλωσή της. Ως αποτέλεσμα, με γνώμονα αυτή την άποψη διαμορφώσανε τις θεωρίες τους και επικοινωνούσαν τις απόψεις τους για τις κατάλληλες υγειονομικές πολιτικές στη δημόσια σφαίρα (Rosenberg, 1992, σ. 117).

προϋπήρχε· κι ο συλλογισμός αυτός στερεώνεται πάνω στο οικοδόμημα της χολερίνης, δηλαδή στην επινόηση μιας φανταστικής νόσου διακριτής από τη χολέρα, η οποία εκδηλώνεται με διάρροια –το βασικό σύμπτωμα της χολέρας– και αναγκαστικά πάντοτε προηγείται χρονικά της εμφάνισης χολέρας –εφόσον, τουλάχιστον κατά τον Βουσάκη, η χολέρα είναι πάντοτε θανατηφόρα (Μπαρλαγιάννης, 2023) και, κατά λογική συνέπεια, δεν θα μπορούσε να την ακολουθήσει κάποια άλλη νόσος– η οποία, όμως, χολερίνη γνωρίζουμε σήμερα ότι σε καμία περίπτωση δεν υπάρχει και δεν διαφοροποιείται από τη διάρροια την συμπτωματική της χολέρας.

Αυτό που παρατηρούμε και στις τρεις περιπτώσεις που εξετάσαμε, από ιατρούς που διατύπωσαν ο καθένας τη δική του θεωρία για την επιδημία χολέρας, είναι ένα μοτίβο μετατόπισης του εντοπισμού της εστίας μόλυνσης από τα γαλλικά στρατεύματα προς τον ελλαδικό χώρο, κάτι που με βάση τα σημερινά ιστορικά αλλά και επιστημονικά ιατρικά δεδομένα γνωρίζουμε ότι δεν ισχύει. Αξίζει όμως να προσθέσουμε ότι η τάση απόδοσης ευθυνών για την προέλευση μιας επιδημίας σε συγκεκριμένες κοινωνικές ή εθνικές ομάδες αποτελεί επαναλαμβανόμενο μοτίβο στην ιστορία των επιδημιών. Για παράδειγμα, η Γαρδίκια (2026) επισημαίνει ότι, στην περίπτωση της ελονοσίας, ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα υπήρχαν δύο κύριες τάσεις ως προς την αιτιολογία της νόσου. Η ιατρική επιστημονική κοινότητα στις ΗΠΑ εστίαζε στους βιολογικούς παράγοντες, ενώ η Κοινωνία των Εθνών στους κοινωνικούς. Στην Ελλάδα επικράτησε εκλεκτικισμός. Κάποιοι, όπως ο Ιωάννης Καρδαμάτης, κατηγορήσαν τους γαιοκτήμονες για τις συνθήκες διαβίωσης που εξασφάλιζαν στους χωρικούς, ενώ οι γαιοκτήμονες με τη σειρά τους κατηγορούσαν τους χωρικούς για τον τρόπο ζωής και τη φτωχή τους υγιεινή. Η διχοτόμηση βιολογικών και κοινωνιολογικών-περιβαλλοντικών παραγόντων συνεχίστηκε μέχρι περίπου τη δεκαετία του 1970, όταν η νέα σύνθεση της κοινωνιοβιολογίας άρχισε να συνοπολογίζει τους βιολογικούς και τους κοινωνικούς παράγοντες, από κοινού (Γαρδίκια, 2026).

Η ιστορία των επιδημιών δείχνει ότι η εμφάνιση μιας θανατηφόρας νόσου συνοδεύεται συχνά από την αναζήτηση υπαιτίων για την καταστροφή που προκαλεί. Σε συνθήκες αβεβαιότητας και φόβου, οι κοινωνίες τείνουν να αποδίδουν την ευθύνη για την προέλευση και τη διάδοση της νόσου σε συγκεκριμένες κοινωνικές ή εθνικές ομάδες, διαδικασία που συχνά οδηγεί σε φαινόμενα στιγματισμού ή «αποδιοπομπαίων τράγων». Όπως επισημαίνει ο Frank M. Snowden (2019), κατά τη διάρκεια επιδημιών οι πληγείσες κοινότητες συχνά αναζητούν τους ενόχους που ευθύνονται για μια τόσο τρομερή καταστροφή, γεγονός που οδηγεί επανειλημμένα σε πρακτικές στοχοποίησης και κατηγοριών –όπως είδαμε και παραπάνω– εναντίον ξένων, μειονοτήτων ή άλλων ομάδων (Kim & Park, 2023· Perng & Dhaliwal, 2022· Silva, 2021). Το μοτίβο αυτό αποτελεί επαναλαμβανόμενο χαρακτηριστικό της κοινωνικής ιστορίας των επιδημιών και συμβάλλει στη διαμόρφωση των δημόσιων αφηγήσεων γύρω από την προέλευση και τη διάδοση μιας νόσου. Η αναζήτηση της «πηγής» μιας επιδημίας συνδέεται επομένως άρρηκτα με την επίρριψη ευθυνών σε όσους αρχικά μεταδίδουν τη νόσο.

Δυστυχώς, η οριοθέτηση της εργασίας δεν μας επιτρέπει να διεισδύσουμε λίγο παραπάνω στις απόψεις του Δε-Κιγάλλα (1854-1855) για την καραντίνα, ή «κάθαρση», η οποία εφαρμόστηκε από τη Βασιλική Κυβέρνηση. Σε αυτό το πλαίσιο, θα μπορούσε να επιστρατευθεί το θεώρημα της βιοπολιτικής, το οποίο αρχικά διατύπωσε ο Μισέλ Φουκώ, στη συνέχεια όμως γνώρισε ευρεία εφαρμογή σε πολλά διαφορετικά θεωρητικά και εφαρμοσμένα πλαίσια – καθώς φυσικά είναι αναγκαίο να εφαρμοστεί και μια αλτουσεριανή προσέγγιση για τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους (Αλτουσέρ, 1999).

7. Συμπεράσματα

1) Υπήρχε δημόσια σφαίρα στην ελληνική κοινωνία στα 1854;

Στην παρούσα εργασία εξετάστηκε η επιδημία χολέρας του Πειραιά το 1854 από τη σκοπιά της επικοινωνίας της επιστήμης στη δημόσια σφαίρα. Σε αυτό το πλαίσιο, η επιδημία χολέρας αποτέλεσε ένα μείζον ιατρικό γεγονός που απασχόλησε τόσο την ιατρική κοινότητα όσο και την Πολιτεία, τα πολιτικά κόμματα και τους ανήσυχους πολίτες στη δημόσια σφαίρα. Συγκεκριμένα, είδαμε πώς έλαβε χώρα τόσο η ενημέρωση όσο και η δημόσια διαμάχη γύρω από τη χολέρα, την αιτιολογία και τη διαχείρισή της μέσα στα ευρύτερα ιστορικά και κοινωνικοπολιτικά συμφραζόμενα, μέσα από τρία «σοβαρά» μέσα της εποχής που αντιπροσωπεύανε τις τρεις μεγάλες πολιτικές παρατάξεις (η *Αθηνά* το «αγγλικό», η *Ελπίς* το «γαλλικό» και ο *Αιών* το «ρωσικό» κόμμα). Στο μεταξύ, αναδείχθηκε ο ευρύτερος προβληματισμός των έντυπων αυτών μέσων γύρω από την επιδημική νόσο και εξετάστηκαν επιμέρους περιπτώσεις σημαντικών τοποθετήσεων και συμβάντων που άπτονταν της επιδημίας.

Μια σημαντική παράμετρος εισχωρεί αναπόδραστα στην εξέταση του φαινομένου, δηλαδή του τρόπου με τον οποίο το ιατρικό ζήτημα της χολέρας αντιμετωπίστηκε στη δημόσια σφαίρα, που δεν είναι άλλη από το γεγονός ότι το ελληνικό κράτος τελούσε στη διάρκεια της επιδημίας υπό *ξένη κατοχή*, συγκεκριμένα από Αγγλογαλλικά στρατεύματα, που αποκλείσανε το λιμάνι του Πειραιά, με τον Γάλλο ναύαρχο να κηρύττει κατοχή και να επιβάλει τον νόμο του. Η κατοχή από μεριάς δύο εκ των τριών μέχρι πρότινος «προστάτιδων» δυνάμεων της Ελλάδος επηρέασε και αναπόφευκτα παραμόρφωσε το πρίσμα μέσα από το οποίο εκτυλίχθηκε η συζήτηση γύρω από τη χολέρα στην ελληνική δημόσια σφαίρα.

Ωστόσο, απαντώντας στο πρώτο ερώτημα της εργασίας, υποστηρίζεται ότι η συζήτηση γύρω από τη χολέρα και η πολυφωνία των απόψεων που

καταγράφηκαν στον αθηναϊκό Τύπο είναι επαρκής για να τεκμηριώσει την ύπαρξη μιας αστικής δημόσιας σφαίρας, δηλαδή την ύπαρξη μιας αστικής κοινωνίας των πολιτών που συνδιαλέγονταν με δημοκρατικούς όρους γύρω από δημόσιου ενδιαφέροντος ζητήματα, όπως εν προκειμένω το μείζον επιστημονικό-υγειονομικό ζήτημα της επιδημίας χολέρας στον Πειραιά.

Το αν, μέσα από το δείγμα δημόσιου λόγου που εξετάσαμε, κάποιες φορές οι απόψεις που εκφράζονταν φαίνεται να ευθυγραμμίζονταν με μία από τις τρεις μεγάλες παρατάξεις και, άρα, με τα συμφέροντα μίας εκ των τριών μεγάλων δυνάμεων στην Ελλάδα, δεν επαρκεί για να τεκμηριώσει ότι η εγχώρια πολιτική – ακόμα και σε εποχή κατοχής– υπαγορεύονταν ντετερμινιστικά από ξένους παράγοντες διαμέσου κάποιων οιονεί ελληνικών φερέφωνων. Μπορεί βέβαια αυτό να επεδίωκε να παρουσιάσει η εκάστοτε πολιτική παράταξη για τους αντιπάλους της· μα η ελληνική κοινωνία δεν φαίνεται να ήτανε μια «κοινωνία σε μετάφραση», όπου γίνονταν απλώς «αυτό που λέγανε οι ξένοι».

Αυτό θα ήτανε πολύ εύκολο να υποστηριχθεί, μα συνάμα και πολύ απλοϊκό – η ιστορική πραγματικότητα φαίνεται να είναι πιο σύνθετη. Όπως άλλωστε ορθά υποστηρίχθηκε από την *Ελπίδα* στην περίπτωση της σύλληψης του Φιλήμονα, δεν μπορεί να ειπωθεί άνευ τεκμηρίωσης για τον συντάκτη του *Αιώνα* ότι εκπροσωπούσε ρωσικά συμφέροντα, μα ότι πιθανώς να υπερέβαλλε (κάτι που δεν τεκμηριώθηκε από τις πηγές) ορισμένες φορές ως προς τον φιλορωσισμό του διότι έτσι θεωρούσε ότι υπηρετεί τα *ελληνικά συμφέροντα*. Αντίστοιχα, δεν μπορεί να ειπωθεί για τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο ότι εξυπηρετούσε μηχανικά τα συμφέροντα των Άγγλων, χωρίς σχετική τεκμηρίωση, παρά μόνον ότι ακόμη και στους σκοτεινούς καιρούς μιας ξένης κατοχής σε ένα ανεξάρτητο κράτος είναι ζητούμενο και μάλλον όχι δυστύχημα να υπάρχει ένας ντόπιος διαμεσολαβητής – και ήτανε μάλλον ευτύχημα ότι ο Φαναριώτης Μαυροκορδάτος έπαιξε αυτό τον ρόλο επιστρατεύοντας μέσα υψηλής πολιτικής. Όπως φυσικά δεν μπορεί να ειπωθεί και για τον συντάκτη της *Ελπίδος* ότι εξυπηρετούσε γαλλικά συμφέροντα, διότι η

Ελπής πιστή στις διακηρυγμένες αρχές της 3ης Σεπτεμβρίου άσκησε δριμεία κριτική από τα φύλλα της στον ρόλο των γαλλικών στρατευμάτων στον Πειραιά και υπερασπίστηκε τον αντίπαλο, «ρωσόφιλο» Φιλήμονα ζητώντας την απελευθέρωσή του.

Οι παραπάνω Έλληνες φαίνεται αντίθετα να δρούσαν στο πλαίσιο ενός ώριμου δημοκρατικού διαλόγου, υπερασπιζόμενοι διαχρονικά το δικαίωμα της ελευθεροτυπίας και της ελευθερίας του λόγου, διαφωνώντας ριζικά μεταξύ τους μα χωρίς να αιτούνται τη «φίμωση» της αντίπαλης φωνής. Υπήρξε πράγματι προδοσία, μα δεν φαίνεται να ήτανε προδοσία προερχόμενη από τον εκφραστή της μιας πολιτικής παράταξης προς τον άλλον· κάθε άλλο, η προδοσία φαίνεται διαχρονικά να συνίσταται σε προδοσία των ξένων «σωτήρων» προς τους Έλληνες που αφελώς προσδοκούσαν να δράσουν ως εξωτερικοί *dei ex machina*.

Έτσι οι Γάλλοι βρεθήκανε στον Πειραιά για να εκπροσωπήσουνε γαλλικά συμφέροντα, οι Άγγλοι αγγλικά, και οι Ρώσοι παραμείνανε το «ξανθό γένος» που θα ερχόταν προς σωτηρία μας – μα δεν ήρθε. Γεγονός παραμένει ότι η Ελλάδα –στα υπάρχοντα σύνορα– ήτανε ένα κυρίαρχο κράτος, και η όποια εξάρτηση οφείλει να ιδωθεί στο πλαίσιο των περιστασιακών γεωπολιτικών συσχετισμών δύναμης.

2) Εντός της δημόσιας σφαίρας, αποδίδονται ευθύνες για την επιδημία χολέρας στον Πειραιά; Σε ποιους καταλογίζεται ευθύνη και ποιος μπορούμε να πούμε ότι πράγματι ευθύνονταν με βάση το διαθέσιμο υλικό;

Κατά συνέπεια, η *ευθύνη* για τη *διαχείριση* της επιδημίας από την ελληνική κυβέρνηση επιβαρύνει εκατό τοις εκατό τους Έλληνες αρμόδιους· μα η *ευθύνη* για την ίδια την έναρξη της επιδημίας οφείλει μάλλον να αναζητηθεί αλλού. Ελλείψει επαρκών αποδείξεων, δεν μπορεί να υποστηριχθεί ιστοριογραφικά ότι οι Γάλλοι, με τη συμπαράσταση των Άγγλων, *φέρανε σκόπιμα* τη χολέρα για να προκαλέσουνε επιδημία – αν και ο *Αιών*, προτού απαγορευτεί η κυκλοφορία του, ήγειρε ορισμένα

επιχειρήματα υπέρ αυτής της θέσης. Ωστόσο, όπως προκύπτει από τη συζήτηση γύρω από το εν λόγω υγειονομικό ζήτημα στη δημόσια σφαίρα, θα μπορούσε ίσως να λεχθεί ότι σε πολλές περιπτώσεις οι Γάλλοι (και ίσως οι Άγγλοι;) θα μπορούσαν να είχαν δράσει με μεγαλύτερη μέριμνα για την πρόληψη και την αποφυγή της εκδήλωσης της επιδημίας χολέρας στην Αττική, αλλά σε κάθε μία από αυτές τις περιπτώσεις φάνηκε να πράττουν το ακριβώς αντίθετο. Επομένως, οφείλει να καταγραφεί ότι *υπάρχει ευθύνη* των ξένων κατοχικών στρατευμάτων στην εκδήλωση και την πλημμελή διαχείριση και αντιμετώπιση της χολέρας στον Πειραιά και εν γένει στην Αττική στα 1854.

Προς υποστήριξη των παραπάνω, οι ξένοι φαίνεται πως α) γνώριζαν εκ των προτέρων ότι μεταφέρανε χολέρα· β) παρ' όλα αυτά φέρανε τη χολέρα στον Πειραιά· γ) χωρίς να επικοινωνήσουνε εγκαίρως την ύπαρξή της, παρά μόνον «όταν ρωτήθηκαν»· δ) αδιαφορώντας, τουλάχιστον σε πρώτο χρόνο, για τα υγειονομικά μέτρα της κυβέρνησης όπως η καραντίνα Αθήνας-Πειραιά, ως εάν να επιδιώκανε τη μεταφορά της χολέρας στην πρωτεύουσα, και γενικότερα παρεμποδίζοντας την εφαρμογή των μέτρων πρόληψης της νόσου· ε) χωρίς να μεταφερθούν εγκαίρως σε κάποια ασφαλή τοποθεσία για να μην υπάρξουνε και άλλα θύματα· στ) διαστρεβλώνοντας διαμέσου της «κατοχικής» κυβέρνησης και του «κατοχικού» Τύπου τα γεγονότα· και ζ) καταστέλλοντας την ελευθεροτυπία όταν επρόκειτο για αντιπολιτευτικές φωνές που τους κατηγορούσαν ανοιχτά για τα παραπάνω, απαγορεύοντας την κυκλοφορία του *Αιώνα* χωρίς να αφήνεται έτσι περιθώριο για ελευθερογνωμία, όπως για παράδειγμα η) για την άποψη του *Αιώνα* ότι η μεταφορά χολέρας ήτανε πάγια τακτική των γαλλικών στρατευμάτων σε όλα τα (ημι-)αποικιακά, όπως θα τα αποκαλούσαμε με σημερινούς όρους) λιμάνια όπου δένανε τα πολεμικά τους πλοία. Παρ' όλα αυτά, για τους σκοπούς της παρούσης εργασίας, δεν διατίθενται επαρκή στοιχεία για να υποστηρίξει κανείς ότι προκάλεσαν σκόπιμα την επιδημία χολέρας στην Αττική. Όμως, μπορεί βάσιμα να υποστηριχθεί ότι υπήρξε μεγάλη *ευθύνη*, έστω και από αμέλεια, από μέρους των ξένων για την επιδημία χολέρας στον Πειραιά.

3) Αντιμετωπίζονταν η επιδημία χολέρας με επιστημονικούς-ιατρικούς όρους στην ελληνική κοινωνία στα 1854;

Όπως είδαμε από το αρχείο εφημερίδων και το ιατρικό περιοδικό που μελετήθηκαν στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, η επιδημία χολέρας στον Πειραιά πράγματι αντιμετωπίστηκε ως ένα επιστημονικό ιατρικό ζήτημα στις περισσότερες περιπτώσεις στη δημόσια σφαίρα.

Κατ' αρχάς, όπως κατέστη φανερό, δημοσιεύτηκαν στον Τύπο της εποχής πολλά κείμενα με αμιγώς ιατρικό χαρακτήρα αναφορικά με τη χολέρα και την επιδημική της διάσταση. Από τα διαιτητικά παραγγέλματα μέχρι τα υγειονομικά μέτρα και τις διάφορες συστάσεις για πρόληψη και αντιμετώπιση της νόσου, η κυβέρνηση –ο Όθωνας και ο υπουργός Εσωτερικών, Παλαμίδης– και η ιατρική κοινότητα, τόσο μέσα από το Ιατροσυνέδριο που είχε συσταθεί επί τούτω, όσο και μέσα από τις παρεμβάσεις επιμέρους ιατρών, στα τρία «σοβαρά» μέσα που εξετάστηκαν στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας και στο ιατρικό περιοδικό η χολέρα αντιμετωπίστηκε στη δημόσια σφαίρα ως κατ' εξοχήν ιατρικό ζήτημα. Οι κύριοι άξονες γύρω από τους οποίους εντοπίζονται οι παρεμβάσεις σχετικά με τη χολέρα στα εν λόγω έντυπα μέσα της εποχής είναι η πρόληψη της χολέρας, η αντιμετώπιση της χολέρας, και η διαχείριση της επιδημίας.

Σε αυτό το πλαίσιο, αξίζει να σημειωθεί ότι όλες οι ιατρικές επιστημονικές παρεμβάσεις οφείλουν να εξετάζονται υπό το πρίσμα της διαθέσιμης ιατρικής γνώσης στην Ελλάδα του 1854. Όπως φάνηκε, οι γιατροί ήταν εν πολλοίς ενήμεροι για τις διεθνείς εξελίξεις στη μελέτη της νόσου, ενώ ο Τύπος σε ορισμένες περιπτώσεις δημοσίευε ανταποκρίσεις για νέες θεραπείες ή για λοιπά ευρήματα σχετικά με την αιτιολογία και τη θεραπεία της νόσου.

Κατά τούτο, δεν έχει κάποια αξία για εμάς εδώ εάν και σε ποιον βαθμό οι επιστημονικές θεωρίες γύρω από τη χολέρα ήταν ορθές ή μη: οφείλουμε να λάβουμε ως ιστορικό δεδομένο ότι οι επιστήμονες ιατροί εφαρμόζανε τα όποια διαθέσιμα

μέσα για να καταστήσουν τη χολέρα αντικείμενο μιας επιστημονικής προσέγγισης. Παρ' όλα αυτά, σε αυτό το σημείο φτάνουμε στα όρια της δικής μας εργασίας· οτιδήποτε άλλο σχετικό εμπίπτει στο πεδίο μιας ιστορίας της ιατρικής επιστήμης και των ιατρικών θεωριών του 19ου αιώνα.

Ωστόσο, οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι υπήρξαν περιπτώσεις όπου ο κομπογιανντισμός παρεισέφρησε στη δημόσια σφαίρα – αν και δεν μπορούμε να επεκταθούμε περισσότερο σχετικά εδώ. Περισσότερα έχουν γραφτεί στην οικεία θεωρία (Ζαρίφη *et al.*, 2021α/β) και υπάρχει χώρος για περισσότερη έρευνα στο μέλλον. Πάντως, στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας αναφέρθηκαν και δύο περιπτώσεις ενδεχόμενων ψευδοεπιστημονικών θεωριών / θεωριών που εμφορούνταν από ψευδοεπιστημονικές ιδέες, καθώς και παραδείγματα θεωριών συνωμοσίας γύρω από την επιδημία χολέρας.

Είδαμε επίσης να εκτυλίσσεται περιστασιακά μια έμμεση διαμάχη γύρω από το ιατρικό ερμηνευτικό πλαίσιο της χολέρας, δηλαδή εάν θα εξηγούνταν η νόσος με βάση το μiasματικό ή το μολυσματικό μοντέλο. Μια άλλη δευτερεύουσα διαμάχη που έλαβε χώρα στη δημόσια σφαίρα αφορούσε την ύπαρξη ή μη της χολερίνης.

Μια άλλη διάσταση που αναδύεται αναπόδραστα από τα έντυπα μέσα της εποχής αφορά το ελληνικό υγειονομικό σύστημα της εποχής και, συγκεκριμένα, τις ανύπαρκτες υποδομές. Περισσότερα έχουν γραφτεί σχετικά με την υποχρηματοδότηση της υγείας στην οθωνική Ελλάδα από τους οικονομολόγους (Ψαλιδόπουλος, 2019) και άλλους ειδικούς επιστήμονες.

Τέλος, απαντώντας στο ερώτημα του πρίσματος υπό το οποίο προσεγγίστηκε η χολέρα από τον Τύπο της εποχής και του τρόπου με τον οποίο κατέστη αντικείμενο δημόσιας συζήτησης στη δημόσια σφαίρα, οφείλει να γίνει μία σημαντική παρατήρηση. Συγκεκριμένα, η χολέρα και η επιδημία της προσέλαβαν σε μεγάλο βαθμό πολιτικές διαστάσεις. Έτσι, παρά την επιστημονική ιατρική διαμάχη γύρω από τη χολέρα που έλαβε χώρα, μία ακόμα μεγαλύτερη διαμάχη που απασχόλησε τη δημόσια σφαίρα αποτέλεσε το ζήτημα της προέλευσης της χολέρας,

της σκόπιμης ή μη μετάδοσής της από τα γαλλικά στρατεύματα, της επιλεκτικής ισχύος και εφαρμογής των υγειονομικών μέτρων (καραντίνα Αθήνας-Πειραιά).

Σε αυτά τα ιστορικά συμφραζόμενα, μπορεί να γίνει λόγος για μια πολιτικοποίηση και εργαλειοποίηση της χολέρας στον δημόσιο λόγο. Οι μεγάλες πολιτικές παρατάξεις οπλοποίησαν τη ρητορική της χολέρας, οι μεν για να υπερασπιστούν το κυβερνητικό έργο απέναντι σε έναν αόρατο εχθρό, συχνά παρουσιάζοντας τα πράγματα πιο ρόδινα απ' ό,τι πραγματικά ήταν· και η δε αντιπολίτευση εξέλαβε τη χολέρα ως ευκαιρία για να ανεβάσει τον τόνο της κριτικής της απέναντι στην κυβέρνηση, τα κατοχικά στρατεύματα και τους εν Ελλάδι υπερασπιστές τους, συχνά δραματοποιώντας την κατάσταση και αρχικά καλλιεργώντας την κινδυνολογία και την καταστροφολογία – κάτι που όμως σύντομα περιορίστηκε, όχι δίχως άνωθεν παρέμβασης, για να υιοθετηθεί από όλα τα μέρη μία «ώριμη» στάση, στη βάση της αυτοσυγκράτησης, της νηφαλιότητας και της υπομονής, όπως επέτασσε η κατάσταση.

Ωστόσο, τα παραπάνω μας οδηγούν σε δύο άλλες πτυχές της διαχείρισης της χολέρας στη δημόσια σφαίρα μέσα από τα έντυπα μέσα της εποχής, με τις οποίες θα καταπιαστούμε απαντώντας στα δύο επόμενα ερωτήματα της εργασίας.

4) Διατυπώθηκαν στα έντυπα μέσα της εποχής «συνωμοσιολογικές» θεωρίες σύμφωνα με τις οποίες η επιδημία χολέρας οφείλονταν σε αυτό που με σημερινούς όρους θα αποκαλούσαμε βιολογικό πόλεμο;

Επιχειρώντας να απαντήσει στο τέταρτο ερώτημα της εργασίας, ο γράφων αισθάνεται αναπόφευκτα αμηχανία. Όπως φάνηκε στο κύριο μέρος της εργασίας, η αντιπολίτευση διατύπωσε το επιχείρημα ότι πράγματι η χολέρα μεταφέρθηκε σκόπιμα στον Πειραιά, με σκοπό να προκληθεί η αναπόφευκτη επιδημία. Παρότι δεν μπορεί να επαληθευτεί σήμερα το εν λόγω επιχείρημα βάσει των διαθέσιμων δεδομένων και για τους σκοπούς της παρούσης εργασίας, ωστόσο είδαμε ότι οι

προκείμενες με βάση τις οποίες στοιχειοθετήθηκε ήτανε ισχυρές και σε μεγάλο βαθμό ευσταθούν λογικά και ιστορικά.

Κατά συνέπεια, εάν δεχτούμε τον ορισμό της θεωρίας συνωμοσίας ως μιας υπόθεσης που διατυπώνεται γύρω από ένα φαινόμενο που απασχολεί τη δημόσια σφαίρα, η οποία θεωρία καταλογίζει *ευθύνη* για την πρόκληση του φαινομένου σε παράγοντες που το προκαλούν σκοπίμως δρώντας παρασκηνιακά, τότε σε έναν βαθμό φαίνεται πράγματι να διατυπώθηκαν τέτοιες θεωρίες στην ελληνική δημόσια σφαίρα όπως φαίνεται μέσα από την εξέταση του Τύπου της εποχής. Εκείνο στο οποίο δεν μπορεί, όπως προαναφέρθηκε, να εφαρμοστεί το κριτήριο της διαψευσιμότητας, είναι εάν η εν λόγω θεωρία ευσταθεί ή μη. Ωστόσο, υπάρχουν επαρκή δεδομένα για να υποστηριχθεί ότι υπήρξε εμπλοκή του γαλλικού παράγοντα στην εξάπλωση της χολέρας, όπως υποστηρίχθηκε από τον *Αιώνα*. Το αν όμως ο γαλλικός παράγοντας *προκάλεσε σκόπιμα* την επιδημία χολέρας στον Πειραιά το 1854 είναι ένα ερώτημα που δεν μπορεί να απαντηθεί επιστημονικά στο πλαίσιο της παρούσης εργασίας, χωρίς τουλάχιστον να απομακρυνθούμε δραματικά από τους σκοπούς της και να ξεφύγουμε από τους περιορισμούς της.

Ωστόσο, αξίζει να παρατηρηθεί ότι, με σημερινούς όρους, το συνωμοσιολογικό στοιχείο φαίνεται να εμφιλοχωρεί τόσο στην πολιτική αρθρογραφία όσο –ακόμη– και στις ιατρικές θεωρίες της εποχής – κάτι που ωστόσο εμπίπτει επίσης στο πεδίο της ιστορίας των ιατρικών θεωριών.

Ένα σχόλιο που μπορεί να γίνει σε αυτό το περικείμενο αφορά την αιτιολογία της νόσου στη δημόσια σφαίρα, κάτι που άπτεται και του τρίτου ερωτήματος που θέσαμε παραπάνω. Συγκεκριμένα, γίνεται φανερό ότι η αιτιολογία της νόσου δεν προσεγγίστηκε αμιγώς με επιστημονικούς-ιατρικούς όρους, αλλά και ως ένα πολιτικό-στρατιωτικό-γεωπολιτικό-διεθνολογικό ζήτημα. Αυτό αφορά το σύνολο του Τύπου της εποχής, στο μέτρο που η *Αθηνά* και η *Ελπίς* θεώρησαν αρκετά σημαντική τη ρηθείσα «συνωμοσιολογική» προσέγγιση του *Αιώνα* ώστε να

ασχοληθούνε και να επιχειρήσουν να απαντήσουν σε αυτήν – αν όχι να την αποδομήσουν. Η ρητορική της εποχής γίνεται αναπόφευκτα πολύ συχνά σκοτεινή και αινιγματική, διότι σε καιρό ξένης κατοχής δεν γίνεται πάντοτε αντιληπτό ότι οι διαψεύσεις του «κατοχικού» Τύπου έχουν σκοπό να διαψεύσουνε πράγματι αυτό το οποίο ισχυρίζονται ότι καταρρίπτουν, αφήνοντας μερικές φορές υπόνοιες ότι μάλλον επιδιώκουν να το αναπαραγάγουν, υπό τη μορφή της διάψευσης, εάν μας επιτρέπεται να διατυπώσουμε έναν τέτοιο ισχυρισμό.

Κατά συνέπεια, ο Αιώνας δίνει μια φανερά πολιτική διάσταση στην αιτιολογία της νόσου. Η χολέρα δεν προσεγγίζεται τόσο ιατρικά –π.χ. στο πλαίσιο μιας διαμάχης ανάμεσα στο μολυσματικό και το μiasματικό παράδειγμα– όσο στον ανθρώπινο παράγοντα που φέρεται για πολιτικούς λόγους να υποκίνησε την εξάπλωσή (μετάδοσή) της. Η χολέρα ανάγεται σε διεθνολογικό παίγνιο. Μια ισχυρή χώρα που επιβάλλει κατοχικό νόμο στην «αδύναμη» Ελλάδα την προσβάλλει με χολέρα για να διασπείρει τον πανικό, να προκαλέσει το χάος, να τιμωρήσει τους Έλληνες που θελήσανε να πάρουνε θέση σε έναν πόλεμο εναντίον του «ευεργέτη» τους, και τελικά να τους εξουδετερώσει. Η χολέρα καθίσταται βιολογικό όπλο.

Σύμφωνα με αυτό το αφήγημα, η χολέρα στον Πειραιά του 1854 ήτανε ένα μέσο περιορισμού του ελληνικού μεγαλοϊδεατισμού και της ρωσοφιλίας της εποχής. Επομένως, η αναζήτηση γύρω από την αιτιολογία της νόσου στη συζήτηση που εκτυλίχθηκε στη δημόσια σφαίρα συνδέθηκε άρρηκτα με το ζήτημα του καταλογισμού της ευθύνης για την έναρξη της επιδημίας και, όπως είδαμε, ευθύνες αποδόθηκαν τόσο σε εγχώριους –κυρίως κυβερνητικούς– όσο και σε ξένους δρώντες.

5) Εμφιλοχώρησαν θρησκευτικοί παράγοντες στον τρόπο με τον οποίο η χολέρα κατέστη αντικείμενο δημόσιας συζήτησης στη δημόσια σφαίρα;

Το τελευταίο ερώτημα με το οποίο καταγίνεται η παρούσα εργασία είναι εάν η χολέρα στον Πειραιά του 1854 αντιμετωπίστηκε στη δημόσια σφαίρα, συν τοις άλλοις, με θρησκευτικούς όρους.

Το ερώτημα αυτό είναι πολύ ευρύ και συνάμα πολύ λεπτό για να απαντηθεί εξαντλητικά στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας. Όπως είδαμε, η χολέρα αντιμετωπίστηκε κατά βάση ως ένα επιστημονικό-ιατρικό ζήτημα, το οποίο όμως εξέλαβε και μείζονες πολιτικές διαστάσεις στη σκιά των ιστορικών συμβάντων που αποτελέσανε το θέμα της μεγάλης εικόνας της εποχής, δηλαδή του Κριμαϊκού πολέμου.

Σε αυτό το πλαίσιο, ορισμένες φορές γίνεται για παράδειγμα στον Τύπο επίκληση στα θεία, στη θεία πρόνοια, είτε ως ένδειξη εγνωμοσύνης για μια ευνοϊκή τροπή των γεγονότων είτε ως κάλεσμα για άνωθεν παρέμβαση προκειμένου να περιοριστεί ο αντίκτυπος της υγειονομικής καταστροφής.

Όπως προαναφέρθηκε, από τη μελέτη του πρωτογενούς υλικού δεν προέκυψαν επαρκή δεδομένα για να προβούμε σε μια διεξοδική ανάλυση της σχέσης της θρησκείας ή της θεολογίας με τη διαχείριση της χολέρας στη δημόσια σφαίρα. Ωστόσο, χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα που δόθηκε από το φύλλο του Αιώνας από 25/8/1854, με την περίπτωση της Σύρου. Η Σύρος και η εκεί επιδημία δεν αποτελεί αντικείμενο της παρούσας εργασίας. Παρ' όλα αυτά, η περί ης ο λόγος περίπτωση κρίνεται επαρκής για να τεκμηριώσει την πολυπλοκότητα της σχέσης της θρησκείας και της παράδοσης με την επιστήμη και την ιατρική, με τρόπο που να καταρρίπτεται ο μύθος που θέλει θρησκεία και –ιατρική, εν προκειμένω– επιστήμη να έρχονται σε μια, μηχανική θα λέγαμε, αντιπαράθεση μεταξύ τους, σε κάθε χρόνο και τόπο. Αναφάνηκε πώς η θρησκεία μπορεί να εργαλειοποιηθεί, να λειτουργήσει ως όχημα – ή, αν μπορούμε να το θέσουμε με αυτούς τους όρους, φανερώθηκε ότι η θρησκεία μπορεί να πάρει κάτω από τον μανδύα της την επιστήμη για να την επικοινωνήσει πιο διακριτικά στη δημόσια σφαίρα σε ένα

ακροατήριο που ενδεχομένως να μην είναι κατά τα άλλα τόσο δεκτικό στις παραινέσεις των ειδικών. Κρίνεται ότι στο συγκεκριμένο σημείο συνάντησης επιστήμης και θρησκείας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα ίσως υπάρχει περιθώριο για περαιτέρω έρευνα.

Ανακεφαλαιώνοντας, στην παρούσα εργασία ξεκινήσαμε οριοθετώντας το υπό διερεύνηση πλαίσιο και αιτιολογώντας τη μεθοδολογική επιλογή ως προς το υπό εξέταση αρχειακό υλικό. Η επιλογή των τριών μεγαλύτερων σοβαρών μέσων της εποχής, δηλαδή των συνταγματικών εφημερίδων που εκφράζανε τα τρία πολιτικά κόμματα – της *Αθηνάς*, της *Ελπίδας* και του *Αιώνα* κρίθηκε επαρκής για την εξέταση του θέματος στο πλαίσιο της παρούσας μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας. Ωστόσο, κρίνεται σκόπιμο να αναφερθεί ότι μια μεγαλύτερης έκτασης εργασία θα ήτανε φυσικά εφικτή, στο πλαίσιο μιας έρευνας που θα μελετά το σύνολο του διαθέσιμου υλικού από τα 1854 –ή της ευρύτερης περιόδου– περιλαμβάνοντας τόσο τον Τύπο όσο και τα επιστημονικά μέσα της εποχής.

Στην εργασία επιχειρήθηκε να τεκμηριωθεί γιατί υπήρχε δημόσια σφαίρα στην Αθήνα του 1854, με μια ενδιαφέρουσα σχετική επιχειρηματολογία υπέρ της καταφατικής απάντησης στο ερώτημα να αντλεί από το πεδίο της κοινωνιογλωσσολογίας του δημόσιου λόγου στα αθηναϊκά έντυπα μέσα της δεκαετίας του 1850. Περισσότερη δουλειά μπορεί να γίνει για την πραγμάτευση του εν λόγω ερωτήματος υπό το φως της σχετικής θεωρίας της δημόσιας σφαίρας, αν και κρίνεται ίσως σχετικά αναγκαίος ένας ορισμός που να είναι απαλλαγμένος από διαστάσεις πολιτισμικού ιμπεριαλισμού, μια θεωρία που να απαγκιστρώνεται από το διαφωτιστικό πρόταγμα του 19ου αιώνα για να πατήσει σε πιο αναλυτικές και κριτικές βάσεις,

Ένα σύντομο σχόλιο έγινε γύρω από τη σχέση της ιστορίας των επιδημιών με τη δημόσια σφαίρα, ενώ αξίζει να σημειωθεί ότι στην Αθήνα και στην ελληνική

κοινωνία του 2026 διεξάγεται ζωντανή συζήτηση γύρω από το εν λόγω ζήτημα, με προσπάθειες θεωρητικής ζύμωσης και ώσμωσης, στοχασμού και οριοθετήσεων, ένα εγχείρημα που οπωσδήποτε ενισχύεται από την παρακαταθήκη που άφησε στη συλλογική συνείδηση το βιωμένο τραύμα της πανδημίας του Covid-19. Η ελληνική επιστημονική κοινότητα διαθέτει τα απαραίτητα εφόδια για να πρωτοπορήσει στον εν λόγω τομέα παράγοντας καινοτόμο έργο, αν και οφείλει να τονιστεί η ανάγκη της ζωντανής επικοινωνίας με τη δημόσια σφαίρα, με την ελληνική κοινωνία, στο πλαίσιο μιας διαλεκτικής σχέσης επιστήμης και κοινωνίας.

Η μέθοδος που εφαρμόστηκε, δηλαδή η επαφή και η ανάλυση των πρωτογενών πηγών του 19ου αιώνα, είναι το θεμέλιο της παρούσης εργασίας. Στο πλαίσιο –ας μας επιτραπεί η διατύπωση– μιας υλιστικής προσέγγισης του ιστορικού παρελθόντος, χωρίς την εξέταση του αρχείου δεν έχει νόημα να μιλάμε για τη μια ή την άλλη εποχή. Σκοπός της εργασίας ήταν να μιλήσει, όσο γίνεται, η ίδια η εποχή για τον εαυτό της, χωρίς να προβάλουμε εκ των υστέρων θεωρητικά σχήματα πάνω της, προσπαθώντας να την προσαρμόσουμε σε αυτά, δίνοντας τον πρώτο λόγο στο χωρόχρονο της Αθήνας –και της Αττικής– του 1854. Κατά τούτο επιχειρήθηκε μια *ανασύσταση* –σε υλική βάση– του πνεύματος της εποχής, κάτι που θα ερχότανε σε αντιδιαστολή με την όποιας μορφής μηχανική ερμηνεία της εποχής – εν απουσία της ίδιας της εποχής. Ωστόσο, χρειάζεται να επισημανθεί ότι κάτι τέτοιο θα μπορούσε να γίνει σε πολύ μεγαλύτερη κλίμακα, και ιδιαίτερα με τη βοήθεια των σημερινών τεχνολογικών μέσων – πάντοτε όμως υπό την εποπτική καθοδήγηση του αναντικατάστατου, ζωντανού ανθρώπινου παράγοντα, το βλέμμα του οποίου δεν είναι δυνατό να υποκατασταθεί από αλλότρια μηχανικά μέσα, κάτι που αναμφίλεκτα οδηγεί σε αλλοτριωμένες παρερμηνείες της ιστορικής και κοινωνικής πραγματικότητας.

Συμπερασματικά, λοιπόν, κρίνεται πως μέσα από την παρούσα εργασία αναφαίνεται για τους μελλοντικούς ερευνητές πεδίο δόξης λαμπρό για τον υλιστικό θεωρητικό στοχασμό γύρω από τη δημόσια σφαίρα, ακολουθώντας καινοτόμες

μεθοδολογίες, με τις οποίες μπορούν να πειραματιστούν στην περίπτωση της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα, ιδιαίτερα στην τομή της με την επιστήμη και δη την ιατρική και τη δημόσια υγεία· καταδεικνύονται μονοπάτια για τις ελληνικές μετα-αποικιακές σπουδές, για τις σπουδές τραύματος και ακόμα για τις ρομαντικές προσεγγίσεις στο πλαίσιο των σπουδών νοσταλγίας, ενδιαφέροντα νέα πεδία στο σταυροδρόμι των κοινωνικών και των ανθρωπιστικών επιστημών, θέτοντας τον άνθρωπο, την κοινωνία του και το παρελθόν του στο επίκεντρο – διαδικασία απομακρυνόμενοι από την οποία δεν θα μπορούσαμε φέρ' ειπείν να φανταστούμε εκ των προτέρων ότι η ευθύνη για την επιδημία χολέρας στον Πειραιά το 1854 θα αναδεικνύονταν πρώτα και κύρια σε πολιτικό ζήτημα, ότι η επιδημία θα αποτελούσε μεν επιστημονικό-ιατρικό διακύβευμα –με όρους πάντοτε του 19ου αιώνα– μα συνάμα θα εργαλειοποιούνταν σε τέτοιο βαθμό ώστε να καταστεί πρωτίστως, διαμέσου της πολιτικοποίησής της στην ελληνική δημόσια σφαίρα, ένα ζήτημα πολιτικής διαχείρισης, γεωπολιτικών προτιμήσεων και συσχετισμών, αναδεικνύοντας μια πρώιμη περίπτωση συζήτησης γύρω από αυτό που θα αποκαλούσαμε σήμερα βιολογικό πόλεμο· και εν κατακλείδι αναδεικνύονται δύο υπομελετημένες μα πολύ επίκαιρες, όπως φάνηκε και από την κρίση του Covid-19, περιοχές της έρευνας γύρω από τη δημόσια σφαίρα, και συγκεκριμένα οι πρώιμες θεωρίες συνωμοσίας και το σημείο συνάντησης του θρησκευτικού με το επιστημονικό, εν προκειμένω το ιατρικό – δύο πεδία που θίγονται σε βάθος στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού προγράμματος στην επικοινωνία της επιστήμης του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου και ο συγγραφέας της παρούσης ελπίζει να συνεισέφερε κάτι μέσα από αυτή την εργασία. Θεωρείται ότι υπάρχει πολύς χώρος για μελλοντική έρευνα γύρω από τη σχέση της επιστήμης του 19ου αιώνα στη δημόσια σφαίρα με τη συνωμοσιολογία –ως λόγο περί συνωμοσιών– αλλά και με τη θρησκεία, σχέσεις πολύπλοκες και σύνθετες που συχνά κινούνται πέρα από τις εύκολες και εσφαλμένα νοούμενες ως «προφανείς» και αυταπόδεικτες απαντήσεις.

8. Βιβλιογραφικές αναφορές

Αλτουσέρ, Λ. (1999). Θέσεις. Θεμέλιο.

Αρχάκης, Α. & Μ. Κονδύλη (2011). *Εισαγωγή σε ζητήματα κοινωνιογλωσσολογίας*. Εκδόσεις νήσος.

Γαρδικα, Κ. (12/3/2026). *Η ελληνική κοινωνία ανάμεσα στην ενδημία και την επιδημία*.

Εισήγηση στο πλαίσιο του σεμιναρίου: «Κράτος και δημόσια υγεία στη σκιά των επιδημιών (19ος-21ος αι.): προσεγγίσεις από την ιστορία και τα ερευνητικά πεδία STS και critical medical humanities». Ακαδημία Αθηνών.

Chari, S., Teyssen, S., & Singer, M. V. (1993). Alcohol and gastric acid secretion in humans. *Gut*, 34(6), 843-847. DOI: 10.1136/gut.34.6.843. PMID: 8314520; PMCID: PMC1374273. Ανακτήθηκε στις 2/3/2026:
<https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC1374273/pdf/gut00557-0145.pdf>

Chick, J. (2020). Alcohol and COVID-19. *Alcohol and Alcoholism*, 55(4), 341-342. DOI: <https://doi.org/10.1093/alcalc/agaa039>

Ανακτήθηκε στις 3/3/2026:
<https://academic.oup.com/alcalc/article/55/4/341/5835491>

Chowdhury, F., Ross, A. G., Islam, M. T., McMillan, N. A., & Qadri, F. (2022). Diagnosis, management, and future control of cholera. *Clinical Microbiology Reviews*, 35(3), e00211-21.

Cleveland Clinic. (25/10/2024). *Cholera*.

Ανακτήθηκε στις 11/2/2026:
<https://my.clevelandclinic.org/health/diseases/16636-cholera>

Δε-Κιγάλλας, Ι. (1854-1855). «Περί κολλητικότητας της χολέρας». *Ιατρική Μέλισσα*, φυλλ.

Ζ΄και Η΄, σσ. 442-448. Ανακτήθηκε στις 10/3/2026:
https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=38537&seg=5832

Δρούλια, Λ. & Γ. Κουτσοπανάγου (επιμ.) (2008). *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου*.

- Εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες. Τόμοι Α' & Β'. Αθήνα. ΙΝΕ/ΕΙΕ.*
- Fraser, N. (1990). Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy. *Social Text*, 25/26, 56-80.
- Guthrie, J. S., & Ho-Yen, D. O. (2011). Alcohol and cholera. *Journal of the Royal Society of Medicine*, 104(3), 98-98.
- Ζαρίφη Μ., Χρηστίδου Β., Βλαχάκης Γ. (2021α). Δημόσιες διαμάχες για την αιτιολογία της νόσου. [Εκπαιδευτικό υλικό ΕΑΠ ΕΕΠ31].
- Ζαρίφη Μ., Χρηστίδου Β., Βλαχάκης Γ. (2021β). Ερασιτέχνες, πρακτικοί και επαγγελματίες στον χώρο της ιατρικής. [Εκπαιδευτικό υλικό ΕΑΠ ΕΕΠ31].
- Habermas, J. (1991). *The structural transformation of the public sphere: An inquiry into a category of bourgeois society*. MIT.
- Ithakisios, D. D. & A. Vozikis (2014). Quarantine and Lazarettos in the 19th century Greece: An economic Perspective. *SPOUDAI Journal of Economics and Business*, 64(1), 42-52.
- Καραβασίλης, Σ. (2021). *Η «ξένη» του 1854: Μια ιστορία επιδημίας ασιατικής χολέρας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*.
- Kim, J. H., & Park, J. (2023). Perceived China threat, conspiracy belief, and public support for restrictive immigration control during the COVID-19 pandemic. *Race and Justice*, 13(1), 130-152.
- MedlinePlus. (χ.χ.). *Cholera*. U.S. National Library of Medicine.
Ανακτήθηκε στις 11/2/2026: <https://medlineplus.gov/cholera.html>
- Menz, G., Aldred, P., & Vriesekoop, F. (2009). Pathogens in beer. In *Beer in health and disease prevention* (pp. 403-413). Academic Press.

Motarjemi, Y., Moy, G. G., Jooste, P. J., & Anelich, L. E. (2014). Milk and dairy products. *Food*

safety management, 83-117.

Μπαρλαγιάννης, Θ. (2023). Οι Έλληνες γιατροί απέναντι στη χολέρα: από τα μιάσματα στα

βακτήρια. *Neusis*, 29(2), σσ. 81-102.

Όργουελ, Τζ. (1999). 1984: Ο μεγάλος αδελφός. Κάκτος.

Παντελάκης, Π. (χ.χ.). *Η χολέρα στην Αθήνα στα 1854*. Μεταπτυχιακή Διπλωματική Ερευνητική Εργασία. Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Παυλίδου, Α. (2022). *Τα φαρμακεία των Αθηνών*. Εύμαρος.

Perng, W., & Dhaliwal, S. K. (2022). Anti-Asian racism and COVID-19: how It started, how it

is going, and what we can do. *Epidemiology*, 33(3), 379-382.

Rabbani, G. H., & Greenough III, W. B. (1999). Food as a vehicle of transmission of cholera. *Journal of diarrhoeal diseases research*, 1-9.

Rosenberg, C. E. (1992). "Cholera in nineteenth-century Europe". In: *Explaining Epidemics*

and Other Studies in the History of Medicine. Cambridge: Cambridge University Press, ch. 3.

Silva, H. M. (2021). The xenophobia virus and the COVID-19 pandemic. *Éthique & Santé*, 18(2), 102-106.

Snow J. On the Mode of Communication of Cholera. *Edinb Med J*. 1856 Jan;1(7):668-670.

PMID: 29647347; PMCID: PMC5307547. Ανακτήθηκε στις 8/7/2026:

<https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC5307547/?page=2>

Snowden, Frank M. (2019). *Epidemics and Society: From the Black Death to the Present*.

Yale University Press, p. 46.

Synovitz, R. (2020, March 17). Coronavirus vs. the church: Orthodox

traditionalists stand behind the “holy spoon”. Radio Free Europe/Radio Liberty. Ανακτήθηκε στις 3/3/2026: <https://www.rferl.org/a/coronavirus-vs-the-church-orthodox-traditionalists-stand-behind-the-holy-spoon/30492749.html>

U.S. CENTERS FOR DISEASE CONTROL AND PREVENTION (29 Μαΐου 2025a). *Cholera*. Ανακτήθηκε στις 11/2/2026: <https://www.cdc.gov/cholera/about/index.html>

U.S. CENTERS FOR DISEASE CONTROL AND PREVENTION (23 Ιουλίου 2025b). *How to Prevent Cholera*. Ανακτήθηκε στις 11/2/2026: <https://www.cdc.gov/cholera/prevention/index.html#:~:text=Peel%20raw%20fruits%20and%20vegetables,and%20cook%20other%20food%20thoroughly>

World Health Organization (5 Δεκεμβρίου 2024). *Cholera*. Ανακτήθηκε στις: 11/2/2026: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/cholera#:~:text=Cholera%20is%20an%20acute%20diarrheal,cholera%20and%20other%20waterborne%20diseases>

World Health Organization. Regional Office for Europe. (2020). Alcohol and COVID-19: What you need to know. Ανακτήθηκε στις 3/3/2026: [https://www.who.int/europe/publications/m/item/alcohol-and-covid-19--what-you-need-to-know-\(2020\)](https://www.who.int/europe/publications/m/item/alcohol-and-covid-19--what-you-need-to-know-(2020))

Ψαλιδόπουλος, Μ. (2019). «Το δάνειο προς τον Όθωνα». *Τα δάνεια της Ελλάδας: 200 χρόνια ανάπτυξης και κρίσεων*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδόπουλος, κεφ. 3.

Ιατρική Μέλισσα

«Περί της εν Αθήναις χολέρας». *Ιατρική Μέλισσα* (1854-1855). Σύγγραμμα περιοδικόν,

εκδιδόμενον άπαξ του μηνός υπό Α. Ν. ΓΟΥΔΑ, Διδάκτορος της Ιατρικής. Περίοδος Α΄, Τόμος Δεύτερος (Η Έτος Δεύτερον). Εν Αθήναις, Εκ της

τυπογραφίας του Κ. Αντωνιάδου, σσ. 269-277. Ανακτήθηκε στις 10/3/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=38537&seg=5832

Ρόεσερ [Ρέτσερ], Β. «Περί της φύσεως του μιάσματος της χολέρας, και περί της εν αυτή

ουραιμίας». *Ιατρική Μέλισσα* (Δεκ. 1854 – Ιαν. 1855), σσ. 480-489. Ανακτήθηκε στις 11/3/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=38537&seg=5832

Σταυροπούλου, Α., Μιχαλά, Μ., Τζελέπη Ευ. (2008). «Μέλισσα των Αθηνών». Pleias –

Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Πατρών. Ανακτήθηκε στις 10/3/2026:

https://pleias.library.upatras.gr/index.php/mel_athinon

Αρχείο Αθηνάς

[Εκ της εφημ. της Αυγούστης], «Το ιστορικόν δράμα της Ανατολής», ΕΞΩΤΕΡΙΚΑ, Αθηνά:

Εφημερίς πολιτική και φιλολογική, έτος ΚΒ, αριθ. 2.021 (3 Οκτωβρίου 1853), Εν Αθήναις, σ. 1. Ανακτήθηκε στις 5/2/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=46311&seg=18243

«ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ», Αθηνά: *Εφημερίς πολιτική και φιλολογική*, έτος ΚΒ, αριθ. 2.021 (3 Οκτωβρίου 1853), Εν Αθήναις, σ. 1. Ανακτήθηκε στις 5/2/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=46311&seg=18243

«Αγγλία», ΕΞΩΤΕΡΙΚΑ, Αθηνά: *Εφημερίς πολιτική και φιλολογική*, έτος ΚΒ, αριθ. 2.022 (7

Οκτωβρίου 1853), Εν Αθήναις, σ. 1. Ανακτήθηκε στις 6/2/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=46311&seg=18244

Βίοι Παράλληλοι τῶν ἐπὶ τῆς Ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος διαπρεψάντων ἀνδρῶν Ὑπὸ

Ἀναστασίου Ν. Γούδα Διδάκτορος τῆς ἰατρικῆς, ἱππότου τοῦ τάγματος τοῦ ἁγίου Στανισλάου, μέλους διαφόρων ἐπιστημονικῶν ἐταιριῶν κτλ. Τόμος ΣΤ΄. Πολιτικοὶ ἄνδρες ... Ἐν Ἀθήναις, Τύποις Νικήτα Γ. Πάσσαρη ... 1874.

[εκ του Αγγλικού Χρόνου], «Ποίοι λόγοι προκαλούσι την υπεράσπισιν της Τουρκίας»,

ΕΞΩΤΕΡΙΚΑ, Αθηνά: Εφημερίς πολιτική και φιλολογική, έτος ΚΒ, αριθ, 2.02[5] (16 Οκτωβρίου 1853), Εν Αθήναις, σ. 1. Ανακτήθηκε στις 6/2/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=46311&seg=18248

Όθων και Ρ. Παλαμίδης, «Περί της εν Γαλλία υπαρχούσης χολέρας και της καθάρσεως των

εκείθεν προελεύσεων», Αθηνά: Εφημερίς πολιτική και φιλολογική, έτος ΚΓ', αριθ. 2.126 (30 Ιουνίου 1854), Εν Αθήναις, σ. 3, Ανακτήθηκε στις 6/2/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

«Πολιτική επιθεώρησις», Αθηνά: Εφημερίς πολιτική και φιλολογική, έτος ΚΓ', αριθ. 2.124

(25 Ιουνίου 1854), Εν Αθήναις, σ. 1. Ανακτήθηκε στις 6/2/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

«ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά: Εφημερίς πολιτική και φιλολογική, έτος ΚΓ', αριθ, 2.124

(25 Ιουνίου 1854), Εν Αθήναις, σσ. 2-3. Ανακτήθηκε στις 6/2/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

Αθηνά: Εφημερίς πολιτική και φιλολογική, έτος ΚΓ', αριθ, 2.127

(2 Ιουλίου 1854), Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 6/2/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

Αθηνά: Εφημερίς πολιτική και φιλολογική, έτος ΚΓ', αριθ, 2.128

(5 Ιουλίου 1854), Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 6/2/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

«ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά: Εφημερίς πολιτική και φιλολογική, έτος ΚΓ', αριθ, 2.128

(7 Ιουλίου 1854), Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 7/2/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

«ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά: Εφημερίς πολιτική και φιλολογική, έτος ΚΓ', αριθ, 2.130

(9 Ιουλίου 1854), σ. 3, Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 7/2/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

- «ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά: Εφημερίς πολιτική και φιλολογική, έτος ΚΓ', αριθ, 2.131
(12 Ιουλίου 1854), σσ. 2-4, Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 7/2/2026:
https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673
- «Διαιτητικά παραγγέλματα εις προφύλαξιν από της χολέρας», «ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά:
Εφημερίς πολιτική και φιλολογική, έτος ΚΓ', αριθ, 2.131 (12 Ιουλίου 1854), σσ.
3-4, Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 7/2/2026:
https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673
- «ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ», Αθηνά: Εφημερίς πολιτική και φιλολογική, έτος ΚΓ', αριθ. 2132
(14 Ιουλίου 1854), σσ. 2-3, Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 13/3/2026:
https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673
- «ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά: Εφημερίς πολιτική και φιλολογική, έτος ΚΓ', αριθ. 2132
(14 Ιουλίου 1854), σσ. 3-4, Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 14/3/2026:
https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673
- «ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά: Εφημερίς πολιτική και φιλολογική, έτος ΚΓ', αριθ. 2133
(16 Ιουλίου 1854), σσ. 3-4, Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 14/3/2026:
https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673
- «ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ», Αθηνά: Εφημερίς πολιτική και φιλολογική, έτος ΚΓ', αριθ. 2133
(16 Ιουλίου 1854), σ. 3, Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 14/3/2026:
https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673
- «Πολιτική επιθεώρησις», «ΕΞΩΤΕΡΙΚΑ», Αθηνά: Εφημερίς πολιτική και φιλολογική,
έτος
ΚΓ', αριθ. 2134 (19/7/1854), σ. 1, Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 19/3/2026:
https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673
- «ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά: Εφημερίς πολιτική και φιλολογική, έτος ΚΓ',
αριθ. 2134 (19/7/1854), σσ. 2-4, Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 19/3/2026:
https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673
- «ΕΞΩΤΕΡΙΚΑ», Αθηνά: Εφημερίς πολιτική και φιλολογική, έτος ΚΓ',
αριθ. 2135 (21/7/1854), σ. 1, Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 19/3/2026:
https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

- «ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ», Αθηνά: Εφημερίς πολιτική και φιλολογική, έτος ΚΓ',
αριθ. 2135 (21/7/1854), σ. 2, Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 19/3/2026:
https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673
- «ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ», Αθηνά: Εφημερίς πολιτική και φιλολογική, έτος ΚΓ', αριθ. 2136
(23/7/1854), σσ. 1-4, Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 20/3/2026:
https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673
- «ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά: Εφημερίς πολιτική και φιλολογική, έτος ΚΓ', αριθ. 2137
(26/7/1854), σσ. 3-4, Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 20/3/2026:
https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673
- «ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ», Αθηνά: Εφημερίς πολιτική και φιλολογική, έτος ΚΓ', αριθ.
2138 (28/7/1854), σ. 2, Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 23/3/2026:
https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673
- «ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά: Εφημερίς πολιτική και φιλολογική, έτος ΚΓ', αριθ.
2138 (28/7/1854), σ. 3, Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 23/3/2026:
https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673
- «Προς την Α. Γενναιότητα, τον Διευθυντήν του Αγγλικού ατμοπλοίου "Τρίτων"
κύριον
Κίμον Λοϊδ», Αθηνά: Εφημερίς πολιτική και φιλολογική, έτος ΚΓ', αριθ.
2138 (28/7/1854), σσ. 3-4, Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 23/3/2026:
https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673
- «ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ», Αθηνά: Εφημερίς πολιτική και φιλολογική, έτος ΚΓ', αριθ.
2139 (30/7/1854), σσ. 2-3, Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 23/3/2026:
https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673
- «ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά: Εφημερίς πολιτική και φιλολογική, έτος ΚΓ', αριθ.
2139 (30/7/1854), σ. 3, Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 23/3/2026:
https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673
- «ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά: Εφημερίς πολιτική και φιλολογική, έτος ΚΓ', αριθ.
2140 (2/8/1854), σσ. 3-4, Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 23/3/2026:
https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

Αθηνά: Εφημερίς πολιτική και φιλολογική, έτος ΚΓ', αριθ.

2141 (4/8/1854), σ. 3, Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 27/3/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

Παλαμίδης, Ρ. «Προς τους Νομάρχας του Κράτους», «ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ», Αθηνά: Εφημερίς πολιτική και φιλολογική, έτος ΚΓ', αριθ. 2141 (4/8/1854), σ. 3, Εν Αθήναις.

Ανακτήθηκε στις 29/3/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

«ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά: Εφημερίς πολιτική και φιλολογική, έτος ΚΓ', αριθ. 2141 (4/8/1854), σ.

3, Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 30/3/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

«Ιατρικόν διά την χολέραν», «ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ», Αθηνά, έτος ΚΓ', αριθ. 2142 (6/8/1854), σ. 3, Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 30/3/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

«ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, έτος ΚΓ', αριθ. 2142 (6/8/1854), σσ. 3-4, Εν Αθήναις.

Ανακτήθηκε στις

30/3/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

ΟΘΩΝ κ.τ.λ., «Διάταγμα περί συστάσεως υγειονομείου εις θέσιν Κάνθαρος πλησίον του

Πειραιώς.», Αθηνά, έτος ΚΓ', αριθ. 2142 (6/8/1854), σ. 4, Εν Αθήναις.

Ανακτήθηκε στις 30/3/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

«ΔΙΑΤΑΓΜΑ περί συστάσεως υγειονομείου εις θέσιν Κάνθαρος πλησίον του Πειραιώς.»,

Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Αριθ. 25, Εν Αθήναις, 23 Ιουλίου 1854, σσ. 126-127.

Ανακτήθηκε την 1η/4/2026: <https://search.et.gr/el/simple-search/?selectYear=1854&selectIssue=1>

«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ», Αθηνά, έτος ΚΓ΄, Αριθ. 2143 (9/8/1854), σσ. 1-2, Εν

Αθήναις. Ανακτήθηκε την 1η/4/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

«Ειδήσεις εκ Κωνσταντινουπόλεως», Αθηνά, έτος ΚΓ΄, Αριθ. 2143 (9/8/1854), σ. 2, Εν

Αθήναις. Ανακτήθηκε την 1η/4/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

«ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, έτος ΚΓ΄, Αριθ. 2143 (9/8/1854), σσ. 3-4, Εν

Αθήναις. Ανακτήθηκε την 1η/4/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

Α. Κ., «Ιατρικόν διά την χολέραν», αναδημοσίευση Εκ της εφημερίδος της Σμύρνης,

«ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, έτος ΚΓ΄, Αριθ. 2143 (9/8/1854), σ. 3, Εν

Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 8/4/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

ΟΘΩΝ, Ρ. ΠΑΛΑΜΙΔΗΣ, [Εγκύκλιος περί συστάσεως υγειονομείου Ποσειδωνιάς εν τη

νήσω Σύρω ένεκα χολέρας, 7/8/1854], «ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ. Το επί των Εσωτερικών υπουργείον Προς τους Νομάρχας του Κράτους», «ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, έτος ΚΓ΄, Αριθ. 2143 (9/8/1854), σ. 4, Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 8/4/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

Ρ. ΠΑΛΑΜΙΔΗΣ, [Εγκύκλιος περί αφίξεων από επιχόλερους και ύποπτους λιμένας,

1/8/1854], «ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ. Το επί των Εσωτερικών υπουργείον Προς τους Νομάρχας του Κράτους», «ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, έτος ΚΓ΄, Αριθ. 2143 (9/8/1854), σ. 4, Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 8/4/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

ΟΘΩΝ, Ρ. ΠΑΛΑΜΙΔΗΣ, [Εγκύκλιος περί της ενσκύψεως της χολέρας εις την νήσον Σύρον, 6/8/1854], «ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ. Το επί

των Εσωτερικών υπουργείον Προς τους Νομάρχας του Κράτους»,

«ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, έτος ΚΓ΄, Αριθ. 2143 (9/8/1854), σ. 4, Εν Αθήναις.

Ανακτήθηκε στις 8/4/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

«ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, έτος ΚΓ΄, Αριθ. 2144 (11/8/1854), σ. 3, Εν Αθήναις.

Ανακτήθηκε στις 8/4/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

«Υγειονομικά Δελτία», Αθηνά, έτος ΚΓ΄, Αριθ. 2144 (11/8/1854), σσ. 3-4, Εν Αθήναις.

Ανακτήθηκε στις 8/4/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

«Ιατρικόν διά την χολέραν». [Αναδημοσίευσις εκ της *Εφημερίδος των Συζητήσεων*], Αθηνά,

έτος ΚΓ΄, Αριθ. 2144 (11/8/1854), σ. 4, Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 8/4/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

«ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, έτος ΚΓ΄, Αριθ. 2145 (13/8/1854), σ. 3, Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις

8/4/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

Α. Κ., «Ιατρικόν διά την χολέραν». [Αναδημοσίευσις εκ της *Εφημερίδος των Συζητήσεων*],

«ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, έτος ΚΓ΄, Αριθ. 2145 (13/8/1854), σ. 4, Εν Αθήναις.

Ανακτήθηκε στις 8/4/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

«ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, έτος ΚΓ΄, Αριθ. 2146 (16/8/1854), σσ. 2-4, Εν Αθήναις.

Ανακτήθηκε

στις 8/4/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

«ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ», Αθηνά, έτος ΚΓ΄, Αριθ. 2147 (18/8/1854), σσ. 1-3, Εν Αθήναις.

Ανακτήθηκε στις 9/4/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

«ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, έτος ΚΓ΄, Αριθ. 2147 (18/8/1854), σσ. 3-4, Εν Αθήναις.

Ανακτήθηκε στις 9/4/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

Α. Κ., «Ιατρικόν διά την χολέραν», «ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, έτος ΚΓ΄, Αριθ. 2147 (18/8/1854),

σ. 3, Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 10/4/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

Δ. Καλλέργης, «Το Υπουργείον των Στρατιωτικών Προς απάσας τας στρατιωτικάς αρχάς»,

[Εγκύκλιος του υπ. Στρατιωτικών περί την χολέραν, 14/7/1854], «ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, έτος ΚΓ΄, Αριθ. 2147 (18/8/1854), σ. 3, Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 10/4/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

«ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ», Αθηνά, έτος ΚΓ΄, Αριθ. 2148 (20/8/1854), σσ. 2-3, Εν Αθήναις.

Ανακτήθηκε στις 10/4/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

«ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, έτος ΚΓ΄, Αριθ. 2148 (20/8/1854), σσ. 3-4, Εν Αθήναις.

Ανακτήθηκε στις 10/4/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

«ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ», Αθηνά, έτος ΚΓ΄, Αριθ. 2149 (24/8/1854), σσ. 2-3, Εν Αθήναις.

Ανακτήθηκε στις 10/4/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

«ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, έτος ΚΓ΄, Αριθ. 2149 (24/8/1854), σσ. 3-4, Εν Αθήναις.

Ανακτήθηκε στις 10/4/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

Ρ. ΠΑΛΑΜΙΔΗΣ, «Περίληψις περί ενσκηψάσης χολέρας εις την νήσον Μύκωνον», Αθηνά,

έτος ΚΓ΄, Αριθ. 2149 (24/8/1854), σ. 4, Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 10/4/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

«ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, έτος ΚΓ΄, Αριθ. 2150 (25/8/1854), σσ. 3-4, Εν Αθήναις.

Ανακτήθηκε

στις 10/4/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

«Αριθ. 3, Η επί της προφυλάξεως των ενδεών από της χολέρας επιτροπή, Προς τους

αξιοτίμους κατοίκως Αθηνών», «ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, έτος ΚΓ΄, Αριθ. 2150 (25/8/1854), σ. 3, Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 10/4/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

Στυλιανός Καζακόπουλος, «Κύριε συντάκτα της Αθηνάς! (...)», «ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, έτος

ΚΓ΄, Αριθ. 2150 (25/8/1854), σ. 3, Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 10/4/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

Αστυνόμος Μ. Παπά Μιχαλόπουλος, «Ο Αστυνόμος Αργείων προς τον Ιατρόν της ενταύθα

φρουράς Κύριον Λεωνίδαν Ζωγράφον», «ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, έτος ΚΓ΄, Αριθ. 2150 (25/8/1854), σσ. 3-4, Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 10/4/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ», Αθηνά, έτος ΚΓ΄, Αριθ. 2151 (28/8/1854), σ. 3, Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 11/4/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

«ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, έτος ΚΓ΄, Αριθ. 2151 (28/8/1854), σσ. 3-4, Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 11/4/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

«ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, έτος ΚΓ΄, Αριθ. 2152 (30/8/1854), σσ. 3-4, Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 11/4/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

«ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, έτος ΚΓ΄, Αριθ. 2153 (1/9/1854), σσ. 3-4, Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 11/4/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

«ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ», Αθηνά, έτος ΚΓ΄, Αριθ. 2154 (3/9/1854), σσ. 1-2, Εν

Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 12/4/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

«ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, έτος ΚΓ΄, Αριθ. 2154 (3/9/1854), σσ. 2-4, Εν

Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 12/4/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

«Επειδή η νόσος της χολέρας ενέσκηψε και πάλιν ...», «ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, έτος ΚΓ΄, Αριθ.

2154 (3/9/1854), σ. 2, Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 12/4/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

ΟΘΩΝ, Ρ. ΠΑΛΑΜΗΔΗΣ, Π. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, «Λαβόντες υπ' όψιν τα άρθρα

...», «ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, έτος ΚΓ΄, Αριθ. 2154 (3/9/1854), σ. 2, Εν Αθήναις.

Ανακτήθηκε στις 12/4/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

«ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, έτος ΚΓ΄, Αριθ. 2155 (6/9/1854), σσ. 2-4, Εν Αθήναις.

Ανακτήθηκε στις 12/4/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

«ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, έτος ΚΓ΄, Αριθ. 2156 (8/9/1854), σ. 3, Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 12/4/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ», «ΕΞΩΤΕΡΙΚΑ», Αθηνά, έτος ΚΓ΄, Αριθ. 2157 (10/9/1854), σσ. 1-2, Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 12/4/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

«ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ», Αθηνά, έτος ΚΓ΄, Αριθ. 2157 (10/9/1854),

σσ. 2-3, Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 12/4/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

«ΔΙΑΦΟΡΑ», Αθηνά, έτος ΚΓ΄, Αριθ. 2157 (10/9/1854),

σ. 3, Εν Αθήναις. Ανακτήθηκε στις 12/4/2026:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=47286&seg=47673

Αρχείο Αθηνάς

25/6/1854-25/9/1854.

Αρχείο Αιώνος

12/6/1854-4/9/1854 (διακόπτεται η κυκλοφορία της εφημερίδος).

9. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Χρονικό της χολέρας του Πειραιά το 1854

- Ανακαλύπτεται από τους Έλληνες ότι υπάρχει χολέρα σε ξένες εγκαταστάσεις στον Πειραιά
- Ο κατοχικός νόμος των ξένων υπερισχύει των έκτακτων υγειονομικών μέτρων (καραντίνα), τα οποία δεν εφαρμόζονται όπως θα έπρεπε
- Η χολέρα μαστίζει τον Πειραιά
- Το κόμματα έρχονται σε αντιπαράθεση γύρω από την αιτιολογία και την αντιμετώπιση της νόσου μέσα από τον Τύπο
- Απαγορεύεται η κυκλοφορία του *Αιώνος*. Αναστέλλεται η ελευθεροτυπία στα χρόνια της κατοχής
- Η χολέρα στον Πειραιά σταδιακά υποχωρεί, με τη συμβολή των γιατρών και τη συνεργασία της κοινωνίας. Μα δεν γλίτωσε η Αθήνα.